

સ્વાધ્યાય

દી પો ત્સ વી

અને

વસંત પંચમી

વિ. સં. ૨૦૪૬-૪૭

પુસ્તક ૨૮

સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક

અંક ૧-૨

EXCHANGE COPY

(ચિત્રની સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં નોત્તમ પદાર્થોનો લેખ)

સંપાદક

રામકૃષ્ણ વુ. વ્યાસ

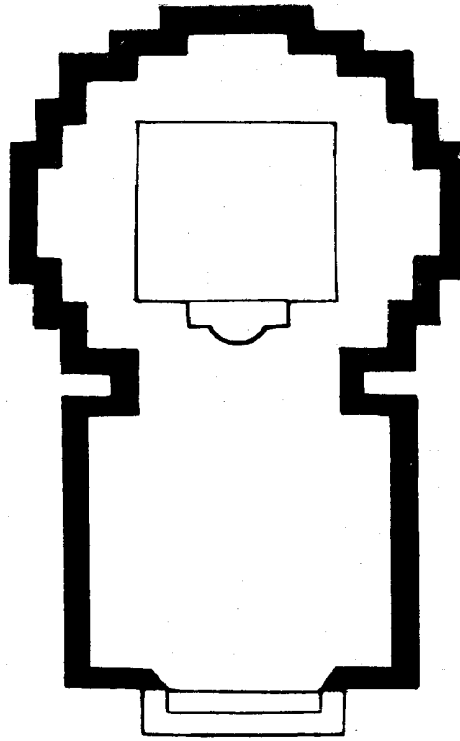
નિયામક,

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,

વડોદરા

ઢાંકની પ્રહ્લામૂર્તિ

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા

સંકેર પ્રાચીન મંદિરના
તાળનો નકશો

[ચિત્રની સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં નવીનચંદ્ર આચાર્યનો લેખ]

ચિત્ર ૧

ભદ્રેશ્વરનો લેખ

[ચિત્રની સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં વર્ષા ગ. જાનીનો લેખ]

સ્વાધ્યાય

(દીપોત્સવી અને વસંતપંચમી)

પુસ્તક ૨૮: અંક ૧-૨

વ. સં. ૨૦૪૬-૪૭

ઓક્ટોબર ૧૯૯૦-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૧

અનુક્રમ

પૃષ્ઠાંક

૧	ઋગ્વેદ લાખ્યકાર વેંકટ માધવ—એસ. જી. કાંટાવાળા	... ૧-૧૨
૨	વાજસનેયિ—માધ્યંદિન—સંહિતામાં હિરણ્યસ્થિતિ મંત્રો— જ. ક. ભટ્ટ	... ૧૩-૧૬
૩	‘ઐતરેય—આરણ્યક’માં વૈદિક ‘મહાવ્રત’ વિધિનાં સંદર્ભ, સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ—અમૃત ઉપાધ્યાય	... ૧૭-૨૦
૪	ઋગ્વેદમાં મહર્ષિ વામદેવ—મધુમાલતી ગ. ત્રિવેદી	... ૨૧-૨૬
૫	અલ્લોપનિષદ્વચન—કુ. પ્રસાદ ઠાકર	... ૨૭-૩૪
૬	પ્રાચીન વિશ્વ : એક વિહંગાવલોકન—જી. સંડેસરા	... ૩૫-૪૦
૭	ઢાંકની બ્રહ્મામૂર્તિ—નરોત્તમ પલાશુ	... ૪૧-૪૬
૮	સંડેરનું પ્રાક્સોલંકીકાલીન મંદિર—નવીનચંદ્ર આચાર્ય	... ૪૭-૪૮
૯	કતમેન દિગ્વિભાગેન ગતઃ સ જાલમઃ ?—પ્રીતિ મહેતા	... ૪૯-૫૨
૧૦	સિદ્ધરાજ જયસિંહનો કચ્છ—ભદ્રેશ્વરના ચોખંડા મહાદેવનો વ. સં. ૧૧૯૫નો શિલાલેખ—વર્ષા ગ. જાની	... ૫૩-૫૬
૧૧	સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાયક પરત્વે વિસંવાદ—એમ. પી. કાકડિયા	... ૫૭-૬૨
૧૨	કવયિત્રી સીતા—આર. પી. મહેતા	... ૬૩-૬૬

૬

૧૩ કવિ ખબરદારની ગણશેલી—ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર	... ૬૭-૮૦
૧૪ પારડી ખેડસત્યાગ્રહ—ગુણવંત જી. દેસાઈ	... ૮૧-૯૨
૧૫ શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીવન "શ્રીકૃષ્ણકુન્તીસંવાદ" સંરચનાની દૃષ્ટિએ—કૃષ્ણકાંત કડકિયા	... ૯૩-૧૦૪
૧૬ નિવાપાંજલિ	... ૧૦૫-૧૧૦
૧૭ અંધાવયોકન	... ૧૧૧-૧૩૨
૧૮ સાબારસ્વીકાર	.. ૧૩૨-૧૩૪

સ્વાધ્યાય

દીપોત્સવી અને વસંતપંચમી (વ. સ. ૨૦૮૬-૪૭

પૃ. ૨૮

નવેમ્બર ૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨

અંક ૧-૨

ઋગ્વેદભાષ્યકાર વેંકટમાધવ*

સુરેશચંદ્ર ગો. કાંટાવાળા**

પ્રસ્તાવના :

ભારતીય સાહિત્ય, પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઋગ્વેદ સંહિતા સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ છે. પ્રાચીન ભારતમાં દ્વિજને માટે વેદાધ્યયન આવશ્યક અને ફરજિયાત ગણવામાં આવ્યું હતું. ભારતમાં વેદાધ્યયનની પરંપરા પ્રાચીન કાળથી આજસુધી અવિનિષ્ણ રહી છે અને જળવાઈ રહી છે, પરંતુ વેદની કેટલીક શાખાઓ લુપ્ત થઈ છે અને કેટલીક વેદિક શાખાના વેદિકો અર્વાચીન કાળમાં દુર્બપ્રાપ્ય થતા નથી છે.

વિવિધ વેદિક ગ્રંથો ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે વેદાધ્યયનમાં વેદના અર્થ સમજવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવી હતી.

બ્રાહ્મણસાહિત્ય, આરણ્યકસાહિત્ય, ઉપનિષદસાહિત્ય, તેમજ નિરુક્ત ઈત્યાદિ ગ્રંથોમાં વેદના વિવિધ મંત્રો અને શબ્દોનું વ્યાખ્યાન મળે છે ; પદપાઠ પણ વેદના અર્થઘટનમાં અમુક રીતે પ્રદાન નોંધાવે છે. વિવિધ વેદિક ગ્રંથોના ટીકાકારોએ અને ભાષ્યકારોએ તેમની દૃષ્ટિએ વેદાર્થઘટનમાં પોતાનું ફાળો પ્રદાન આપ્યું છે. અર્વાચીન કાળમાં ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ અને વેદવિદોએ વેદના અર્થઘટન પરત્વે પોતાનો વિદ્વતાપૂર્ણ ફાળો નોંધાવ્યો છે અને નોંધાવે છે.

‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૧-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨. પૃ. ૧-૧૨.

*રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમીના આશ્રયે નાથદ્વારા (રાજસ્થાન) મુકામે તા. ૨૬-૨-૬૨, ૧-૩-૬૨ અને ૨-૩-૬૨ને રાજ સમાયોજિત “ અખિલ ભારતીય વેદિક સંમેલન અને વેદભાષ્યકાર અંગ્રેજી ” માં રજૂ કરેલ શોધપત્રને આધારે.

** ‘શ્રીરામ’, કાંતારેશ્વર મહાદેવની પોળ; બાંજવાડા, જોડાદરા-૩૬૧૦૦૧

વેદાર્થઘટન માટેના વિવિધ પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ ગ્રામીન કાળ સુધી પહોંચે છે. ગ્રામીન વેદવ્યાખ્યાનકારોને બે વિભાગમાં વહેચી શકાય:—(૧) સંપૂર્ણસંહિતા અને અન્ય વેદિકગ્રંથો ઉપર ટીકા/ભાષ્યના રચયિતાઓ; દા. ત. સાયણાચાર્ય (ઈ. સ. ચૌદમી સદી) અને (૨) પસંદ કરેલા મંત્રો ઉપર ટીકા/ભાષ્યના રચયિતાઓ; દા. ત. હલાયુધ (ઈ. સ. ૧૧૭૮ થી ± ૧૨૦૫; તેમણે “બ્રાહ્મણસર્વસ્વ”માં ગૃહોપયોગી ભગભગ ૪૦૦ મંત્રો ઉપર વિવરણ લખ્યું છે.^૧

સાયણભાષ્યમાં વેંકટમાધવનો ઉલ્લેખ :

ઋગ્વેદના ભાષ્યકારોમાં અને અન્ય વેદિક ગ્રંથોના ભાષ્યકારોમાં સાયણાચાર્યનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. ઋગ્વેદના અન્ય ભાષ્યકારો—વેંકટમાધવ, ઉદ્દગીય, મુદ્દગલ, સ્કન્દસ્વામી—નાં ભાષ્યો પ્રકાશિત થયાં છે, જ્યારે ભટ્ટ ગોવિન્દ જેવા ખીન્ન ભાષ્યકારોનાં ભાષ્યો/ટીકાઓ અત્યારસુધી પ્રકાશિત થયાં નથી. ઉદ્દગીય, મુદ્દગલ અને સ્કન્દસ્વામીનાં સમગ્ર ઋગ્વેદ ઉપરનાં ભાષ્યો ઉપલબ્ધ નથી; પરંતુ ઋગ્વેદના અમુક ભાગ ઉપર તેમનાં વ્યાખ્યાન ઉપલબ્ધ છે. સાયણાચાર્યના પૂર્વવર્તી વેંકટમાધવનું સમગ્ર ઋગ્વેદ ઉપર ભાષ્ય પ્રકાશિત થયેલું છે. ઋગ્વેદના ભાષ્યકારોમાં/વ્યાખ્યાનકારોમાં વેંકટમાધવ/માધવભટ્ટ સાયણાચાર્યના પૂર્વવર્તી હોવાને કારણે સાયણાચાર્યના પૂર્વવર્તી ભાષ્યકારો/ટીકાકારોમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ભોગવે છે. સાયણાચાર્ય ઋગ્વેદ ૧૦.૮૬.૧ના પોતાના ભાષ્યમાં વેંકટમાધવનો અભિપ્રાય ટાંકતાં જણાવે છે કે :—

“માધવમટ્ટાસ્તુ “વિ હિ સોતોર” इत्येषाग्निन्द्राण्या वाक्यमिति मन्यन्ते” ।

ઉપયુક્ત ઋક્ નીચે મુજબ છે :—

वि हि सोतो॑रसृ॑क्षत॑ नेन्द्रं॑ दे॒वम॑मंसत ।

यत्राम॑द॒द्व॒षाक॑पिर॒र्यः पु॒ष्टेषु॑ म॒ंसखा

विश्व॑स्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ઋગ્વેદ ૧૦.૮૬.૧.

આ સિવાય વેંકટમાધવ અંગે ઈ. સ. ૧૯૨૯ સુધી ગ્રાંથપણુ વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ ન હતી.

વેંકટમાધવકૃત “ઋગર્થદીપિકા” (ઋગ્વેદભાષ્ય)ના પ્રકાશનનો ઇતિહાસ :

ઈ. સ. ૧૯૨૯ અને ઈ. સ. ૧૯૩૫માં “ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા”માં ત્રાવણુકાર સરકારે ઋગ્વેદના પ્રથમાણકના પહેલા બે અધ્યાય ઉપર સ્કન્દસ્વામી અને વેંકટમાધવના વ્યાખ્યાન ગ્રંથક્રમાંક ૯૬ અને ૧૧૫માં પ્રકાશિત કર્યા. આનું બે ભાગમાં સંપાદન સામ્ય શાસ્ત્રીએ

1. Gonda Jan, Vedic Literature, Vol. I, Fasc. I (History of Indian Literature, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1969, p. 32.

ઋગ્વેદભાષ્યકાર વેંકટમાધવ

8

કર્તુઃ. ઈ. સ. ૧૯૩૯ અને ૧૯૪૭માં કુન્ડન રાજાએ “અરુચાર ગ્રંથમાલા”માં (ગ્રંથક્રમાંક ૨૨ અને ૬૧) ઋગ્વેદના પ્રથમાષ્ટકના પ્રથમ બે અધ્યાય ઉપર વેંકટમાધવનું અને માધવભટ્ટનું ભાષ્ય પ્રકાશિત કર્યું. ઇ. સ. ૧૯૪૨માં ત્રાવણકોર વિશ્વવિદ્યાલયે ત્રિવેન્દ્રમથા “ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા”માં (ગ્રંથક્રમાંક ૧૪૭) એલ. એ. રવિવર્મા સંપાદિત ઋગ્વેદના પ્રથમાષ્ટકના ત્રીજા અધ્યાય સુધીનું વેંકટમાધવરચિત ભાષ્ય પ્રકાશિત કર્યું. ઇ. સ. ૧૯૩૯, ૧૯૪૦, ૧૯૪૩ અને ૧૯૫૫ માં લક્ષમણ સ્વરૂપે ઋગ્વેદના સાતમા મંડળ સુધીનું વેંકટમાધવનું ભાષ્ય પ્રકાશિત કર્યું; દશમા મંડલ સુધીના ભાષ્યની પ્રેસકોપી તેમણે તૈયાર કરી હતી, પરંતુ ભારતના ભાગલાના સમયે આ પ્રેસકોપી લાહોરમાં અપ્રાપ્ય રીતે ગુમ થઈ ગઈ. ઇ. સ. ૧૯૬૫માં અને અને ત્યાર પછીના વર્ષોમાં વિશ્વગંધુ શાસ્ત્રીએ હોશિયારપુર (પંજાબ)થી “વિશ્વેશ્વરનાંદ વૈદિક શોધસંસ્થાન” દ્વારા આઠ ભાગમાં વેંકટમાધવરચિત ઋગ્વેદ ઉપરનું “ઋગર્થદીપિકા” નામક ભાષ્ય “વિશ્વેશ્વરનાંદ-ભારત-ભારતી-ગ્રંથમાલા”માં (ગ્રંથક્રમાંક ૧૯-૨૬) પ્રકાશિત કર્યું. આ ગ્રંથવાલિમાં વેંકટમાધવની વ્યાખ્યા સાથે સ્કન્દસ્વામી, ઉદ્દગીય અને મુદ્દગલરચિત વ્યાખ્યાઓ પણ તેમણે પ્રકાશિત કરી.

ઈ. સ. ૧૯૬૮નું વર્ષ વેંકટમાધવ માટે અને વેદરસિકા માટે અતિશય મહત્વપૂર્ણ બની રહ્યું; કારણકે ઉપર્યુક્ત ચારેય ભાષ્યોના સંપાદનકાર્યની અને પ્રકાશનકાર્યની પૂર્ણતાની ઘોષણા ઓકટોગર ૧૯૬૮માં વિશ્વગંધુશાસ્ત્રીએ વારાણસીમાં “સંપૂર્ણનાંદ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલય”ના આશ્રયે યોજાયેલ ‘અખિલભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ’ના બીજીસમા સંમેલનમાં સ્વકીય પ્રમુખીય ભાષણમાં કરી.

જીવનવૃત્તાંત :

સંસ્કૃત સાહિત્યના લેખક, દા.ત. ભાસ, કાલિદાસ, વગેરે સામાન્યરીતે પોતાના વિશે તેમના ગ્રંથોમાં માહિતી આપતા નથી; પરંતુ ભવભૂતિ, આણ, જેવા અદ્યપસંખ્યક લેખકો પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાના વિશે થોડીધણી માહિતી આપે છે. “ઋગર્થદીપિકા”માં વેંકટમાધવ આત્મકથાપરંક માહિતી એકજ સ્થાનમાં આપતા નથી; પરંતુ વિવિધ અષ્ટાંશના વિવિધ અધ્યાયોની અંતિમકારિકાઓમાં આપે છે; આમ છૂટક આપેલી માહિતી અનુસાર તેમનું જીવનવૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય :—

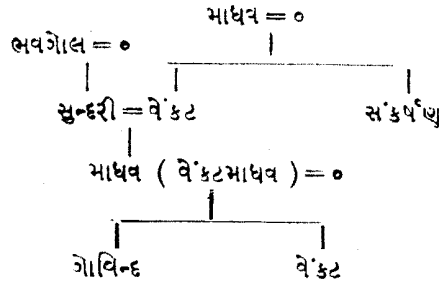
માધવના પિતાનું નામ વેંકટાર્ય હતું (દ્રષ્ટવ્ય, કર્તાશ્રી વેંકટાર્યસ્ય તનયો માધવાત્મજઃ । ઋગર્થદીપિકા, પૃ. ૨૪૩૩, ૩૦૦૩, ૩૪૫૩) અને પિતામહનું નામ માધવ હતું (દ્રષ્ટવ્ય પૈત્રઃ શ્રીમાધવાયંસ્ય । એજન, પૃ. ૧૦૩૫, ૨૭૦૫, ૨૮૨૬). તેમના કુલ (ગોત્ર, પ્રવર)નું નામ કુશિક હતું (દ્રષ્ટવ્ય કુશિકાનાં કુલે જાતો માધવઃ સુન્દરીસુતઃ/એજન, પૃ. ૨૨૯૫). તેઓ પોતાના કુલનો ઉલ્લેખ ગાઘનકુલ (દ્રષ્ટવ્ય એજન.પૃ. ૨૩૪૦), જહનુકુલ (દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૧૭૩૫), ગોપનકુલ (દ્રષ્ટવ્ય એજન પૃ. ૮૨૮), જગયકુલ

2 Proceedings of the All-India Oriental Conference, 24th session, Varanasi, October (1968), 1972, પૃ. ૧૦.

(દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૨૬૫૬) : વણ્યકુલ (દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૯૯૦), લોહિતકુલ (દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૫૭૬, ૨૪૭૮, તુલનીય લોહિત્ય, એજન, પૃ. ૧૭૩૫), ભરતકુલ (દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૩૯૦, ૨૫૨૩, ૭૧૩૮, ભરતસ્યકુલે), એ પ્રમાણે પણ કરે છે. તેમની માતાનું નામ સુન્દરી હતું અને તે વાસિષ્ઠ કુલના ભવગોલની પુત્રી હતી. (દ્રષ્ટવ્ય જાતા વસિષ્ઠસ્ય કુલે સુન્દરી યમજીજનત્ । એજન, પૃ. ૩૦૪૦; માધવઃ સુન્દરીસુતઃ । એજન, પૃ. ૪૩૭૨; દુહિતા ભવગોલસ્ય સુન્દરી યમજીજનત્/એજન, પૃ. ૧૫૭૬, ૩૨૮૮; ભવગોલકુલે યસ્ય માતુરાસીત્ સમુદ્ભવઃ । એજન, પૃ. ૩૧૬૧, મિત્રાવરુણયોર્યજ્ઞે । એજન, પૃ. ૩૦૭૮, ૧૪૦૧; વસિષ્ઠકુલે । એજન, પૃ. ૧૩૫૮; કુંડિનકુલ, દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૧૪૪૯, ૩૧૨૦, યચનારાયણકુલ, દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૩૨૧૨)૩.

સંકર્ષણ વેંકટમાધવના નાનાભાઈ હતા અને તે 'કવિ' તરીકે પણ જાણીતા હતા (દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૧૨૧૮, ૨૯૧૬). વેંકટમાધવને એ પુત્રો હતા; મોટા પુત્રનું નામ હતું ગોવિન્દ અને બીજા પુત્રનું નામ હતું વેંકટ. (દ્રષ્ટવ્ય એજન પૃ. ૧૨૬૨, ૨૯૬૪).

વેંકટમાધવનું વંશવૃક્ષ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય :-

કેટલાક કુટુંબોમાં જોવા મળે છે, તેમ અહીં પણ પુત્રનું નામ પિતામહના નામથી આપવામાં આવ્યું છે.

3 દ્રષ્ટવ્ય Sharma Umesh Chandra, The Viśvāmitras and the Vasiṣṭhas, Viveka Publications, Aligarh, ૧૯૭૫, પૃ. ૩૮, ૬૨, ૬૩, ૧૦૪; મત્સ્યપુરાણ, ૧૯૭.૩; ૧૬૮.૧૫; ચિત્રાવશાસ્ત્રી (સપ્તેમ્બર, પ્રાચીન ચરિત્રકોશ, (હિન્દી), ભારતીય ચરિત્રકોશ મંડલ, પુના, ૧૯૬૪, પૃ. ૧૪૫, ૧૫૪.

ઋગ્વેદભાષ્યકાર વેંકટમાધવ

૫

દક્ષિણાપથના* ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ ચોલદેશમાં કાવેરીનદીના દક્ષિણ કિનારે આવેલ “ગોમત” નામના ગામના તેઓ નિવાસી હતા. (દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૩૭૦૪, ૩૭૪૮, ૩૭૮૭, ૩૮૯૧, ૩૮૩૬, ૧૮૦૦, ૧૯૫૩, ૨૦૦૩).

ઋગ્વેદભાષ્યનું શીર્ષક :

ઋગ્વેદ ઉપરના વ્યાખ્યાનને વેંકટમાધવ “ઋગર્થદીપિકા” એવું નામાભિધાન કરે છે (દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૩૦૦૩, ૩૪૫૩, ૬૩૮, ૧૩૦૬); વળી તેઓ પોતાના આ વ્યાખ્યાનને “ઋગ્વ્યાખ્યાન” તરીકે પણ ઓળખાવે છે. આ સંદર્ભમાં તેઓ વિ + આ + √ જ્યા (દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૩૫૧૯), વિ + આ + √ કૃ (દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૩૭૪૮) શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે.

સમય :

વેંકટમાધવ “ઋગર્થદીપિકા” માં જણાવે છે કે તેઓ “એકવીર” (પાઠભેદ: “એકધીર” એજન, પૃ. ૩૬૫૮) મહારાજના રાજ્યમાં સુખેથી રહેતા હતા. (દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૧૮૮૨, ૩૬૫૮, ૩૭૦૪). ઉપર જણાવ્યું તેમ, તેઓ ચોલદેશના રહેવાસી હતા; એટલે “એકવીર” મહારાજ ચોલ સમ્રાટ હોઈ શકે. ચોલવંશના રાજાઓની વંશાવલિમાંથી નીચે જણાવેલ પાંચ રાજાઓનાં નામ “વીર” હતાં^૫

(૧) વીર રાજેન્દ્ર	...	સન ૧૦૬૨-૧૦૭૦
(૨) વીર ચોલ	...	સન ૧૦૭૮-૧૦૮૮
(૩) વીર ચોલ	...	સન ૧૧૩૫-૧૧૪૯
(૪) વીર ચોલ	...	સન ૧૧૮૩-૧૨૦૬
(૫) વીર રાજેન્દ્ર	...	સન ૧૨૦૭-૧૨૫૫

૪ “દક્ષિણાપથમાશ્રિત્ય” ઉપર લક્ષ્મણસ્વરૂપ લખે છે :—

“Mādhava follows the southern method in his explanation” (Nirukta : Indices & Appendices, Introduction, University of Punjab, Lahore, 1929. પૃ. ૫૬) અને આ સંદર્ભમાં પં. ભગવદ્દત્ત અને સત્યશ્રવા જણાવે છે કે :—

“નિઃસન્દેહ વેદાર્થકી દાક્ષિણાત્ય વિધિવિશેષ નહીં થી” । (વેદિક વાઙ્મયકા હિતિહાસ, દુસરા ભાગ, વેદોંકે ભાષ્યકાર, પ્રણવપ્રકાશન, દિલ્લી, ૧૯૭૬, પૃ ૫૨, પાદટીપ ૨); દ્રષ્ટવ્ય. Quarterly Journal of the Mythic Society, Bahglure, Vol. XXI, No. 1, July, 1930, પૃ. ૪૪-૪૬.

૫ દ્રષ્ટવ્ય, Quarterly Journal of the Mythic Society, Bahglure Vol. XXI, No. 1, July, 1930,, પૃ. ૪૪-૪૬.

“વેંકટમાધવ”ને અન્તિમ રાજા વીર રાજેન્દ્રના સમયમાં થયા હોય, તો તે વિક્રમની તેરમી શતાબ્દિમાં થયા હોય; અને જો તે કોઈ આગળના વીર રાજાના સમયમાં થયા હોય, તો તેનો સમય આનાથી પૂર્વેનો હોઈ શકે.”^૬ પં. ભગવદત્ત અને સત્યશ્રવા ઉપર્યુક્ત બે વિકલ્પો રજૂ કરે છે અને પ્રથમ વિકલ્પને સ્વીકારે છે; અર્થાત્ તેમનો સમય “લગભગ સંવત્ ૧૧૦૦-૧૨૦૦” નો તેમના મતે છે.^૭

કુન્ડન રાજા “એકવીર”ને “પરાત્તક પ્રથમ” માને છે. આનો ઉલ્લેખ એક અભિલેખમાં “વીરચોલ”થી છે; અને તેનો સમય ઈ. સ. ૯૦૭-૯૫૨ છે; તેથી વેંકટમાધવનો સમય ઈસવી સનતી નવમી અથવા દશમી શતાબ્દિ ગણાવી શકાય.^૮ લક્ષ્મણ સ્વરૂપ વેંકટમાધવને ઈસુની દશમી શતાબ્દિમાં મૂકે છે.^૯

જો “એકવીરચોલ”ને “વીરરાજેન્દ્ર પ્રથમ” ગણવામાં આવે, તો “એકવીર”નો સમય અગિયારમી સદી થશે, કારણ કે “વીર રાજેન્દ્ર” નો સમય સન ૧૦૬૨-૧૦૭૦ છે; તેથી શક્ય છે કે વેંકટમાધવ દશમી શતાબ્દિના ઉત્તરાર્ધમાં અને અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયા હોય; અહીં એટલું કહેવું પડશે કે વેંકટમાધવનો એકદમ ચોક્કસ સમયનિર્ણય કરવો સહેલું નથી; પરંતુ એટલું કહી શકાય કે વેંકટમાધવ સ્કન્દ સ્વામી (ઈસુની સાતમી સદી) અને ઉદ્દગીય (પ્રાયઃ સ્કન્દસ્વામીના સમકાલવર્તી)ના ઉત્તરકાલવર્તી છે અને સાયણાચાર્ય (ઈસુની ચોદમીસદી)ના પૂર્વકાલવર્તી છે.^{૧૦}

દેવરાજ યજ્ઞવા (લગભગ સંવત્ ૧૩૭૦) પોતાના નિઘણ્ટુભાષ્યના ઉપોદ્ઘાતમાં વેંકટ-માધવનું સ્મરણ કરે છે. (દ્રષ્ટવ્ય શ્રીવેંકટાર્યતત્ત્વસ્ય માધવસ્ય ભાષ્યકૃતૌ...નિરીક્ષ્ય ક્રિયતે)^{૧૧}

૬ પં. ભગવદત્ત અને સત્યશ્રવા, એજન. પૃ. ૪૯.

૭ પં. ભગવદત્ત અને સત્યશ્રવા, એજન. પૃ. ૪૫.

૮ કુન્ડનરાજા, ઋગ્વેદાનુક્રમણી, ઉપોદ્ઘાત, મદ્રાસ, પૃ. ૨૭; Proceedings of the Fifth Indian Oriental Conference, પૃ. ૨૪૬; દ્રષ્ટવ્ય Ram Gopal, The History and Principles of Vedic Interpretation, Concept Publishing Company, New Delhi, ૧૯૮૩, પૃ. ૧૦૨.

૯ લક્ષ્મણ સ્વરૂપ, એજન. પૃ. ૩૪; રામગોપાલ, એજન. પૃ. ૧૦૨.

૧૦ દ્રષ્ટવ્ય રામગોપાલ, એજન. પૃ. ૧૦૨; પં. ભગવદત્ત અને સત્યશ્રવાના મતે સ્કન્દસ્વામીનો સમય લગભગ સંવત્ ૬૮૭ અથવા ઈ.સ. ૬૩૦ (એજન. પૃ. ૨૧) અને ઉદ્દગીયનો સમય લગભગ સંવત્ ૬૮૭ (એજન. પૃ. ૪૨) છે. ઝોંડાના મતે સ્કન્દસ્વામીનો સમય ઈ.સ. ૬૦૦ અથવા ૬૫૦ છે. (દ્રષ્ટવ્ય Gonda Jan, એજન. પૃ. ૪૦). આચાર્ય બલદેવ ઉપાધ્યાયના મતાનુસાર વેંકટ માધવનો સમય ૧૨૦૦ વિક્રમસંવત્ની આસપાસનો લાગે છે. (વેદિકસાહિત્ય ઔર સંસ્કૃતિ, શારદામંદિર, વારાણસી, ૧૯૬૭, પૃ. ૬૧).

પાંડિત સામ્બશિવશાસ્ત્રી વેંકટમાધવનો સમય ઈ.સ. ૧૦૫૦ થી ૧૧૫૦ નો માને છે. (દ્રષ્ટવ્ય આચાર્ય બલદેવ ઉપાધ્યાય, એજન. પૃ. ૬૧)

૧૧ પં. ભગવદત્ત અને સત્યશ્રવા, એજન. પૃ. ૪૮.

ઋગ્વેદભાષ્યકાર વેંકટમાધવ

૭

બૃહદ્ભાષ્ય અને લઘુભાષ્ય :

કુન્દન રામએ “ અરુવારલાયબ્રેરી ગ્રંથમાલા ” માં ઋગ્વેદના પ્રથમાષ્ટક ઉપરનું વેંકટ-માધવનું ભાષ્ય પ્રકાશિત કર્યું છે. આ આકૃતિમાં “ બૃહદ્-રૂપાન્તર (“ A ”) (version) અને લઘુ રૂપાન્તર (version) આપવામાં આવ્યાં છે. સાયણીયાર્ય ઋગ્વેદ ૧૦.૮૬ના ભાષ્યમાં માધવ-ભટ્ટના ભાષ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. (દ્રષ્ટવ્ય માધવમદ્રાસ્તુ...હતિ ।) અહીં “ બે માધવ ” નો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. ઉપર્યુક્ત બંને ભાષ્યોમાં—એટલે “ બૃહદ્ભાષ્ય ” (બૃહદ્-રૂપાન્તર) અને “ લઘુભાષ્ય ” (લઘુ-રૂપાન્તર) માં કેટલેક સ્થળે શાબ્દિક સાદૃશ્ય જોવા મળે છે અને આ શાબ્દિક સાદૃશ્યનાં સ્થળો ભિન્નતાનાં સ્થળો કરતાં અધિક છે. “ બૃહદ્ભાષ્ય ” વિસ્તૃત છે અને તેમાં ઉદ્ધરણો અને ઉદાહરણો વધારે છે, જ્યારે “ લઘુભાષ્ય ” અતિસંક્ષિપ્ત છે અને તેમાં મંત્રો ઉપર અનુવાદાત્મક વ્યાખ્યાન છે અને તેમાં શબ્દવિસ્તાર નથી.^{૧૨}

દેવરાજ યજ્ઞવા પોતાના “ નિઘણ્ટુભાષ્ય ” (૧. ૧૪. ૧૮) માં ઋગ્વેદ ૯. ૬૭ ૫૪ (મહીમે અસ્ય વૃષ્ણામ શૂષે માંશ્વત્યે વા પૃશને વા વઘત્રે । અસ્વાપયન્નિગુતઃ સ્નેહયજ્ઞાઽપામિત્રાં અપાચિતો અચેતઃ ॥) ના વિવરણમાં વેંકટમાધવના “ પ્રથમ ભાષ્ય ” નો ઉલ્લેખ કરે છે અને આ બંને વ્યાખ્યાનો મળતાં આવે છે, એમ તે (એટલે કે દેવરાજ યજ્ઞવા) જણાવે છે. આ “ ભાષ્ય ” “ સાયણભાષ્ય ” ની સાથે પણ મળતું આવે છે; આ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે વેંકટમાધવે બે ભાષ્યો રચ્યાં હોય: ૧. વિસ્તૃત—(બૃહદ્) ભાષ્ય અને ૨. સંક્ષિપ્ત—(લઘુ) ભાષ્ય, અર્થાત “ ઋગ્વર્થદીપિકા, ” કે જે સંપૂર્ણ ઋગ્વેદ ઉપર ઉપલબ્ધ છે અને આ વિસ્તૃત—(બૃહદ્) ભાષ્ય, કે જે ઋગ્વેદના પ્રથમાષ્ટક સુધી પ્રાપ્ત છે. આના ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે વેંકટમાધવે ઋગ્વેદ ઉપર પોતાની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા “ ઋગ્વર્થદીપિકા ” નું રચનાકાર્ય પહેલાં પૂરું કર્યું હશે અને પછીથી વિસ્તૃતવ્યાખ્યા (બૃહદ્ભાષ્ય) રચવાનો આરંભ કર્યો હશે. આ મહાન કાર્યને તેઓ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન સંપૂર્ણ કરી ન શક્યા હોય,^{૧૩}

૧૨ શબ્દસંક્ષિપ્તના વિશે દ્રષ્ટવ્ય—વર્જયન્ શબ્દવિસ્તર...શબ્દઃ કતિપયૈરિતિ ।
(દ્રષ્ટવ્ય લક્ષ્મણ સ્વરૂપ, એજન, પૃ. ૭૦; પં. ભગવદ્ અને સત્યશ્રવા, એજન, પૃ. ૫૫.)

૧૩ દ્રષ્ટવ્ય રામગોપાલ, એજન, પૃ. ૧૦૦; પં. ભગવદ્ અને સત્યશ્રવા, એજન, પૃ. ૫૩.
કુન્દનરામના મતે આ બે “ માધવ ” ભિન્ન છે. (દ્રષ્ટવ્ય, રામગોપાલ, એજન, પૃ. ૬૯).

અન્ય મત પ્રમાણે બૃહદ્ભાષ્યના કર્તા “ ઋગ્વર્થદીપિકા ” ના કર્તા વેંકટમાધવના પિતામહ હતા. (દ્રષ્ટવ્ય S. S. Joshi, The Problem of Mādhava in the R̥gveda Commentaries, Proceedings of the All-India Oriental Conference, 12th Session, Benares Hindu University, Benares (1943-44), 1946 (BHU), Vol. of II, પૃ. ૨૫૬. અહીંયા એટલું તો કહેવું પડશે કે જે બૃહદ્ભાષ્યના કર્તા વેંકટમાધવના પિતામહ હોય, તો વેંકટમાધવે પોતાની “ ઋગ્વર્થદીપિકા ” માં તેમાંથી ઉદ્ધરણો આપ્યાં હોત અને/અથવા તો તેમનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો હોત; પરંતુ તેમણે (વેંકટમાધવે) આવું કર્યું જ નથી.

- ૮

સુરેશચંદ ગો. કાંતાલાળા

અને તેથી તે કાર્ય અપૂર્ણ રહ્યું. બીજું એમ પણ અનુમાન કરી શકાય કે વેંકટમાધવે સંપૂર્ણ ઋગ્વેદ ઉપર “વિસ્તૃત (બૃહદ્) ભાષ્ય” રચ્યું હોય, પરંતુ પ્રથમાષ્ટકથી આગળનો ભાગ દુર્ભાગ્યવશાત્ કાલના ગર્ભમાં લુપ્ત થઈ ગયો હોય. અત્રે વલ્લભાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના “બૃહદ્ભાષ્ય” અને “અણ્ભાષ્ય”ના ભાષ્યદ્વયની સમસ્યા સહેજે વાદ આવે એમ છે.

ઋગર્થદીપિકાની શેલી :

“ઋગર્થદીપિકા”ની વ્યાખ્યાનશૈલી અતિશય સંક્ષિપ્ત છે. જેમ સાયણાચાર્ય પોતાના ઋગ્વેદ ઉપરના ‘વેદાર્થપ્રકાશ’-ભાષ્યમાં જે તે ઋચાઓનો પ્રત્યેક શબ્દ ઉદ્ધૃત કરે છે, તેમ વેંકટમાધવ “ઋગર્થદીપિકા”માં જે તે ઋચાઓનો પ્રત્યેક શબ્દ ઉદ્ધૃત કરતા નથી. તેઓ વ્યાખ્યાનમાં કોઈક કોઈક વાર કોઈક કોઈક મંત્રના શબ્દ/શબ્દોના પર્યાયવાચક અથવા વ્યાખ્યાન-વાચક શબ્દ/શબ્દો જ આપે છે, દા. ત.:-

અગ્નિમીલે પુરોહિત

યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ।

હોતારં રત્નઘાતમમ્ ॥ ઋગ્વેદ ૧. ૧. ૧.

વેંકટમાધવ “ઋગર્થદીપિકા”માં આ ઋચાનું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે કરે છે—

અગ્નિં સ્તોમિ । પુરો નિહિતમુત્તરવેદ્યાં યજ્ઞસ્ય ઘૃથાનં સ્વે સ્વે કાલે દેવાનાં યષ્ટારં
હ્વાતારં દેવાનાં રમણીયાનાં ધનાનાં દાતૃતમમ્ ।

વેંકટમાધવ અહીં વ્યાખ્યાનમાં સંક્ષિપ્ત છે, એ સુસ્પષ્ટ છે. જ્યારે આ ઋચા ઉપરનું સાયણાભાષ્ય વિસ્તૃત છે (—અન્ય ઋચાઓ ઉપર પણ વિસ્તૃત હોય છે—)^{૧૪} એ સુવિદિત છે. સાયણાચાર્ય પોતાના ઋગ્વેદભાષ્યમાં વ્યાકરણ વિષયક, વિનિયોગપરક, છન્દોવિષયક ઇત્યાદિ માહિતી આપે છે, તેમજ બીજા વૈદિક અને અન્ય ગ્રંથોમાંથી પોતાના વિધાનના/સમજૂતીના સમર્થનમાં ઉદ્ધરણો આપે છે; દા. ત. ઋગ્વેદ ૧. ૧. ૧ના ભાષ્યમાં “તથા ચ શ્રૂયતે અગ્નિર્વૈ દેવાનાં હોતા” —આ ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૩. ૧૪)નું વિધાન ટાંકે છે.

સમુ પૂણ્ના ગમેમહિ યો ગૃહાં અભિજાસ્તિ ।

હમ એવેતિ ચ જ્ઞવત્ ॥ ઋગ્વેદ ૬. ૫૪. ૨

૧૪ અત્રે એ નોંધવું જોઈએ ઋગ્વેદના નવમ મંડલ (“પાવમાનીય” મંડલ) ઉપરનું સાયણભાષ્ય અન્યમંડલો ઉપરના ભાષ્યની સરખામણીમાં સંક્ષિપ્ત છે; વળી વ્યાકરણ વિષયક ઇત્યાદિ માહિતી/ચર્ચા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. આવાં અને અન્ય કારણોને લીધે સાયણભાષ્યના “અનેક કર્તૃત્વ”ના પ્રશ્ન અંગે ચર્ચા થવા પામી છે.

ઋગ્વેદભાષ્યકાર વેંકટમાધવ

૯

વેંકટમાધવ આ ઋચાનું વ્યાખ્યાન નીચે મુજબ કરે છે:—

“પૂજા પ્રણીતા । તેન સંગચ્છેમહિ । યો નષ્ટાનાં ગવામ્ । ગૃહાણિ ચોરલભૂતાનિ ।
અભિશાસ્તિ । મે ગાવઃ । એવં ચ હૃતમ્ । ઇતિ ચ । જ્ઞવીતિ ।

અહીં પણુ સ્પષ્ટ છે કે વેંકટ માધવ મન્ત્રસ્થ શબ્દને પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ઉદ્ધૃત કરતા નથી, પરંતુ તેના સમાનાર્થક શબ્દો આપે છે, જેવી રીતે કે “સં...ગમેમહિ”ને માટે વ્યાખ્યાનમાં “સંગચ્છેમહિ” શબ્દ પ્રયોજે છે. વળી, મન્ત્રમાં શબ્દોનો જે ક્રમ હોય, તે ક્રમમાં જ તેઓ વ્યાખ્યાન કરે છે અને સમજૂતી માટે ક્રમભંગ કરતા નથી.

સાયણાચાર્ય ઉપર વેંકટમાધવની છાયા જોવા મળે છે; દા. ત. ઋગ્વેદના પ્રથમ મન્ત્ર (ઋગ્વેદ ૧.૧.૧)ના “સાયણભાષ્ય” અને વેંકટમાધવની “ઋગ્વેદીપિકા”ના તુલનાત્મક અધ્યયનથી માલુમ પડે છે કે સાયણાચાર્ય વેંકટમાધવને અનુસરે છે;^{૧૫} વળી તેઓ કોઈક કોઈકવાર વેંકટમાધવના શબ્દોને પણુ ઉદ્ધૃત કરે છે:—

દા. ત. વેંકટમાધવ : અગ્નિ સ્તોમિ ।

સાયણાચાર્ય : અગ્નિનામકં દેવ ઈંદ્રે સ્તોમિ । બંને વ્યાખ્યાનમાં “સ્તોમિ” શબ્દ સામાન્ય છે. ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સાયણાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમાં મન્ત્રસ્થ શબ્દને ઉદ્ધૃત કરે છે; દા. ત. મન્ત્રસ્થ શબ્દ “ઈંદ્રે”.

વેંકટ માધવની એક બીજી પણુ વિશિષ્ટતા છે. ઋગ્વેદના પ્રત્યેક અષ્ટકના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રારંભમાં બૃમિકાત્મક કારિકાઓ તેઓ આપે છે. આ કારિકાઓમાં પ્રતીકરૂપે અધ્યાયના પ્રથમ મન્ત્રનો પ્રથમ શબ્દ તેઓ આપે છે. વળી, અર્થઘટનોપયોગી કેટલાક સિદ્ધાન્તો અને અન્ય બાબતોની—સ્વર વિષયક, ઇન્દોવિષયક, ઇત્યાદિ—રજૂઆત કરે છે. તદુપરાંત કેટલીક કારિકાઓમાં કોઈક કોઈક સૂક્તો વિશે સંક્ષેપમાં તેઓ સૂચર્ષ કરે છે (દ્રષ્ટવ્ય એજન, પૃ. ૪, ૩૪૫૭, ૩૪૫૮, ૩૫૨૦ વગેરે). વળી તેઓ વિનિયોગપરક માહિતી પણુ આપે છે; દા. ત. ઋગ્વેદ ૧.૨૦.૫ “સં વો મદાસો...” ના વિષયમાં વેંકટમાધવ જણાવે છે કે “સંગતાઃ યુષ્માકં સોમાઃ તૃતીયે સવને મરુત્વતા ઇન્દ્રેણ અન્યેશ્વ આદિત્યેઃ રાજમિઃ” (એજન પૃ. ૧૧૩). “વાયવા... યો હિ...” (ઋગ્વેદ ૧.૨.૧)ના સંદર્ભમાં તેઓ જણાવે છે કે: “પૂર્વં સૂક્તં (ઋગ્વેદ ૧.૧) પ્રાતરનુવાકે શંસનીયમ્ । અથ સૂક્તાભ્યાં પ્રાતઃસવનદેવતાઃ સ્તોતિ । (એજન પૃ. ૧૨). તેઓ સૂક્તના ઋષિનો પણુ ઉલ્લેખ કરે છે; દા.ત. ઋગ્વેદ ૧.૧ ના સંદર્ભમાં તેઓ જણાવે છે કે—“મયુચ્છન્દા વૈદવામિત્રઃ ઋષિઃ ।” (એજન પૃ. ૬).

૧૫ દ્રષ્ટવ્ય Bhawe S. S., The Soma-Hymns of the Rgveda : A Fresh Translation, Part II, M. S. University Research Series, No. 5, MSU. Baroda, 1960, પૃ. ૭૧; Part III, M. S. University Research Series, No. 6, MSU, Baroda, 1962, પૃ. ૧, ૨૨ વગેરે.
સ્પા. ૨

૧૦

સુરેશચંદ્ર ગો. કાંઠાવાળા

અર્થઘટનના સિદ્ધાન્તો અને યૈદુબ્ય:

અર્થઘટનની બાબતમાં તેઓ સ્વરનું મહત્વ ગણે છે^{૧૬} અને આ અંગે તેઓ જણાવે છે કે:—

પ્રકૃતૌ પ્રત્યયે વાડપિ સ્વરો યત્ર વ્યવસ્થિતઃ ।

તાત્પર્યં તત્ર શબ્દસ્ય સ્થાપયેદિતિ નિશ્ચિતઃ ॥ (એજન, પૃ. ૩૬૮)

અન્ધકારે દીપિકાભિર્ગંધદ્યન્ન સ્થલતિ વ્યવચિત્ ।

એવં સ્વરૈઃ પ્રણીતાનાં ભવન્ત્યર્થાઃ સ્ફુટા ઇતિ ॥ (એજન, પૃ. ૮૩૦)

અર્થઘટનની બાબતમાં સ્વરના અગત્યના સિદ્ધાન્તનું પાલન તેઓ સામાન્ય રીતે કરે છે, પરંતુ તેનું સર્વદા તેઓ પાલન કરતા નથી એમ લાગે છે: દા. ત. નીચેની ત્રણ ઋચાઓમાં “વિપો ન” વાળી ઉપમાઓના અર્થઘટનમાં તેઓ સ્વરાનુસારી અર્થઘટન કરતા નથી.

વિહિ હોત્રા અવીતા વિપો ન રાયો અર્ચઃ ।

વાયવા ચન્દ્રેણ રથેન યાહિ મુતસ્ય પીતયે ॥ ઋગ્વેદ. ૪. ૪૮. ૧

તદ્ વ ઉક્થસ્ય બર્હજેન્દ્રાયોપસ્તૂળીષણિ ।

વિપો ન યસ્યોતયો વિ યદ્ રોહન્તિ સક્ષિતઃ ॥ ઋગ્વેદ. ૬. ૪૪. ૬

યસ્ય તે અગ્ને અન્યે અગ્નય ઉપક્ષિતો વયા ઇવ ।

વિપો ન હુસ્ના નિ યુવે જનાનાં તવ ક્ષત્રાણિ વર્ધંયન્ ॥ ઋગ્વેદ. ૮. ૧૯. ૩૩

ઉપર્યુક્ત ઋચાઓમાં વેંકટમાધવ વિપઃ નું વ્યાખ્યાન કરતાં જણાવે છે:— “વિપ્રસ્ય યજમાનસ્ય”, “મેઘાવિનઃ ઇવ ભવન્તિ યસ્ય,” “વિપ્રસ્ય ઇવ અતિથેઃ” આમ તેઓ વિપઃ ને ષષ્ઠી વિભક્તિ એક વચન ગણે છે, જ્યારે સ્વરની દૃષ્ટિએ “વિપઃ” પ્રથમા વિભક્તિ બહુવચન (દ્વિતીયા વિભક્તિ બહુવચન પણ થઈ શકે) છે; આમ તેઓ અર્થઘટનમાં સ્વરને અવગણે છે. સ્કન્દસ્વામીએ પણ અહીં અર્થઘટનમાં સ્વરની અર્થપરકતાની અવગણના કરી છે.^{૧૭} ઋગ્વેદ.

૧૬ શ્રીકૃષ્ણ સખારામ ભાવે વેદના અર્થઘટનમાં પાણિનિનું તેમજ સ્વરનું મહત્વ સ્વીકારે છે; દ્રષ્ટવ્ય Bhawe S. S., The Soma-Hymns of the Rgveda, Part I, M. S. University Research Series No. 3, MSU., Baroda, 1957, પૃ. ૨; Part II, પૃ. ૫૬, ૭૦, ૧૦૨; Part III, પૃ. ૨ ૧૦૨; રામગોપાલ, એજન, પૃ. ૧૯૬-૨૦૦

૧૭ દ્રષ્ટવ્ય Jog K. P., On Veñkaṭa Mādhava's Interpretation of the Similes in RV 4.48. 1; 6.44.6; 8 19.33., Journal of the Oriental Institute, (M. S. University of Baroda) Baroda (= JOIB) Vol. 18, No. 3, March, 1969, પૃ. ૧૮૭-૧૯૭

ઋગ્વેદભાષ્યકાર વેંકટમાધવ

૧૧

૧.૧૪૩.૩માં ભાત્વક્ષસઃ શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરતાં સાયણાચાર્ય તેને પ્રથમા બહુવચનનું રૂપ લે છે, જ્યારે વેંકટમાધવ અહીં ષષ્ઠી એકવચન લે છે અને વૈકલ્પિક રીતે સાયણાચાર્ય પણ ષષ્ઠી એકવચન લે છે. ૧૮

પોતાના વ્યાખ્યાનના સમર્થનમાં વેંકટમાધવ કાત્યાયન, જૈમિનિનું નિદાનસૂત્ર, નિઘણ્ટુ, બૃહદ્દેવતા, નિરુક્તને વધારે ટાંકે છે^{૧૯}; દા. ત. ઋગ્વેદ ૧.૨૭.૧૦નું વ્યાખ્યાન કરતી વખતે “તત્ જાનીહિ મનુષ્યસ્ય યજિયાય સ્તોમં રુદ્રાય દર્શનીયમ્”ના સમર્થનમાં યાસ્કના વિધાન “અગ્નિરપિ ઇન્દ્રઃ...” (નિરુક્ત ૧૦.૭.૮)ને ટાંકે છે.

અન્ય નિરુક્તકાર યાસ્કના વિધાન—

નૈષઃ સ્થાણોરપરાઘો યદેનમન્ધો ન પશ્યતિ (નિરુક્ત ૧.૧૬)ને થોડા ફેરથી નૈષઃ સ્થાણોરપરાઘો યત્તમન્ધો ન પશ્યતિ તરીકે વેંકટમાધવ ટાંકે છે. ઋગ્વેદ ૧.૨.૧ ના વ્યાખ્યાનના સંદર્ભમાં ઝાદિલોપે વિભાષેતિ (પાણિનિ ૮.૧.૬૩)ને ટાંકીને જણાવે છે કે યઃ તિહ્ નેહ નિહન્યતે. (એજન પૃ. ૧૨).

વર્ગ, મંડલ, સૂક્ત અને મન્ત્રોના સંદર્ભમાં તેઓ જણાવે છે કે અષ્ટક, અધ્યાય, વર્ગ ઇત્યાદિ વિભાગ પ્રાચીન ઋષિઓએ સંહિતાના સ્થાનોને જણાવવા માટે કર્યા છે અને આ વિભાજન તેઓ પણ સ્વીકારે છે. “વર્ગ”માં વિભાજન આર્ષ છે, કારણ કે બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં “વર્ગ” શબ્દ ઉપલબ્ધ છે. ઋગ્વેદની શાકલસંહિતાની ઋચાઓ અંગે તેઓ જણાવે છે કે દ્વિપદા મળીને ઋચાઓની સંખ્યા ૧૦૪૦૨ છે; દ્વિપદા જુદી ગણવામાં આવે, તો તેની સંખ્યા ૧૦૪૮૦ છે અને ઋચાઓની સંખ્યા ૧૦૫૮૦ છે.^{૨૦}

વેંકટમાધવ જણાવે છે કે તેમણે પ્રત્યેક મન્ત્રનો અર્થ જણાવ્યો છે; વિશેષતઃ તેમણે બ્રાહ્મણગ્રંથોનું અસાધારણ અધ્યયન કર્યું છે.^{૨૧} તેમનું વિધાન “એતરેયમસ્માકમ્” સૂચવે છે કે તેઓ ઐતરેય શાખાના હોય. ઐતરેય, ચૈપ્પલાદ-અથર્વવેદ અને તૌતીરીય ગ્રંથોના જાણકારને તેઓ “વૃદ્ધ” તરીકે વર્ણવે છે. નિરુક્ત અને વ્યાકરણમાં શ્રમકરનાર વિદ્વાનોને તેઓ “અધુનાતમાઃ” કહે છે; તેમનો મત છે કે આવા “અધુનાતમાઃ” વિદ્વાનો ઋગ્વેદનો ચતુર્થાંશ જાણતા હોય છે. તાંડય, શાંત્યાયન, શનપથ અને કૌષિતકીબ્રાહ્મણના જાણકાર વિદ્વાનને તેઓ “પણ્ડિત તરીકે વર્ણવે છે. તેઓનું કહેવું છે કે બ્રાહ્મણોના અર્થને જાણનાર

૧૮ “यहाँ पर तीन पदों (अटले के सुसंद्देशः, सुसुतः અને ભાત્વક્ષસઃ) (કૌંસ અમારો). કો. બ. સ. (बहुव्रीहि समास, कौस अमारो) के ष ए. (= षष्ठीविभक्ति एकवचन, कौस अमारो) के सूत्र मानकर व्याख्यान करना युक्तियुक्त तथा प्रसंगानुकूल है।”, (રામગોપાલ, વૈદિક-વ્યાખ્યા-વિવેચન, નેશનલ પબ્લિશીંગ હાઉસ, નવી દિલ્લી, ૧૯૭૬, પૃ ૬૬-૬૭).

૧૯ દ્રષ્ટવ્ય પં. ભગવદ્ગત અને સત્યશ્રવા, એજન, પૃ. ૫૬.

૨૦ દ્રષ્ટવ્ય પં. ભગવદ્ગત અને સત્યશ્રવા, એજન, પૃ. ૫૭; વળી જુઓ ઋગ્વેદની પિર્કા પંચમાશ્વક પંચમાધ્યાયની ભૂમિકાત્મક કારિકાઓ.

૨૧ તુલનીય પં. ભગવદ્ગત અને સત્યશ્રવા, એજન, પૃ. ૫૫.

૬૨

સુદેશચંદ્ર ગો. દાંડાવાળા

અને તેમાં પરિશ્રમ કરનાર વિદ્વાનો શબ્દ અને રીતિ જાણે છે અને સંહિતાનો પૂરો અર્થ જાણતા નથી. તેઓ નોંધે છે કે ભાસ્કરવિ, મૈત્રાયણીય અને ચરકનું ઉપજીવણ કરવાવાળા વિદ્વાનો વિશે જાણવા મળતું નથી.^{૨૨} આ નોંધ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે આ શાખાના વિદ્વાનો તત્કાલીન સમાજમાં સુલભતાથી ઉપલબ્ધ ન હતા.

વેંકટમાધવ પોતાના ભાષ્યની વિશિષ્ટતા જણાવતાં કહે છે કે જેમ 'આત્મ' અને 'સહકાર' સમાનાર્થવાચક શબ્દો છે, તેમ ભાષ્યમાં ફક્ત સમાનાર્થવાચક શબ્દોનો પ્રયોગ અર્થ-ઘટનમાં કરવામાં આવ્યો નથી; અને અર્થનો ભેદ સ્પષ્ટતાથી ખતાવવામાં આવ્યો છે; અને આ સમજવવા માટે તેઓ "જો" અને "અથવા" શબ્દોનું ઉદાહરણ આપે છે.^{૨૩}

વિદ્વાતપૂર્ણ ભાષ્ય રચવાને કારણે અને વેદાધ્યયનની ખાળતમાં પોતાની જગરુક્તાને કારણે, જ્યારે તેઓ "તત્પશ્યન્તુ પશિષ્તાઃ" (એજન પૃ. ૨૮૭) જેવું આત્મગૌરવદર્શક વિધાન કરે છે, ત્યારે, કદાચ આ આત્મવિશ્વાસ, આત્મપ્રશંસા અને નિર્ભીક્તા અસ્થાને ન હોય, એમ કહી શકાય. ભવભૂતિની આત્મશ્લાઘા સુવિદિત છે.

વેદાર્થઘટનના કેટલાક આધુનિક સિદ્ધાન્તોની આગાહી વેંકટમાધવના વ્યાખ્યાનમાં થતી લાગે છે. તેઓ પ્રાચીન ભાષ્યકાર છે, પરંતુ આ સિદ્ધાન્તોના પ્રતિપાદનમાં તેઓ આધુનિક લાગે છે, કારણ કે તેઓ જણાવે છે કે "મન્ત્રના અર્થઘટન કરતી વખતે અન્યત્ર અસંદિગ્ધ મન્ત્રોની સાહાય્યથી મન્ત્રોનું અર્થઘટન કરવું જોઈએ."^{૨૪} આ સિદ્ધાન્ત વાચકનું ધ્યાન આકર્ષે એમ છે; કારણ કે વેદાર્થઘટનના આધુનિક સિદ્ધાન્તો પૈકીનો એક સિદ્ધાન્ત છે: "વેદનો અર્થ વેદથી કરવો જોઈએ."^{૨૫}

આમ સમગ્ર રીતે મૂલવતાં ઋગ્વેદભાષ્યકારોમાં વેંકટમાધવ એક અગત્યનું અને અનુપમ સ્થાન ભોગવે છે; વળી તેમની "ઋગર્થદીપિકા" સાયણભાષ્યના પાઠના સન્દર્ભમાં અને એ. એ. મેકડોનેલ સંપાદિત બૃહદેવતાના "A" રૂપાન્તર (version)ના સન્દર્ભમાં મહત્વ ધરાવે છે.^{૨૬}

૨૨ ઋગર્થદીપિકા, અષ્ટમાષ્ટક પ્રથમાધ્યાય ભૂમિકાત્મક કારિકાઓ, પૃ. ૩૪૫૭-૫૮.

૨૩ દ્રષ્ટવ્ય ઋગર્થદીપિકા પૃ. ૩૬૫૯.

૨૪ રામગોપાલ, એજન, પૃ. ૨૦૩; ઋગર્થદીપિકા, પૃ. ૩૫૯૧; અષ્ટમાષ્ટક તૃતીયાધ્યાય કારિકા ૭.

૨૫ રામગોપાલ, એજન, પૃ. ૨૦૨.

૨૬ દ્રષ્ટવ્ય Sehgal S. R., Critical Value of the Bombay Edition of the Rgveda. JOIB, Vol. 3, No. 1, September, 1953, પૃ. ૫૦-૫૩; પં. ભગવદ્ગીતા અને સ્મૃતિશ્રવા, એજન, પૃ. ૫૬-૫૭.

તા. ક. આ લેખમાં "ઋગર્થદીપિકા"ના સન્દર્ભો અને ઉદ્ધરણો વિશ્વવેશ્વરનાંદ વૈદિક સંશોધન સંસ્થાન, હોશિયારપુર (પંજાબ) થી પ્રકાશિત આવૃત્તિમાંથી આપવામાં આવ્યા છે.

વાજસનેચી-માધ્યંદિન-સંહિતામાં

હિરણ્યસ્તુતિમંત્રો

જ. ક. ભટ્ટ*

શુક્લ યજુર્વેદ-સંહિતામાં 'હિરણ્યસ્તુતિ'ના ત્રણ મંત્રો આવે છે, જેમાં 'હિરણ્ય' (સોનું)નું મહત્વ વર્ણવેલું છે. આ મંત્રોમાં પ્રથમ મંત્ર ઓં આયુષ્યં વર્ચસ્વૃ (અ. ૩૪/૫૦) છે.^૧ બીજો મંત્ર ન તદ્રક્ષાસિ ન પિશાચાઃ (અ. ૩૪/૫૧)^૨ છે અને ત્રીજો મંત્ર યદાબ્ધન દાક્ષાયણા. (અ. ૩૪/૫૧) છે.^૩ આ ત્રણ મંત્રોમાં 'હિરણ્ય' અર્થાત્ 'સુવર્ણ' ની મહત્તાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

પ્રથમ મંત્રાર્થ પ્રમાણે આયુષ્ય માટે હિતકારક તેજસ્વી, ધનદાયક તથા સ્વર્ગપ્રકાશક આ 'હિરણ્ય' છે. તે વિજય માટે મને પ્રાપ્ત થાવ. અહીં સુવર્ણ આયુષ્યાર્થે હિતકર તથા વિજય માટેનું પ્રતીક કહેલું છે.

કર્મકાંડમાં આ ત્રણ મંત્રોનો 'આયુષ્યમંત્ર' તરીકે વિનિયોગ થયેલો છે. અહર્શાંતિ, યજ્ઞયાગાદિ વિધિવિધાનોમાં યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાનપત્નીને આ ત્રણ મંત્રો ભણીને આશીર્વાદ અપાય છે. તેથી આ 'હિરણ્યસ્તુતિ' મંત્રોને 'આયુષ્યમંત્રો' પણ કહેવામાં આવે છે.

* 'સ્વાધ્યાય', પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, ઓક્ટોબર ૧૯૯૦, ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૧, પ. ૧૩-૧૬

* મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

૧ ઓં આયુષ્યં વર્ચસ્વૃ રાયસ્પોષમીદ્રિદમ્ ।

હૃદૃ હિરણ્યં વર્ચસ્વૃ ઝજૈત્રાયાવંશતાદુ મામ્ ॥

(શુ. ય. સં. અ. ૩૪, મંત્ર. ૫૦)

૨ ઓં ન તદ્રક્ષાસિ ન પિશાચાસ્તરન્તિ દેવાનામોજઃ પ્રથમજૃ હોતત્ ।
યો વિમતિ । દાક્ષાયણૃ હિરણ્યૃ સ દેવેષુ કૃણુતે દીર્ઘમાયુઃ સ મનુષ્યેષુ કૃણુતે
દીર્ઘમાયુઃ ॥ (શુ. ય. સં. અ. ૩૪, મંત્ર. ૫૧).

૩ ઓં યદા બ્ધનદાક્ષાયણા હિરણ્યૃશતાનીકાય સુમનસ્યમાનાઃ ।

તન્મ આબ્ધમામિ શતશારદાયાયુષ્માઞ્જરદૃષ્ટિયંથાસમ્ ॥ (શુ. યજુ. સં. અ. ૩૨/૫૨).

આ હિરણ્યસ્તુતિનો ખીન્ને અને ત્રીન્ને મંત્ર (અ. ૩૪/૫૧-૫૨) અથર્વવેદમાં પણ મળે છે. આં પણ તે 'આયુષ્કામ સૂક્ત' તરીકે જ આવે છે.^૪

ઉવટ અને મહીધર શુક્લ યજુર્વેદ સંહિતાના ભાષ્યકારો પણ આયુષ્ય વર્ચસ્યમ્ (અ. ૩૪/૫૦) વિષે કહે છે. યદિદં હિરણ્યં આયુષ્યં-આયુષે હિતં, વર્ચસ્ય-વર્ચસે હિતં-રાયસ્પોષં-ધનસ્ય વર્ધયિત વર્ચસ્વત્ અન્નસંયુક્તૃ જૈત્રાય^૫ વિજયાય મીં અવિશતાત્ મયિ તિષ્ઠત્ । મહીધર થોડા ફેરફાર સાથે ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ કરે છે.

ખીન્ન મંત્ર (અ. ૩૪/૫૧)નો અર્થ નોંધ્યો.

આ હિરણ્ય (સુવર્ણ) ધારણ કરનારને રાક્ષસો કે પિશાચો મારી શકતા નથી. કારણ કે દેવાનું પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું આ તેજ છે. જે મનુષ્ય આ હિરણ્યને અલંકાર તરીકે ધારણ કરે છે તે દેવોમાં લાંબા સમય સુધી રહે છે અર્થાત્ ચિરકાળ સુધી દેવલોકમાં વાસ કરે છે અને મનુષ્ય-લોકમાં પણ તે દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવે છે.^૬

ત્રીન્ન મંત્ર (અ. ૩૪/૫૨) માં કહ્યું છે કે દક્ષનાં સંતાનો અથવા દક્ષવંશી પુરોહિતોએ આ હિરણ્ય (સુવર્ણ-સૂત્ર-રક્ષાસૂત્ર) શતાનીક રાખીને ખાંધ્યું હતું, તે હું દીર્ઘાયુષ્યપ્રાપ્તિ માટે તથા વૃદ્ધાવસ્થા ભોગવવા માટે મને પોતાને આ 'હિરણ્ય-સૂત્ર' ખાંધું છું.

આ ત્રીન્ને મંત્ર કર્મકાંડમાં યજ્ઞમાનના હાથે કંકણબંધન માટે વપરાય છે. અગાઉ 'હિરણ્યસૂત્ર' અંધાતું હશે પછીથી કાળે કરીને તેને સ્થાને રક્તસૂત્ર (લાલ નાટું) યજ્ઞમાનને જમણે હાથે ખાંધવામાં આવે છે. આયુષ્ય સાથે હિરણ્ય (સુવર્ણ) નો ગાઢ સંબંધ હોવાથી જ કર્મકાંડમાં આ હિરણ્યસ્તુતિમંત્રોનો 'આયુષ્યમંત્રો' તરીકે વિનિયોગ થયો છે. મહીધર અને ઉવટ આ ત્રણ મંત્રો (અ. ૩૪/૫૦-૫૧-૫૨) માટે તેમના ભાષ્યમાં લખે જ છે કે આ હિરણ્ય-સ્તુતિના મંત્રો છે^૭. અથર્વવેદે આયુષ્કામ સૂક્ત તરીકે ૧/૧૩૫માં ૪ ઋચાઓ આપી છે તેમાં બે મંત્રો યયાબ્ધન્ ૧/૧૩૫/૧ અને ન તદ્રક્ષાંસિ ૧/૧૩૫/૨ છે. કૌશિકસૂત્ર આ સૂક્તને

(૪) યયાબ્ધન્ દાક્ષાયણાઃ (અથર્વવેદ ૧/૧૩૫/૧) અને ન તદ્રક્ષાંસિ ન પિશાચાઃ । (અથર્વવેદ ૧/૧૩૫/૨).

(૫) શુ. યજુ. સં. ઉવટ ભાષ્ય અ. ૩૪/૫૦. શુ. યજુ. સં. મહીધર ભાષ્ય અ. ૩૪/૫૦.

૬ તદ્દિરણ્યં રક્ષાંસિ પિશાચાશ્ચ ન હિસન્તિ । દેવાનાં પ્રથમજં ઓજઃ હિં એતત્ । અતઃ યઃ દદં હિરણ્યમલક્ષ્ઠારવિશેષેણ ધારયતિ સ દેવેષુ દીર્ઘમાયુઃ વસતિ । ચિરં દેવલોકે વસતીત્યર્થઃ । સ મનુષ્યેષુ દીર્ઘમાયુઃ કુલ્તે અર્થાત્ સ ચ માનુષ્યમાયુરતિકમ્ય જીવતીત્યર્થઃ ॥ (શુ. ય. સં. ઉવટ-મહીધર ભાષ્ય-અ. ૩૪/૫૧).

૭ તિસ્રઃ હિરણ્યસ્તુતિઃ । (ઉવટ શુ. ય. સં. ભાષ્ય ૩૪/૫૦).

હિરણ્યસ્તુતિઃ-મહીધરભાષ્ય । (શુ. ય. સં. ૩૪/૫૦).

બાજસનેથી-માધ્ય-દિન-સંહિતામાં હિરણ્યસ્તુતિમંત્રો

૧૫

‘રક્ષાબંધન-સૂક્ત’ કહે છે. આ ચાર ઋચાઓથી અભિમંત્રિત બે કાળા રુદ્રાક્ષને હાથે બાંધવાનું પણ ત્યાં જણાવેલું છે. વળી કૌશિકસૂત્ર ૫૨/૨૦ માં હિરણ્યમયી રાખડીને આ સૂક્તથી અભિમંત્રિત કરી હાથે બાંધવાનું અને તે વખતે સ્થાલીપાક કરી ઘૃતાક્ત ભાતનાં ભોજન કરવાનું સૂચવ્યું છે. આજે પણ આપણે ત્યાં બહેનો ભાઈઓના આયુષ્યની કામનાથી રક્ષાસૂત્ર બાંધે છે.

હિરણ્યનું મહત્વ અનાદિકાળથી આજસુધી અક્ષુણ્ણ રહ્યું છે. યાસ્કાચાર્ય ‘હિરણ્ય’ શબ્દની જે વ્યુત્પત્તિ આપે છે તે યથાર્થ જણાય છે. હિરણ્યં કસ્માન્ ? દ્રિયતે આયમ્યમાને વા, દ્રિયતે જનાજ્જનમિતિ વા, હિતરમણં ભવતીતિ વા, હૃદયરમણીયં ભવતીતિ વા ॥ (નિરુક્ત અધ્યાય-૨, પાઠ-૩ પૃષ્ઠ ૪૮. પ્રો. ઉમાશંકર શર્મા ઋષિ સંપાદિત. જી. વિ. મ. વારાણસી પૃ ૪૮). અર્થાત્ ‘હિરણ્ય’ કેમ! તે લાંબુ કરાય છે, ખેંચાય છે, એક માણસથી બીજા માણસ પાસે પહોંચાડાય છે તેથી. વળી ઔષધિરૂપે હિતકારક છે. હિતરમણં ભવતિ । ધારણ કરવાથી સુંદર લાગે છે હૃદયરમણીયં ભવતિ । દરેકને તે (સુવર્ણ) મેળવવાની ઈચ્છા થાય છે હૃયંતે: પ્રેક્ષાકર્મણ: । આમ સુવર્ણની મહત્તા યાસ્કાચાર્ય જણાવે છે.

આયુર્વેદમાં પણ ‘હિરણ્ય’નું ઘણું મહત્વનું સ્થાન છે. હેમચૂર્ણ બાળકને ખવડાવવાથી બળ, ધૃક્ષિ અને આયુષ્ય વધે છે.^૯ એટલું જ નહિ, પરંતુ સુશ્રુતમાં જ અન્યત્ર સુવર્ણને સ્વાદ્યુક્ત, હૃદયને ગમે તેવું, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, રસાયનરૂપ, દોષ તથા આમયનો નાશ કરનારુ, આખને ઠંડક આપનારુ તથા વિષવિનાશક પણ કહ્યું છે.^{૧૦} વળી સુવર્ણ ધારણ કરવાના પણ અનેક ગુણો ચરક મુનિએ ચરકસંહિતામાં વર્ણવ્યા છે. સોનું ધારણ કરવાથી મંગળ થાય છે, આયુષ્ય વધે છે. એ સમૃદ્ધિનું પ્રતીક છે, આપત્તિનો નાશ કરે છે, હર્ષ-દાયક છે અને તેજ વધારે છે.^{૧૧} તદુપરાંત અન્નમાં વિષ જતું રહ્યું હોય તો ‘હેમચૂર્ણ’

૮ કૌશિકસૂત્ર ૧૧/૧૯.

૯ સુવર્ણં સુકૃત ચૂર્ણં કુણ્ઠં મધુ ઘૃતં વચા । મત્સ્યાક્ષકઃ શંખપુષ્પી મધુ સપિઃ સકાચ્ચનમ્ ॥ ચર્કપુષ્પી મધુ ઘૃતં ચૂર્ણિતં કનકં વચા । હેમચૂર્ણાનિ કૈઠર્યઃ શ્વેતદૂર્વા ઘૃતં મધુ ॥ ચત્વારોઽભિહિતાઃ પ્રાણાઃ શ્લોકાર્ષેષુ ચતુર્ણવિ ॥ કુમારાણાં વપુર્મેધાબલબુદ્ધિવિવર્ધનાઃ ॥ (સુશ્રુત-શારીરસ્થાન અધ્યાય-૧૦, શ્લોક ૬૮થી ૭૦).

૧૦ સુવર્ણં સ્વાદુ હૃદયચ્ચ વૃંહણીયં રસાયનમ્ ।

દોષામયાપહં શીતં ચક્ષુષ્યં વિષસૂદનમ્ ॥

(સુશ્રુત-સૂત્રસ્થાન અ ૪૬/૩૨૬)

૧૧ ઘન્યં મજ્જલ્યમાયુષ્યં શ્રીમદ્વયસનસૂદનમ્ ।

હર્ષણં કામ્યમોજસ્યં રત્નામરણધારણમ્ ॥

(ચરક-સૂત્રસ્થાન ૫/૮૭)

રત્નવદામરણાનિ-રત્ન તુ વિશુદ્ધમાણિક્યહીરકમુક્તાફલસુવર્ણાદિ ।

(ચક્રપાણી-ચરકટીકા)

આપવાથી વિષનો નાશ થાય છે.^{૧૨} આમ સુવર્ણનો આયુષ્ય સાથે ગાઢ સંબંધ આયુર્વેદ-શાસ્ત્ર પણ બતાવે છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ સુવર્ણનો મહિમા આયુષ્યપ્રાપ્ત્યથે બતાવ્યો જ છે. ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં રત્નો-સોનાં, માણેક, નીલમ, પત્તા વગેરે શરીર પર ધારણ કરવાથી ગ્રહોથી ઉત્પન્ન થતી પીડા દૂર થાય છે.

હિરણ્યસ્તુતિનો ત્રીજો મંત્ર યયાબજ્ઞન્ દાક્ષાયણા. (અ. ૩૪/૫૨ શુ. ય. સંહિતા)માં હિરણ્ય-સૂત્રના બંધનની વાત કરી છે, જેમાં દક્ષનાં સંતાનોએ શતાનીકને આ હિરણ્યસૂત્ર બાંધેલું તેનો આશય પણ દીર્ઘાયુષ્યપ્રાપ્તિનો જ છે. દાક્ષાયણાઃ યત્ હિરણ્યમાબજ્ઞન્ તત્ શતશારદાય અહં આબજ્ઞામિ યથા યેન પ્રચારેણ જરહષ્ટિઃ આસં મૃયાસમ્.^{૧૩} દક્ષનાં સંતાનોએ જે હિરણ્યસૂત્ર શતાનીકને બાંધેલું તે હું સો શરદઋતુ જીવવા માટે બાંધું છું.

હિરણ્યનો આ રીતે આયુષ્ય સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવાથી અને આયુર્વેદ, જ્યોતિષ વગેરે શાસ્ત્રોમાં પણ સુવર્ણનો આયુષ્ય સાથે સંબંધ હોવાથી હિરણ્યસ્તુતિમંત્રોનો ‘આયુષ્યમંત્રો’ તરીકેનો વિનિયોગ ખૂબ જ ઉચિત જણાય છે.

૧૨ ન સજ્જતે હેમપાજ્ઞે વિષં પચદલડમ્બુવત્ ॥

(ચરક-ચિકિત્સાસ્થાન અ. ૨૩/૨૪૦)

હેમપ હતિ । હેમ યઃ પિબતિ દતિ હેમપઃ ।

(ચક્રપાણી-ચરકટીકા)

૧૩ યાક્ષાયણાઃ-યક્ષસ્ય અપત્યાનિ બહૂનિ । નઙ્ગાદિભ્યઃ ફક્ (પા. સૂ. ૪/૧/૧૯)
શુ. યજુ. સંહિતા. અ. ૩૪/૫૧તું ઉવ્વટભાષ્ય. ।

જરહષ્ટિઃ-જરામશ્નુતે વ્યાપ્નોતીતિ જરહષ્ટિઃ ।

(ઉવ્વટભાષ્ય. શુ. ય. સં. ૩૪/૫૧)

જરન્તી જરાં પ્રાપ્તા ઋષ્ટિઃ શરીરં યસ્ય સ જરહષ્ટિઃ ।

(મહીધરભાષ્ય. શુ. ય. સં. ૩૪/૫૧)

‘ઐતરેય-આરણ્યક’માં વૈદિક ‘મહાવ્રત’—

વિધિનાં સંદર્ભ, સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ

અમૃત ઉપાધ્યાય*

ઋગ્વેદીય ઐતરેય-આરણ્યકનો પ્રધાન ઉદ્દેશ ‘મહાવ્રત’ વિધિનું નિરૂપણ કરવાનો તેમ જ એ વિધિનું રહસ્યાત્મક અને પ્રતીકાત્મક દર્શન સ્ફુટ કરવાનો છે એ સ્પષ્ટ છે. ઐતરેય-આરણ્યકના પોતાના ભાષ્યની ભૂમિકામાં ‘મહાવ્રત’નો સંદર્ભ સ્પષ્ટ કરતાં સાયણાચાર્ય કહે છે કે—

મહાવ્રતમહઃ પ્રોક્તં પ્રથમારણ્યકે સ્ફુટમ્ ॥ ૬ ॥

ગવામયનમિત્યુક્તે સત્રે સંવત્સરાત્મકે ।

ઉપાન્ત્યમસ્તિ યદહસ્તન્મહાવ્રતનામકમ્ ॥ ૭ ॥

સત્રપ્રકરણેઽનુક્તિરરણ્યાધ્યયનાદિતિ ।

મહાવ્રતસ્ય તસ્યાન્ન હૌત્રં કર્મ વિવિચ્યતે ॥ ૮ ॥

એટલે કે “પ્રથમ આરણ્યકમાં મહાવ્રત-દિવસ (વિધિ)નું સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું છે. આ મહાવ્રત, એક વર્ષ કે સંવત્સર સુધી ચાલનારા ‘ગવામયન’ નામક સત્રના અંતિમથી આગલા (ઉપાન્ત્ય) દિવસે થનારો વિધિ છે. (ઐતરેય-બ્રાહ્મણમાં ‘ગવામયન’—) સત્રનું વર્ણન કરતી વખતે આ (મહાવ્રત)ની ચર્ચા કરી ન હતી કેમકે આનું અધ્યયન આરણ્યકમાં કરવામાં આવે છે. એટલે અહીં (આરણ્યકમાં) એ જ મહાવ્રતનાં હોતાનાં કર્મ કે વિધિનું વિવેચન કરવામાં આવે છે.”

સાયણાચાર્યના આ પ્રાસ્તાવિક શબ્દોથી જાણવા મળે છે કે મહાવ્રત કર્મ કે વિધિ ભલે સંવત્સરાત્મક યજ્ઞ-કર્મનો એક વિભાગ હોય પરંતુ એની આધ્યાત્મિક, દાર્શનિક વિચારણા તો આરણ્યકના એકાંત સ્થાનમાં, બ્રહ્મચર્યમાં નિમગ્ન ઋષિઓ દ્વારા થવી જોઈએ. કેમકે આ ‘મહાવ્રત’ કર્મના ગંભીર તેમ જ રહસ્યમય અર્થનું આકલન એ જ આરણ્યક-વિદ્યા છે. આવી રહસ્યાત્મક તથા ગૂઢાર્થપૂર્ણ આરણ્યકવિદ્યા દીક્ષિતને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અદીક્ષિતને નહીં. વસ્તુતઃ અદીક્ષિત અથવા અયોગ્ય વ્યક્તિ આ આરણ્યકવિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવાની અધિકારી નથી. આ જ આરણ્યક-

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, હીપોલસવી-વસંતપંચમી અંક, ઓક્ટોબર ૧૯૬૦-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૧, પૃ. ૧૭-૨૦.

*બી/૨૨, કૃપા એપાર્ટમેન્ટ્સ, લાવણ્ય સોસાયટી પાસે, નાસણા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૭, સ્વા. ૨

ગત જ્ઞાનની વિશેષતા છે. એટલે જ આ ગંભીર જ્ઞાન જ્યાં-ત્યાં, જોને તેને આપી શકાતું નથી. આરણ્યકોનાં સર્વ રહસ્યોમાં 'મહાવ્રત'નું રહસ્ય પવિત્રતમ તેમ જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. કેમકે મહાવ્રતના યજ્ઞપરક સંદર્ભ કરતાં એનો આધ્યાત્મિક તથા દાર્શનિક સંદર્ભ અને એનું રહસ્યાત્મક, રૂપકાત્મક તેમજ પ્રતીકાત્મક અર્થ સામર્થ્ય ઓછું મહત્વપૂર્ણ નથી.

‘મહાવ્રત’ એ સંજ્ઞાનો અર્થ:—પ્રથમ આરણ્યક(અ. આ. ૧.૧.૧)ના પ્રારંભમાં જ ‘મહાવ્રત’ એ સંજ્ઞાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં, ઇન્દ્ર દ્વારા વૃત્તો વધ થયો એ આખ્યાયિકાનો નિર્દેશ કરીને, એતરેય-આરણ્યકના દ્રષ્ટા ઋષિ કહે છે કે “વૃત્તને મારીને ઇન્દ્ર મહાન બન્યો. ઇન્દ્ર મહાન બન્યો ત્યારે ‘મહાવ્રત’ થયું. આ કારણથી મહાવ્રત (એ) મહાન વ્રત છે.” આ પુરાકથાશ્રિત, રહસ્યાત્મક વિધાનની સ્પષ્ટતા કરતાં સાયણાચાર્ય માર્મિક દબે કહે છે કે- “શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ વૃત્તવધ પછી જ ઇન્દ્ર મહાન બન્યો હતો, એની પહેલાં નહીં. ઇન્દ્રનું નિર્ભય બનવું એ જ એનું મહાન બનવું એ છે.” વૃત્તવધ પહેલાં ઇન્દ્ર પોતાના ‘ભયનો જ ખપ જપતો હતો. આ રીતે ભીતિચ્છન્ન બનેલા ઇન્દ્રનું હરવું-ફરવું બંધ થઈ ગયું હતું. આથી એની તાંબિયત લથડી ગઈ હતી અને તે ‘અદ્ય’ બની ગયો હતો. પાંચ વૃત્ત કે જે ઇન્દ્રની બધી જ ભીતિ, અદ્યતા, લઘુતા, હીનતા, દીનતા અને શિથિલતાનું કારણ હતો તેનો નાશ થવાથી ઇન્દ્રનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ બદલાઈ ગયું; એ નિર્ભય થઈ ગયો. એટલે એની અદ્યતા, દીનતા, શિથિલતા ચાલી ગઈ. એ ‘મહાન’ બની ગયો. કેમકે નિર્ભયતા એ જ મહાનતા છે. અને, એટલા માટે જ, વૃત્તવધની યુગપરિવર્તક ઘટના બન્યા પછી, ઇન્દ્રની મહાનતાને ઘોષિત કરનારું જે કર્મ કે વિધિ થવા લાગી તે ‘મહાવ્રત’ કહેવાયું. આ રીતે ‘મહાવ્રત’ ઇન્દ્રના મહત્ત્વનું ઘોષક છે. આ જ વૃત્તવધની પુરાકથાનું તાત્પર્ય છે. માટે, મહાવ્રતની ઉપાસના, ઇન્દ્ર જેવા સર્વશક્તિમાન (મહાન) તત્ત્વની સાચી ઉપાસના છે જે સમય જતાં આધ્યાત્મિક દર્શનની જનની સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

‘મહાવ્રત’નું યજ્ઞપરક સ્વરૂપ:—વૈદિક શ્રોતયાગપરંપરામાં ‘મહાવ્રત’ એ, વર્ષ સુધી ચાલનારા તથા સંવત્સર (અર્થાત્ પ્રજ્ઞપતિ)ના પ્રતીકરૂપ ‘ગવામયન’ સત્રના છેલ્લાથી આગલા (ઉપાન્ત્ય) દિવસે થનારું કર્મ કે વિધિ છે. આ ‘મહાવ્રત’ વિધિ પણ છે, ઉત્સવ પણ છે.

‘મહાવ્રત’ વિધિનાં ત્રણ રૂપ છે. એકાહરૂપ, અહીનરૂપ તથા સત્રરૂપ. સત્રરૂપ એ મહાવ્રતની પ્રકૃતિ છે પરંતુ એકાહરૂપ એ વિકૃતિ છે. મહાવ્રતવિધિ એકદિવસીય (એકાહરૂપ) કર્મ છે અને એનાં પ્રાતઃસત્ર, માધ્યહ્નિ સવન તેમ જ સાયંસવન એ ત્રણ સવન છે. સોમરસ કાઢવાનો વિધિ ‘સત્ર’ કહેવાય છે જેમાં પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન તથા સાંધ્યાના સમયનાં અન્ય વિધિવિધાન સમાવિષ્ટ છે.

‘મહાવ્રત’ના પ્રાતઃસવનનો આજ્ય તથા પ્રઉગ શસ્ત્રો એટલે કે મંત્રસમૂહો સાથે; માધ્યહ્નિ સવનનો મરુત્વતીય તથા નિષ્કંવલ્ય શસ્ત્ર સાથે; અને સાયંસવનનો અગ્નિમારુત અને વૈશ્વદેવ શસ્ત્ર સાથે સંબંધ છે.

‘ઐતરેય-આરણ્યક’માં ઔદિક ‘મહાવ્રત’ વિધિના સંદર્ભ, સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ ૧૯

મહાવ્રતનાં ત્રણેય સવનોનાં બધાં શસ્ત્રોનું પૂરું વર્ણન ઐતરેય-આરણ્યકના પ્રથમ આરણ્યકમાં આપવામાં આવ્યું છે. આ વર્ણન રૂપકાત્મક હોવાથી અત્યંત અર્થભરપૂર છે એમાં સંદેહ નથી. આ જ પ્રથમ આરણ્યકનું, દાર્શનિક દૃષ્ટિથી, દ્વિતીય આરણ્યકમાં અનુસંધાન છે. આ દ્વિતીય આરણ્યકમાં ‘મહદુકથ’ અથવા મહાવ્રતના મહત્ત્વપૂર્ણ ‘નિષ્કેવલ્ય’ શસ્ત્રના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનો પરિચય મળે છે. આ ‘નિષ્કેવલ્ય’ શસ્ત્રના વિશિષ્ટ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપનું પાંચમા આરણ્યકમાં, સૂત્રશૈલીમાં, વર્ણન થયેલું છે. આ ‘નિષ્કેવલ્ય’ શસ્ત્ર મહાવ્રતના મધ્ય-દ્વિવસીય (માધ્યંદિન) હોમનું મહાન શસ્ત્ર છે અને એ શસ્ત્રની વિસ્તૃત ચર્ચાથી સભર હોવાને લીધે પાંચમારણ્યક પ્રથમારણ્યકની સારી રીતે પૂર્તિ કરે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના બહુ પ્રાચીન સમયથી જ ‘મહાવ્રત’ એક સાંસ્કૃતિક ઉત્સવના રૂપમાં પ્રચલિત તેમજ લોકપ્રિય હશે એમાં શંકા નથી. કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીય સંહિતા તેમજ કાંકસંહિતામાં મહાવ્રતનો ઉલ્લેખ તથા પ્રારંભિક વર્ણન મળે છે. બ્રાહ્મણયુગમાં ‘મહાવ્રત’નું કંઈક પરિવર્તિત કે પરિવર્ધિત સ્વરૂપ જોવા મળે છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (૧.૨.૬.૧)માં ‘મહાવ્રત’ના ત્રણ વિભિન્ન અર્થ આપ્યા છે જેનો ઉલ્લેખ સાયણાચાર્ય, ઐતરેય-આરણ્યકના ભાષ્ય (એ. આ. ૧.૧.૧, સા. ભા.)માં કરે છે. અહીં ‘મહાવ્રત’નો એક અર્થ ‘મહાન વ્રત’ પણ આપ્યો છે જેનો હાંદોગ્ય-પરંપરામાં પણ નિર્દેશ છે. સંભવતઃ આ જ મહાવ્રતનું પ્રાચીન, લોકપ્રિય સ્વરૂપ હતું જેમાં સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લેતી હતી અને બહુજનસમાજના સર્વે વર્ગોની ઉત્સવપ્રણાલીઓ એ ઉત્સવમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી. આ મહાવ્રત વરસમાં એક દિવસ, ‘ઈન્દ્રદ્વાર વૃત્રવધ’ના મહાન પ્રસંગની સ્મૃતિમાં, જનસામાન્યને માટે મહાન ઉત્સવના રૂપમાં સુપ્રચલિત હશે. લગભગ બધા જ વિદ્વાનોએ મહાવ્રતના મહોત્સવરૂપ તરફ સંકેત કર્યો છે.

તાંડયમહાબ્રાહ્મણમાં મહાવ્રતને અન્ન કહીને એનો પ્રજ્ઞપતિ સાથે સંબંધ દર્શાવ્યો છે. શાંખ્યાન આરણ્યકમાં પણ—

‘પ્રજાપતિર્વે સંવત્સરઃ । તસ્યૈષ્ઞ બ્રાત્મા યન્મહાવ્રતમ્ ।’

એ પ્રારંભિક શબ્દ વડે પ્રજ્ઞપતિને વર્ષ (સંવત્સર) કહીને, મહાવ્રતને પ્રજ્ઞપતિનું શરીર (આત્મા) કહ્યું છે. આગળ જતાં મહાવ્રતને ઈન્દ્રનું શરીર પણ કહ્યું છે. જો કે અહીં મહાવ્રતનો અર્થ મહાવ્રતનો મંત્રસમૂહ (શસ્ત્ર) છે. આમ છતાં, મહાવ્રત કર્મનો સંવત્સર, પ્રજ્ઞપતિ તેમ જ ઈન્દ્ર સાથે જે મૌલિક સંબંધ છે તેનો અહીં જરૂર નિર્દેશ છે. તાંડય-મહાબ્રાહ્મણમાં સ્તોત્રનું પક્ષીરૂપ છે. ઐતરેય-આરણ્યકમાં સ્તોત્રના પક્ષીરૂપનું, અવયવોસંહિત, બહુ જ વિસ્તૃત નિરૂપણ છે અને ‘મહાવ્રત’ના ‘પ્રેખ’-વિધિનું પણ ઘણા વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન છે. આ વર્ણનો ઐતરેય-આરણ્યકના વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક અંશો છે જે ‘મહાવ્રત’ના પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપના ઘોતક છે આ બધા અંશોનું યથાસંભવ સ્પષ્ટીકરણ આ લખનારે ઐતરેય-આરણ્યકની સ્વરચિત હિન્દી આવૃત્તિનાં ટિપ્પણોમાં સમાવિષ્ટ કર્યું છે.

પ્રાચીન ગુજર અન્થમાલા

	રૂ. પૈ.
૧ પ્રાચીન ફાગુ-સંમહ—સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ; દેવનાગરી ટાઈપ વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ, ગુજરાતી ટાઈપ	૧૦=૫૦ ૬=૫૦
૨ વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૧—મૂલ પાઠ—સં. : ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા	૮=૫૦
૩ ભાલજીકૃત નલાખ્યાન (ત્રીજી આવૃત્તિ)—સં. : પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૧=૫૦
૪ ઉદયભાગુકૃતવિક્રમચરિત્રરાસ—સંપાદક : સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર	૨=૫૦
૫ ભાલજી : એક અધ્યયન—લેખક : પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી (૧૯૭૧)	૮=૦૦
૬ વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૨—સાંસ્કૃતિક અધ્યયન અને શબ્દસૂચિઓ. કર્તા : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા	૧૦=૫૦
૭ પંચાખ્યાન બાલાવખોધ, ભાગ ૧—સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ	૨૪=૦૦
૮ સિંહાસનખત્રીસી—સં. ડૉ. રણજિત મો. પટેલ	૧૫=૫૦
૯ હમ્મીરપ્રખન્ધ—સં. : ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સો. પારેખ	૬=૦૦
૧૦ પંચકંડની વાર્તા—સં. ડૉ. સોમાભાઈ ધૂ. પારેખ (૧૯૭૪)	૩૧=૦૦
૧૧ વાગ્મલાલંકાર બાલાવખોધ—સં. ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	૧૨=૦૦

સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર અન્થમાળા

૧ વિવિધ વ્યાખ્યાનો ગુચ્છ ૧	૨=૫૦
૨ " " " ૨	૨=૫૦
૩ " " " ૩	૬=૫૦
૪ નિરુત્તમા	૨=૫૦
૫ વિક્રમોર્વશી—(અનુવાદ : મનનિકા સહિત)	૨=૫૦
૬ પ્રવેશકો, ગુચ્છ પહેલો	૪=૫૦
૭ પ્રવેશકો, ગુચ્છ બીજો	૩=૦૦
૮ અંખડ વિદ્યાધર રાસ	૪=૦૦
૯ મહારાં સોનેટ (બીજી આવૃત્તિ : બીજું પુનર્મુદ્રણ)	૪=૦૦
૧૦ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (બીજી આવૃત્તિ; છઠું પુનર્મુદ્રણ)	૪=૦૦
૧૧ નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો (પ્રથમ આવૃત્તિ; પહેલું પુનર્મુદ્રણ)	૪=૦૦
૧૨ પ્રો. બ. ક. ઠાકોર ડાયરી, ભાગ ૧—સંપાદક : ડૉ. હર્ષદ મ. ત્રિવેદી	૨=૦૦
૧૩ પ્રો. બ. ક. ઠાકોર અધ્યયનઅન્થ	૧૫=૫૦
૧૪ પ્રો. બ. ક. ઠાકોરની ડાયરી, ભાગ ૨—સંપાદક : ડૉ. હર્ષદ ત્રિવેદી	૬=૭૫
૧૫ વિવેચક—પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોર	૨૫=૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ,
મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, રાજમહેલ દરવાજા પાસે,
રાજમહેલ રોડ, વડોદરા-૩૬૦ ૦૦૧

ઋગ્વેદમાં મહર્ષિ વામદેવ

મધુમાલતી ગ. ત્રિવેદી.*

વામદેવઋષિનું વ્યક્તિત્વ, કુળગૌરવ, સમકાલીન વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધો:—

ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં 'વામદેવ' નામધારી અનેક વિભૂતિઓ છે. ઋગ્વેદના ઋષિ વામદેવ તે અંગિરાકુળના ગોત્રકાર, મંત્રકાર અને સૂક્તદષ્ટા ઋષિ છે. તેના વંશના આદિ-પુરુષ અંગિરસ કે અથર્વાંગિરસ છે. પાર્થિવ અગ્નિની ક્રાન્તિકારી શોધ કરીને અંગિરસો યુગપ્રવર્તક બન્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ તેમની વીરગાથાઓ તેથી પણ પ્રાચીન સમયની છે. ખુદ ઈન્દ્રને પણ એ વડે અપહૃત ગાયો પાછી અપાવવામાં અંગિરસોએ મદદ કરી હતી.

અક્ષાંડપુરાણ, સ્કંદપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, પદ્મપુરાણ, શિવપુરાણ, વાયુપુરાણ, શ્રીમદ્ભાગવત-પુરાણ, વ. માં વામદેવઋષિના અનેક ઉલ્લેખ મળે છે^૧. તેમાં વામદેવનાં તપ તથા શ્રીકૃષ્ણ, શિવ, સ્કંદ, પરશુરામ, વ. સાથે તેમની મુલાકાતો ઉલ્લેખાયેલી છે. મત્સ્યપુરાણમાં તો વામદેવને એક શિવાવતાર પણ ગણેલ છે.

ઉશિજ કે ઔશિજ, ભાર્વર, બૃહુ, ગોતમ, ઉચ્ચ, દીર્ઘતમસ, કક્ષીવાન, વ. સાથે વામદેવઋષિ ગોત્રસંબંધ ધરાવે છે. ગોતમ વામદેવઋષિના પિતા કે પિતામહ હોવા જોઈએ. ગોતમના પુત્ર કે વંશજ હોવાથી તેઓ પોતાની જાતને ગોતમ તરીકે ઓળખાવવામાં ગૌરવ લે છે.^૨ વામદેવને અગ્નિની બંધુતા પિતા ગોતમ પાસેથી વારસામાં મળી છે. ઋ. ૪/૨૧ માં ઔશિજના ધરમાં સોમ વાટતા ઋત્વિજોનો, તેમ જ ઔશિજના ધરમાં છુપાયેલું બળવાન ભાર્વરનું બળ સ્તોતાને પૂર્ણ કરવા તેના ઉપર રેડાય છે એવું ઉલ્લેખ છે. જો કે સાચા ઉશિજ: કામયમાના: ઋત્વિજ: તત્સંબંધી ઔશિજ: યજમાના: અને ભાર્વર: એટલે તેજસ્વી એવો અર્થ કર્યો છે, પણ ત્રીક્ષીય નોંધે છે તેમ ઉશિજ એક ગોત્ર છે. સંભવતઃ અંગિરસો, ઉશિજ, કક્ષીવાન, ગોતમ, બૃહુ, વામદેવ, બધા એક કુળના છે તેથી પર્વતભેદનના ભવ્ય પરાક્રમ માટે દરેકને ગૌરવ છે. આમ ગોતમવંશના પૂર્વપુરુષોનાં નામોને વામદેવઋષિના પૈતૃક નામ, ઉપનામ તરીકે વાપરી શકાતાં હોય

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, ઓક્ટોબર-૧૯૬૦-ફેબ્રુઆરી-૧૯૬૧, પૃ. ૨૧-૨૬.

*શામળદાસ આર્ટ્સ કોલેજ, ભાવનગર

૧ ભાગવત, ૧૦, ૮૪, ૫, સ્કંદ ૩, ૩, ૧૫-૧૬, શિવ-૬, ૨૨, પદ્મ ઉ. ૧. ૩૮, વાયુ ૬૫. ૧૦૦, અક્ષાંડ ૩. ૧. ૧૦૫, મત્સ્ય ૪. ૨૭. ૩૦, ૪. ૩૧, ૨૩. ૩૬

૨ ઋ. ૪. ૪. ૧૧, ૩૧. ૧૨, ૩૨. ૬.

એવું લાગે છે. કક્ષીવાન અને ગૌતમનો પૈતૃક સંબંધ તો મહાભારતે પણ નોંધ્યો છે. બૃહદ્દેવતા કક્ષીવાનને દીર્ઘતમસના પુત્ર કહે છે. આમ દીર્ઘતમસ અને કક્ષીવાન એ વામદેવઋષિના ગૌતમ-વંશના જ છે. વામદેવઋષિ આત્મસાક્ષાત્કાર વર્ણવતાં કહે છે કે 'હું કક્ષીવાનઋષિ છું. હું આજીવે કુત્સનું પ્રશાસન કરું છું.'—પિતૃપરંપરા માટે ગર્વ અનુભવતા ઋષિ પોતે જ પૂર્વપુરુષ હોવાનું અનુભવે અને આથી પણ ઉચ્ચ આદર્શ—આકાશના પુત્ર અંગરસ બનવાનો—સેવે, એ ધણું સ્વાભાવિક છે.

વામદેવમંડળમાં તત્કાલીન સંભાવિત વિભૂતિઓ—રાજવીઓ અને ઋષિઓના ઉલ્લેખ મળે છે, ને વામદેવઋષિને અને તેમનો ધનિષ્ઠ પરિચય દર્શાવે છે. ખાસ કરીને પુરુષતિનો પ્રતાપી રાજા પુરુકુત્સ, જે દુર્ગંધ અને આજીવનીનો પુત્ર હતો, તે તો વામદેવઋષિના પૌરોહિત્ય નીચે હતો જ. પુરુકુત્સ માટે વામદેવે અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા અને ઈન્દ્ર દ્વારા તેને અનેકવાર વિજય અપાવ્યો હતો. પુરુકુત્સના જીવનના છેવટના ભાગમાં દાશરાયયુધ્ધે તેને માટે તેમ જ તેના પુરુ રાજવંશ માટે કારમી કટોકટી સર્જી હતી. ત્યારે વામદેવઋષિએ સપ્તર્ષિઓને વિશ્વાસમાં લઈને પુરુકુત્સની પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો હતો, તેને પરિણામે ત્રસદસ્યુ જન્મ્યો અને પુરુ રાજવંશનું પતન થતું અટકી ગયું. ત્રસદસ્યુજન્મકથા ઉપરથી કુત્સરાજા ઉપર વામદેવઋષિનું પૂર્ણ પ્રશાસન હતું તે હકીકત સુસ્પષ્ટ થાય છે.

દિવોદાસનો પુત્ર સુદાસ પુરુકુત્સનો સમકાલીન અને પાડોશી રાજા હતો. દાશરાયયુધ્ધમાં મોકાના સ્થળે પુરુકુત્સનું સામ્રાજ્ય હોવાથી તેની પુષ્કળ ખુવારી થઈ હતી એના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં મળે છે. સુદાસના પુરોહિત વસિષ્ઠમહર્ષિ (દાશરાયયુધ્ધના શરૂના ભાગમાં તો) પુરુકુત્સને 'પ્રાણપણે સેવા આપતો' કહે છે તેથી લાગે છે કે પાડોશીરાજા છતાં બંને સ્વાભાવિક શત્રુ નહોતા. સમ્રાટો મહામાતૃયોની સલાહ પ્રમાણે જ ચાલે, તેથી આ સારા સંબંધોમાં વામદેવઋષિની દીર્ઘદર્શિતા અને શાણપણ જણાય છે. સુદાસના માતામહ દેવવાત સંજયને માટે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિની વામદેવે પ્રશંસા કરી છે. વળી, સંજયનો વંશજ સહદેવ-પુત્ર સોમક હતો તેણે વામદેવઋષિને બે જન્મવાન અશ્વો ભેટ ધર્યા હતા. તે સંજય જાતિનો વામદેવ માટેનો સમાદર દર્શાવે છે. બૃગુઓ સાથે ગૌતમવંશને મૈત્રી હતી. અગ્નિને વામદેવે 'બૃગુ જેવું આચરણ કરતો' કહ્યો છે.

વામદેવમંડળમાં સપ્તર્ષિઓના ઉલ્લેખ અનેકવાર છે. વામદેવ પોતે સપ્તર્ષિઓમાંના એક હતા અને દાશરાયયુધ્ધના સમકાલીન હોવાથી વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અત્રિ, ભરદ્વાજ, વ.ના સમકાલીન હતા. ઋગ્વેદનું ચતુર્થ મંડળ લગભગ આખું વામદેવઋષિએ જોયેલું છે, પણ વામદેવના કુળમાં ઘણા જ્ઞાની સૂક્તદષ્ટાઓ થઈ ગયા છે. સરસ્વતીતટથી સદાનીરો ગંડકી સુધી સામ્રાજ્ય વિસ્તારનાશ વિદેહ માધવના પુરોહિત ગૌતમ રહ્મણ તે વામદેવના પિતા કે નજીકના પૂર્વપુરુષ હતા. વામદેવના ભાઈ નોધા ગૌતમ વેદના સૂક્તદષ્ટા ઋષિ છે. અંહોમુચ,

ઋગ્વેદમાં મહર્ષિ વામદેવ

૨૩

બૃહદ્વક્ય અને મૂર્ધન્વત વામદેવ્ય એટલે વામદેવના પુત્ર કે વંશજ છે. શરદ્વત વામદેવના પિતરાઈ ભાઈ હતા અને દીર્ઘતમસ ગોત્રસંબંધી હતા. એતરેય બ્રાહ્મણ ૮.૪.૨૩ પ્રમાણે ભરત દૌષ્યન્તિનો રાજ્યાભિષેક દીર્ઘતમા મામતેયે કરાવ્યો હતો. મહાભારતમાં મગધની પર્વતીય ઉપસકાઓ વચ્ચે ગોતમવંશનો આશ્રમ ઉલ્લેખાયો છે. ગોતમવંશીય શતાતંદ જનક વિદેહીના પુરોહિત હતા—આમ વામદેવની પૈતૃક પરંપરા ગૌરવપૂર્ણ છે.

વામદેવઋષિનું અંગત જીવન:—

પુરાણો નોંધે છે તેમ, અનુપમ સૌન્દર્યવતી અહલ્યા, વામદેવઋષિને તેમના સંયમના પુરસ્કારરૂપે મળી હતી. આ અહલ્યાને મેળવવા ઈન્દ્રસહિત બધા દેવો આતુર હતા અને તે માટે તેમણે કાવાદાવા પણ અજમાવ્યા હતા. પરિણામે ઋષિને માર્યા રૂપવતી રાત્રુઃ એ કટુ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. છતાં ઋષિએ ગૃહસ્થધર્મ સમજીને પત્નીનો ત્યાગ કર્યો નહોતો, જો કે અમુક કારણોસર તેને શિલા બનાવી દેવી પડી હતી. ઈન્દ્રના પ્રસંગ પછી પણ પત્નીને ઘરમાં રાખવા બદલ ઋષિનો સામાજિક બહિષ્કાર થયો હતો. દાણોપાણી પણ ન મળે એવી કપરી પરિસ્થિતિમાં નાછૂટકે એકવાર ઋષિને શ્વાનનાં આંતરડાં પકાવવાં પડ્યાં હતાં. દેવશ્રદ્ધા પણ લગભગ ઊઠી ગઈ હતી. અર્ધાંગિનાના ચારિત્રિક આક્ષેપ વિષેનો આધાત જીરવવા ઋષિને બેહદ સોમપાનનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો.^૪ વામદેવના શ્વાનમાંસભક્ષણનો ઉલ્લેખ મનુસ્મૃતિમાં આપદ્ધર્મ તરીકે છે.^૫ જ્યારે બૃહદ્દેવતા આ બાજુે કોઈ ગૌરવપ્રદ બાબત હોય એ રીતે આનો ઉલ્લેખ કરે છે બૃહદ્દેવતા તો એમ પણ નોંધે છે કે ઈન્દ્રે જન્મતાવેંત વામદેવઋષિને યુક્તનું આહવાન આપ્યું. ઋષિ દસ દિવસ સતત લડીને જીતી ગયા અને પરાજિત ઈન્દ્રની ઋષિએ હરરાજી કરી.^૬ વામદેવમંડળમાં આનો પણ ઉલ્લેખ છે. આમ આ અહલ્યાપ્રસંગે બંને પક્ષે સારી રસાકસી થઈ હતી અને છેવટે કાંઈક સમાધાન થયું હતું. મારી સમજ પ્રમાણે અહલ્યાકથાને ત્રસદસ્યુજન્મકથા સાથે નિકટ સંબંધ છે અને એ રીતે અહલ્યા નિર્દોષ ઠરે છે અને વામદેવઋષિ રાજભક્તિથી પ્રેરાઈને આત્મબલિદાન આપનાર મહાન વિભૂતિ ઠરે છે. આની વિસ્તૃત છણાવટ મેં અન્યત્ર કરી છે. વામદેવમંડળમાં બીજા માટે અને પુત્ર માટે જે ધન્ય ઉમંગ જોવા મળે છે^૭ તે કલુષિત ગૃહજીવનમાં ન સંભવે, તેમ જ જો દોષિત હોય તો અહલ્યા અહલ્યા (નિર્દોષ) બનીને ઋષિ સાથે રહી ન શકે અને જો રહે તો વામદેવની રચનાઓ ઋગ્વેદના ગોત્રમંડળોમાં સ્થાન ન પામે.

૪ ઋગ્. ૪. ૧૮. ૧૩

૫ મનુ ૧૦. ૧૦૬

૬ બૃહદ્દેવતા ૪, ૧૨૬, ૧૩૧ થી ૧૩૩

૭ ઋ. ૪. ૨. ૧૫

વામદેવઋષિની સિદ્ધિઓ, આત્માનુભૂતિ, તત્ત્વચિંતન :—

વામદેવઋષિને અમુક સિદ્ધિઓ, રહસ્યો, તાંત્રિક શક્તિઓ વંશપરંપરાગત રીતે વારસામાં મળ્યાં હતાં. વામદેવઋષિ, અગ્નિની મિત્રતાથી પ્રાપ્ત થયેલી બંધુતાને જોરે, જોરાવર દુષ્ટ તત્ત્વોને ભગાડવાની શક્તિ ધરાવે છે. તે બંધુતા ઋષિને તેના પિતા ગોતમ પાસેથી વારસામાં મળી છે. ગોતમ આંગિરસગોત્રના હોવાથી, અને અગ્નિ, આંગિરસગોત્રનો આદિપુરુષ હોવાથી, આખી વંશપરંપરામાં અગ્નિ સાથેનો ગોત્રસંબંધ બંધુતા ભિતરી આવેલ છે. ચતુર્થમંડળના વૈશ્વાનર અગ્નિના સૂક્તમાં વામદેવઋષિ અગ્નિએ પોતાને કાંઈ ગહન અને ભવ્ય અનુભૂત કરાવી હોવાનો દાવો કરે છે. એક કાળે આ જ્ઞાન પ્રગટ હશે, પણ વામદેવના સમયે તે તે ગાયના બૂંસાચેલા પગેરા જેવું અપ્રાપ્ય હતું. તે વામદેવને બતાવીને અગ્નિએ ભારે મોટા પક્ષપાન દાખવ્યો છે. આ મહાન જ્ઞાનધન મેળવવા બદલ કોઈ પોતાની ઈર્ષ્યા ન કરે. આ જ્ઞાન, પૃથ્થ નામે સપ્તધાતુ સામરૂપે હતું. મોક્ષીય માને છે કે પૃથ્થ તે માધ્યંદિનસવન વખતે વપરાતી વિશિષ્ટ સામરચના છે. જે કે સાચણ આવું કહેતા નથી. વિવિધ સામની અદ્ભુત શક્તિ વિષે અનેક કથાઓ મળે છે, તેથી કલ્પી શકાય કે આ સામમાં કોઈ અદ્ભુત શક્તિ હતી.

વામદેવઋષિને જન્મ પહેલાં જ આત્માનુભૂતિ થઈ હતી એમ કહેવાય છે. ઋગ્વેદમાં આ બાબતનો એકરાર છે. ઐતરેય આરણ્યક ૨/૫માં આનો નિર્દેશ છે. ઐતરેય ઉપનિષદ વ્યક્તિના ત્રણ જન્મ નિરૂપીને નોંધે છે કે આ જ્ઞાનને લીધે વામદેવઋષિને અમરતા મળી હતી. વામદેવ-મંડળમાં આવતા ઈન્દ્ર-અદિતિ-વામદેવ સંવાદમાં ઈન્દ્રના જન્મના વિકલ્પે વામદેવના જન્મનો પ્રસંગ પણ માનવામાં આવે છે. તેમને સામાન્ય રીતે જન્મવું નહોતું. આ જાણીને એની માતાએ અદિતિનું ધ્યાન ધર્યું ત્યારે અદિતિ ઈન્દ્ર સાથે ત્યાં ઉપસ્થિત થઈ અને વામદેવઋષિએ ગર્ભમાં જ રહીને ઈન્દ્ર સાથે ચર્ચા કરી. વામદેવના જન્મસંબંધી બધી કથાઓ રૂપકાત્મક જણાય છે, જ્યાં ગર્ભવાસને લોહકારાગાર કહેલ છે. વામદેવઋષિને ગર્ભસ્થિત અવસ્થામાં જ સર્વાત્મભાવની અનુભૂતિ થઈ હતી. મનુ, સૂર્ય અને ઉશના કવિરૂપે પોતાના પૂર્વજન્મો તેમને જ્ઞાત છે અને હાલ પોતે આર્જુનેય કુત્સનું પ્રશાસન કરનારા કક્ષીવાન (ગોત્રના) ઋષિ બનનાર છે તેનો પણ તેમને ખ્યાલ છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ નોંધે છે કે જેમ વામદેવઋષિએ સર્વાત્મભાવ અનુભવ્યો એમ જે કોઈ સ્ત્રીભાવ અનુભવે, તે સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ બને છે.^૮

આ સિવાય પુનર્જન્મ વિષે વિચારનારા તત્ત્વજ્ઞોમાં વામદેવઋષિ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ઋ. ૪/૨૬/૧માં ઋષિ પોતાના પૂર્વજન્મો ગણાવે છે અને ઋ. ૪/૧/૧૭માં દેવો પુનર્જન્મ-પરંપરાને, લોહાને ધમણથી ડૂંકીને ગાળવાની જેમ, વિશુદ્ધ કરે છે, એમ કહ્યું છે. તેમાં સનાતન આત્માને કર્મ પ્રમાણે પુનર્જન્મ ભોગવવાના રહે છે અને તેનું કર્મક વિશુદ્ધીકરણ સાવધ પુરુષાર્થોથી થઈ શકે, એવો ખ્યાલ જણાય છે. વેદથી ઇતર સાહિત્યમાં વામદેવઋષિનું

^૮ ઐત. ઉપનિ. ૨, ૧ થી ૫

^૯ બૃહદા. ઉપનિ. ૧. ૪. ૧૦

જગવેદમાં મહર્ષિ વામદેવ

૨૫

તત્ત્વજ્ઞાન “જન્મત્રયી” નામે સુવિખ્યાત છે. તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રના ત્રણ જન્મ થાય છે. પ્રથમ જન્મ માતાપિતાના સમાગમ વખતે, બીજો જન્મ પ્રાણી તરીકેનો જન્મ, અને ત્રીજો જન્મ તે મૃત્યુ પછીનો જન્મ. અમરત્વ મેળવવા ઇચ્છતા સાધકને માટે વામદેવનું આ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણભૂત લેખાય છે.

વિનમ્ર વ્યક્તિત્વ:—

જગવેદના ચતુર્થમંડળના દષ્ટા હોવાનો એકરાર વામદેવઋષિએ કર્યો છે. કષિ અને ઋષિ તરીકે તેમને નવીન કાવ્યરચનાનો ઉમંગ છે. તેમને આત્મવિશ્વાસ છે કે સ્તુતિના સાધનથી પોતે દેવોની કૃપા મેળવી શકશે, પોતાના યજ્ઞમાનનો ઉદય, જાણે તેણે ઉપાકિરણો ધારણ કર્યા હોય એમ, અવશ્યલાવી છે—આ બધું ખરું; પણ તેની સાથે વામદેવઋષિનું વિનમ્ર વ્યક્તિત્વ એકદમ ધ્યાન ખેંચે છે. તેઓ આત્મગૌરવ જરૂર ધરાવે છે. આત્માભિમાન નહિ. ઋષિ નમ્રપણે સ્વીકારે છે કે પોતાનું જે કંઈ જ્ઞાન છે તે અગ્નિદેવની દિવ્ય બક્ષિસ છે. અરે, એ જ નહિ. જ્ઞાનના સમસ્ત વિષયો અગ્નિની જ આજ્ઞા નીચે છે. અગ્નિએ પોતાને વિશિષ્ટ ગણીને જે રહસ્ય આપ્યું તે તો જાણે વૃષભની ધારણપાત્ર ધુરાએ વત્સને જોડ્યો હોય એવી વિનમ્રતા ઋષિ દર્શાવે છે^{૧૦} ઋષિ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે કે આ કાંઈ પોતાની નવીન શોધ નથી, અગ્નિનું પ્રદાન છે અને તે પણ આજે ખોવાઈ ગયું હોવાથી કોઈ જાણતું નથી, પણ એકકાળે વામદેવના પૂર્વજે તે જાણ્યું. હવે ફરીથી વામદેવને તે જ્ઞાન મળ્યું તેથી જ્ઞાનપરંપરા ખંડિત થતી અટકી.

જગવેદના અન્ય સમર્થ મહર્ષિઓએ પ્રસંગોપાત આત્માભિમાન દર્શાવ્યું છે; જેમકે ‘વિશ્વામિત્રનું બ્રહ્મ આ પ્રગતિશીલ ભારતભૂમિતિને રહે છે’ (ઋ.૩.૬૨). ‘ગોવાળિયાની સોટી જેવા ટચૂકડા બિચારા ભરતોનો વસિષ્ઠ અગ્રેસર બન્યા પછી અબ્યુદય થયો.’ (ઋ. ૭.૩૩.૬).—આવી કોઈ આત્મશ્લાઘા વામદેવઋષિ કરતા નથી. વામદેવ તો પુરુષોત્તમની કટોકટી દૂર થઈ અને તસદસ્યુ જેવો લાયક રાજા સાંપડ્યો તે માટે મિત્ર-વરુણને લાખ લાખ ધન્યવાદ આપે છે. આમ વામદેવઋષિનો વિનય આકર્ષક બને છે. વામદેવઋષિના ગોત્રમવંશમાં ઘણા તેજસ્વી મહર્ષિઓ થયા છે અને ઘણા તો જગવેદના સૂક્તદષ્ટા પણ છે, છતાં ચતુર્થમંડળ તો આખું વામદેવે જ રચ્યું છે તે ઋષિની આત્મનિર્ભરતા બતાવે છે. બીજું સંભવિત કારણ એ હોઈ શકે કે દાશરાયયુદ્ધની તોળાઈ રહેલી કટોકટી અને જુદાજુદા પક્ષોની અપરંગી નીતિરીતિ જ્ઞેતાં એમ વિચારાયું હોય કે બધા જ પ્રતિભાશાળી ઋષિઓ એકસાથે રહે તો કદાચ વિનાશ આવે તો કોઈ જ ન બચે. એના કરતાં જુદા જુદા પ્રદેશોમાં તેજસ્વી ઋષિઓને મોકલ્યા હોય તો સર્વનાશ થતો અટકે. આમ સુદૂર જઈ વસેલા ગોત્રમવંશી મહર્ષિઓમાં દીર્ઘતમસ્રની અને ગોત્રમ રહુગણ્યની આખ્યાયિકાઓ તો પ્રસિદ્ધ છે. ગોત્રમવંશી ઋષિઓ પુરુષ રાજવંશના કાયમી પુરોહિતો હતા અને ઇક્ષ્વાકુકુળ માટે જેમ સુમંત્રને, એમ પુરુવંશ માટે વામદેવને અત્યંત આત્મીયતા હતી એવી સ્પષ્ટ હાથ જગવેદમાં મળે છે.

૨૧

મધુમાલતી ગ. ત્રિવેદી

આમ ત્રગ્ગવેદમાં વામદેવઋષિનું તેજસ્વી છતાં વિનયાન્વિત, સમર્થ રાજકુળના જવાબદાર કુળશ્રુતરીકેનું, સન્નિષ્ઠ, આત્માતુષ્ટિથી ધીરવાન્વિત, આશા-ઉમંગોનું પ્રોત્સાહક છતાં શાંતિ અને પરમ કલ્યાણનું ચાહક અનેરું વ્યક્તિત્વ ઉપસી આવે છે. વામદેવઋષિનો સમય દાશરાયયુદ્ધનો કારમો સમય હતો છતાં વામદેવમંડળમાં વિજય કે શત્રુધ્વંસની, યશ કે ધન મેળવવાની પ્રાર્થનાઓ એટલી બધી નથી થઈ કે નેટલી શાંતિ અને કલ્યાણ માટે થઈ છે. શમ્ શબ્દ એટલો બધો વપરાયો છે કે ઋષિનું સર્વ ઈન્દ્રિય તેમાં જ સમાઈ જાય છે. આમ વામદેવ ઋષિને સાચા તત્ત્વદર્શી ઋષિ કહી શકાય એમ છે.

અલ્લોપનિષદ્વયમ્

પ્રજ્ઞા ઠાકર*

ઉપનિષદો એટલે તત્ત્વજ્ઞાન, વેદોનો પૂર્ણ અર્થવિન્યાસ. ઉપનિષદો એ વેદોનો અંત-ભાગ હોઈ તે વેદાંત કહેવાય છે અને તેથી જ તેમાં વૈદિક પરિભાષાનું પ્રાધાન્ય જોવા મળે છે. આવાં કેટલાંક ઉપનિષદો આપણા વેદોમાં ગૂંથાયેલાં છે.

ઈશ, કેન વગેરે દસ કે તેર ઉપનિષદો મુખ્ય મનાયાં હોવા છતાં અનેકાનેક ઉપનિષદો આજ પર્વત રચાતાં રહ્યાં છે. તેમાં પ્રમાણમાં આધુનિક કહી શકાય તેવાં યોગ ઉપનિષદ, સામાન્ય વેદાન્ત-ઉપનિષદ, વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત તથા તાંત્રિક ઉપનિષદો પણ છે. અહીં દર્શાવેલાં બંને ઉપનિષદો પૈકી પ્રથમ ‘અલ્લોપનિષદ’ એ શાક્ત-ઉપનિષદ છે. શાક્ત ઉપનિષદો કુલ અઠાર છે. તેમાં અલ્લોપનિષદ સિવાયનાં સત્તર ઉપનિષદો તાંત્રિક છે.

ઉપરાંત સાત શાક્ત ઉપનિષદોના અંતે ‘ઇત્યાશ્વરેણ સૌભાગ્યકાન્ઠ ...ઉપનિષત્ સમાપ્તા.’ એવો નિર્દેશ કરેલો છે. પરંતુ અથર્વવેદમાં કયાંય “સૌભાગ્યકાન્ઠ”નો ઉલ્લેખ થયો નથી. એ કે, અલ્લોપનિષદના અંતે તે પ્રકારનો ઉલ્લેખ ન હોતાં ‘इति अल्ला-उपनिषत् समाप्ता’ એમ જ દર્શાવાયું છે.

આ અલ્લા-ઉપનિષત્ [શાક્ત-ઉપનિષદ] ત્રણ મંત્રોનું બનેલું છે. તેમાં ઈલા, વરુણ, મિત્ર, અર્ચમા વગેરે દેવતાઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ વારંવાર જોવા મળે છે. મુખ્યત્વે ‘ઈલા’ની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે છે :

હે પૃથ્વી, તારું માતૃસ્વરૂપ અનેક દિવ્યોને ધારણ કરે છે; હે ઈલા, વરુણ રાજાએ એ રૂપ ફરીથી પાછાં આપ્યાં છે. (વારંવાર આપ્યાં છે) હું, મિત્ર, તારું આવાહન કરું છું. તારું, ઈલાનું આવાહન કરું છું. હે ઈલા, હે ઈલા, હું તને બોલાવું છું; તારું આવાહન કરું છું. જેને તેજની કામના છે, તે મિત્ર દેવ ઈલાનું આવાહન કરે છે. (મંત્ર-૧).

હું ઈલા પાસે ગયો છું; તું પણ ઈલા પાસે ગયો છે. તું અર્ચમા પાસે પણ ગયો છે. વરુણ પણ અર્ચમા પાસે ગયો છે. આ દીર્ઘાયુને ધારણ કરનારો વરુણ આ સમગ્ર સંસારને ધારણ કરે છે. તે દીર્ઘાયુ છે, ભક્તિ વહન કરનારને માટે તે સુગમ છે. ઈન્દ્ર તેનું આવાહન કરનાર પાસે જાય છે. સર્વશ્રેષ્ઠ એવો ઈન્દ્ર અને સપ્તર્ષિઓ-એ બધાં તથા દેવો પણ સંતુષ્ઠ થાય છે. (મંત્ર-૨).

‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૨૮, અંક ૧-૨, ડીપોઝિટી-વસંતપંચમી અંક, ઓક્ટોબર ૧૯૯૦-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૧. પૃ. ૨૭-૩૪.

* મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમી, અમદાવાદ

૨૯

મહા ઠાકર

૬. ઇલાને અંગો પ્રસારીને, નીચે નમીને નમન કરું છું (મંત્ર-૩).

આ ઉપનિષદનું નામ અલ્લાહપનિષદ છે પરંતુ ઉપનિષદમાં ક્યાંય 'અલ્લા' શબ્દનો પ્રયોગ થયો નથી. 'અલ્લા'નો અર્થ 'A mother, 'The supreme Goddess'—અર્થાત્ માતા કે સર્વશક્તિમાન દેવી, એવો થાય છે. જો કે, ઉપનિષદમાં મુખ્યત્વે હલાની સ્તુતિ કરાઈ છે. 'હલા' શબ્દનો અર્થ ભૂમિ, ગાય, વાણી, વૈવસ્વત મનુની કન્યા—એવો થાય છે. અર્થાત્ આ માતૃશક્તિ પાસેથી ઈન્દ્ર, અર્ધમા, મિત્ર, વરુણ વગેરે દેવોએ દિવ્યત્વ તેમ જ દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરેલાં છે. આ શક્તિથી જ તેઓ સર્વશક્તિમાન છે; તેમ આ શાકત ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવાયું છે.

વરુણ શબ્દ પણ માત્ર પશ્ચિમ દિશાના દેવ અથવા જલના દેવ પૂરતો મર્યાદિત નથી. પરંતુ વરુણ એટલે પરબ્રહ્મ, પરમશક્તિ, ઈશ્વર સ્વરૂપ તેવો થાય છે. અથવા વારયતિ इति वरुणः—ના અર્થમાં વરુણ શબ્દ પ્રયોજાયો છે. આમ સમગ્ર વિશ્વને ધારણ કરનાર વરુણ તથા સર્વશક્તિમાન ઈન્દ્ર અને સપ્તર્ષિઓ વગેરેએ ઇલાનું આવાહન કર્યું છે. તેથી ઇલા આ બધા જ દેવતાઓ કરતાં સર્વોપરી છે.

આ શાકત ઉપનિષદ વિકૃતિપાઠના આઠ પ્રકારો^૧ પૈકી જટાપાઠની પદ્ધતિને મળતું આવે છે. જો કે તેમાં શાસ્ત્રશુદ્ધ જટાપાઠનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી.

જટાપાઠનાં લક્ષણો તથા ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે :

ब्रूयात् कर्मविपर्यासकममीदृग्विधिं दिशेत् ।
जटाख्यां विकृतिं बीमान् विज्ञाय कमलक्षणम् ॥

ઉદાહરણ :

પૂર્વાર્ધ—

अग्निमील ईळऽग्निमग्निमीळे ।
ईळे पुरोहितं पुरोहितमीळ ईळे पुरोहितम् ।
पुरोहितं यज्ञस्य यज्ञस्य पुरोहितं पुरोहितं यज्ञस्य ।
पुरोहितमिति पुरःहितम् ।

૧ જટા માલા શિલા લેલા ધ્વજો ઢાંડો રયો બનઃ ।

અષ્ટો વિકૃતયઃ પ્રોક્તાઃ કમપૂર્વા મનીષિભિઃ ॥

૬૦

મહા ઠાકર

હવે આપણે ખીજ અલ્લોપનિષદ વિશે વિચારીશું. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે.

વરુણની દિવ્યતા ભૂમિ ઉપર ઉતરે છે. મિત્ર અને વરુણનાં દિવ્યરૂપો દેખાય છે; જાણાય છે. રાજા વરુણે મને (વચન કે આશીર્વાદ) ફરીથી આપ્યું છે. હું મિત્રનું આવાહન કરું છું. મારે તેજની કામના છે. હું વરુણ અને મિત્રને બોલાવું છું. ઇન્દ્ર દેવોનો હોતા છે. મને હોતાને પણ તે બોલાવે છે. ઇન્દ્ર અને દેવો મને અને નહીં અલ્લા એ સર્વથી ક્રોધ છે, સર્વથી જ્યેષ્ઠ છે, પરમમહાન છે; પૂર્ણ છે અને પરબ્રહ્મની શક્તિ છે. અર્થાત્ માતા છે. એક સ્તંભ મેં રાખ્યો છે. હું યજ્ઞ વડે, યજ્ઞમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર વગેરેને આકૃતિ આપું છું. ઋષિઓના સર્વ અથર્વામંત્રો વડે હું ઇન્દ્રને પહેલાં અને પછી તેની ક્રોધ માયાને આકૃતિ આપું છું. પૃથ્વીમાં જે કાંઈ છે તે બધું અલ્લાનું છે અને વરુણ રાજા તે ફરીથી મનુષ્યોને આપે છે. હું મિત્ર, અલ્લા, મહાન દયાશીલ એવા ભગવાનને બોલાવું છું. એનામાં પૂર્ણતા ભરેલી છે. અલ્લા અનાદિ સ્વરૂપ છે. આ અથર્વણી શાખા મનુષ્યો, પશુઓ, જલચરો વગેરે, બધા પર અનાદિ કાળથી કૃપા કરનારી છે. અલ્લાની શક્તિ અસુરોનો સંહાર કરનારી છે.

આ ઉપનિષદમાં પ્રયોગબોધો—ઈલ્લલ્લે અસ્મલ્લા, ઇલ્લા, અલ્લો, રસુલમહંમદરકબરસ્ય, તિલ્લલ્લા: વગેરે શબ્દો અરબી કે અન્ય કોઈ ભાષામાંથી લેવાયા છે. એ રીતે અહીં સંસ્કૃત તથા અસંસ્કૃત શબ્દોનું મિશ્રણ પણ જોવા મળે છે. સંસ્કૃતનાં પદોની છાયા માત્ર જોવા મળે છે. કારણ સંસ્કૃત પદ જે રીતે પ્રયોગનું હોય છે તેવો પ્રયોગ અહીં જોવા મળતો નથી. પરંતુ અન્ય કોઈ ભાષાના નિયમ અનુસાર સંસ્કૃત પદોનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમ લાગે છે.

વળી મિત્રાવરુણાદિબ્યાનિ પદમાં બ. વ. લઈએ તો જલ્લે ક્રિયાપદ યોગ્ય લાગતું નથી. તેની જ રીતે વરુણ રાજાપુનર્વદ્: પણ બંધાયેલું નથી. કારણ વરુણ એકવચનમાં છે. વળી મંત્ર ખીજની પ્રથમ પંક્તિમાં કંઈક ખૂટતું હોય કે કમ તૂટતો હોય તેવું લાગે છે. અન્તરીક્ષા: શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. તથા પૂર્ણદષ્ટ્યુ: એ વિચિત્ર સમાસ લાગે છે. મંત્ર સાતમાં દર્શાવેલ કુરુ કુરુ ફદ્ શબ્દો દ્વારા જૂની અથર્વણ પદ્ધતિનાં દર્શન થાય છે, જે પાછળથી તંત્રના નામે જાણીતી થઈ.

આ અલ્લોપનિષદ ઘણું મોટું લખાણ હોય તેમ લાગે છે. છતાં તેમાં પ્રથમ દર્શાવેલ શાક્તઉપનિષદની છાપ દેખાય જ છે. આ ઉપનિષદ સાત મંત્રોનું બનેલું છે; જો કે શાક્તઉપનિષદની જેમ તે વિકૃતિપાદની પદ્ધતિ પ્રમાણે રચાયેલું નથી. શાક્ત ઉપનિષદના અંતમાં કે મંત્રોમાં કયાંય અથર્વવેદ નો કે તેની શાખાનો ઉલ્લેખ થયેલો નથી. જ્યારે આ ઉપનિષદમાં મંત્ર સાતમાં ‘અથર્વણી શાખા’ એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ ઉપનિષદના અંતમાં પણ ‘ઈતિ અથર્વણશાખાનાં અલ્લોપનિષદસમ્પૂર્ણા ॥’ એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલો છે. જો કે આ અલ્લોપનિષદ અથર્વવેદમાં કયાંય જોવા મળતું નથી. ઉપરાંત ઇતિ અથર્વણશાખાનાં એમ દર્શાવ્યું છે. પરંતુ અથર્વવેદની કઈ શાખાનું ઉપનિષદ છે તેનો ઉલ્લેખ કયાંય નથી.

જઞ્જોપનિષદ્વચનમ્

૩૧

અથર્વવેદની નવ શાખાઓ છે. ૧ પિપ્પલાદ ૨ સ્તીદ અથવા તીદ ૩ મીદ ૪ શૌનકીય ૫ જાજલ ૬ જલદ ૭ જઞ્જવદ ૮ દેવદર્શ અને ૯ ચારણવૈષ્ણ-આ શાખાઓ પૈકી પિપ્પલાદ અને શૌનક શાખાના કેટલાક ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ છે. જ્યારે અન્ય શાખાઓ હુપ્ત થઈ છે. આ પિપ્પલાદ, શૌનક શાખાઓના ગ્રંથોમાં પણ ઉપર્યુક્ત બંને ઉપનિષદો ક્યાંય પ્રાપ્ત થતાં નથી. આથી એમ જણાય છે કે આ ઉપનિષદો પાછળથી લખાયેલાં હશે.

ઉપરાંત દ્વિતીય અલ્લોપનિષદમાં કેટલાક શબ્દો તો શાક્ત ઉપનિષદમાંથી સીધા જ ઊતરી આવેલા હોય તેવું જણાય છે.

શાક્ત ઉપનિષદનો પ્રથમ મંત્ર છે દિવ્યાનિ ધત્ત ફલલ્લ વરુણો રાજા પુનર્દુઃ હ્વામિ મિત્રો ઇલાં ફલલે ઇલાં વરુણો મિત્રો તેજસ્કામઃ ॥ જ્યારે બીજા અલ્લોપનિષદનો પ્રથમ મંત્ર આ પ્રમાણે છે.

હરિઃ ॐ વરુણાનુદિવ્યાનુદાત્તં ફલલ્લ મિત્રા દ્વીં અસ્મલ્લાં ફલલ્લ મિત્રાવરુણાદિવ્યાનિ ધત્તે ફલલ્લે વરુણો રાજાપુનર્વદુઃ હ્વામિ મિત્રો ઇલાં ફલલ્લે ઇલાં વરુણો મિત્રો તેજસ્કામઃ ॥

બીજા અલ્લોપનિષદમાં પ્રથમ એ પંકિત વધારે છે તે પછી દિવ્યાનિ ધત્તે થી તેજસ્કામઃ સુધી બંને ઉપનિષદોમાં મંત્ર એક જ સરખો જોવા મળે છે. તદ્વાત માત્ર એટલો છે કે બીજા અલ્લોપનિષદમાં ઇલાં ને સ્થાને ફલ્લાં, ફલલે ને સ્થાને ફલલ્લે, પુનર્દુઃ ને સ્થાને પુનર્વદુઃ શબ્દોનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. પુનર્વદુઃ શબ્દ વેદોમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક જોવા મળે છે. પણ તે શાસ્ત્રીય પ્રયોગ નથી. પાશ્ચિનીય વ્યાકરણ અનુસાર પુનર્વદુઃ પ્રયોગ વધુ ઉચિત છે.

બંને ઉપનિષદોના બીજા મંત્રમાં- ‘જ્ઞોતારમિન્દ્રો’ શબ્દ સમાન છે. તદુપરાંત શાક્ત-ઉપનિષદમાં ‘ઈન્દ્રો મહાસુરેન્દ્રો’ શબ્દ છે. જ્યારે બીજા અલ્લોપનિષદમાં ઈન્દ્રો મહાસુરિન્દ્રાઃ શબ્દ છે, જે બહુ સ્પષ્ટ થતો નથી.

શાક્ત ઉપનિષદના ત્રીજા મંત્રમાં એક જ પદનો પાંચવાર પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે. જ્યારે આ અલ્લોપનિષદમાં આવો પ્રયોગ ક્યાંય નથી. વળી ત્રણથી સાત મંત્રો શાક્ત ઉપનિષદ કરતાં જુદા પડે છે.

બંને ઉપનિષદોમાં ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ વગેરે દેવતાઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ મળે છે. શાક્ત ઉપનિષદમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો છે. ક્યાંય અન્ય ભાષાના શબ્દો જોવા મળતા નથી, જ્યારે બીજા અલ્લોપનિષદમાં ફારસી, અરબી, ઉર્દૂ શબ્દોનું મિશ્રણ જોવા મળે છે. આવા અન્ય ભાષાના શબ્દપ્રયોગને કારણે એવું અનુમાન કરીએ કે જઞ્જોપનિષદ મુસ્લિમ સત્તાધીશોને

પુશ કરવા લખાયું હશે તો પણ પ્રથમ અલ્લોપનિષદ તો ઘણું વહેલું લખાયું છે અને તેમાં ફલા અર્થાત્ પૃથ્વી કે સર્વશક્તિમાન માતૃશક્તિની સ્તુતિ છે. ખીજા અલ્લોપનિષદમાં ફલા અને અલ્લા શબ્દોનો પ્રયોગ છે. અલ્લાનો અર્થ પણ આવો જ થાય છે. એટલે ફલા અને અલ્લાના શબ્દસામ્યને કારણે જ એને મુસ્લિમ શાસકોને પુશ કરવા માટેનું ઉપકરણ ગણાવવું યોગ્ય લાગતું નથી. તે ઉપરાંત અન્ય લાષાઓમાં જેમ સંસ્કૃત અને આપણી સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ છે તેમ આ શબ્દ પણ ઇસ્લામે આપણા વૈદિક સાહિત્યમાંથી જ નહિ ઉપામો હોય ? એ પણ સંશોધન માગતી વાત લાગે છે. અલ્લાનો અર્થ પણ સર્વશક્તિમાન જ થાય છે. પારસીઓના અવેસ્તામાં પણ ઝગવેદના અંશ જેવા મંત્રો છે.

વળી ઇસ્લામ અને હિંદુ સંસ્કૃતિને એક કરવાના હેતુસર આ પ્રયત્ન કરાયો હોય તે માન્યતા પણ નકારી શકાય તેમ નથી.

નોંધ :—શાકત ઉપનિષદ તથા અલ્લોપનિષદનો પાઠ આ સાથે સામેલ છે.

[પ્રથમ અલ્લોપનિષદનો પાઠ]

શાક્ત-ઉપનિષદ:

અલ્લા-ઉપનિષદ

દિવ્યાનિ ધત્તે ધત્તે દિવ્યાનિ દિવ્યાનિ ધત્તે ।

ધત્તે ઇલલ ઇલલે ધત્તે ધત્તે ઇલલે ।

ધત્તે ઇતિ ધત્તે ।

ઇલલે વરુણો વરુણ ઇલલ ઇલલ વરુણઃ ।

ઇલલ ઇતિ ઇલલે ।

વરુણો રાજા રાજા વરુણો વરુણો રાજા ।

રાજા પુનર્દુઃ પુનર્દુઃ રાજા રાજા પુનર્દુઃ ।

પુનર્દુરિતિ પુનર્દુઃ ।

હ્ર્યામિ મિત્રો મિત્રો હ્ર્યામિ હ્ર્યામિ મિત્રઃ ।

મિત્રે ઇલામિલાં મિત્રો મિત્રે ઇલામ્ ।

ઇલામિલલ ઇલલ ઇલામિલામિલલે ।

ઇલલ ઇલામિલામિલલ ઇલલ ઇલામ્ ।

ઇલાં વરુણો વરુણ ઇલામિલાં વરુણઃ ।

વરુણો મિત્રો મિત્રો વરુણો વરુણો મિત્રઃ ।

મિત્રસ્તેજસ્કામસ્તેજસ્કામો મિત્રો મિત્રસ્તેજસ્કામઃ ।

તેજસ્કામ ઇતિ તેજઃ કામઃ ॥ ૧ ॥

અયામિલામિલામયામયામિલામ્ ।

ઇલાં ત્વં ત્વમિલામિલાં ત્વમ્ ।

ત્વમર્થમર્થમર્થમં ત્વં ત્વમર્થમર્થમ્ ।

अर्यमं वरुणो वरुणोऽर्यममर्यमं वरुणः ।
 वरुणो दध्म दध्म वरुणो वरुणो दध्म ।
 दध्म दीर्घायुर्दीर्घायुर्दध्म दध्म दीर्घायुः ।
 दीर्घायुर्वहते वहते दीर्घायुर्दीर्घायुर्वहते ।
 दीर्घायुरिति दीर्घ आयुः ।

वहते सुयः सुयो वहते वहते सुयः ।

सुय इति सुयः ।

होतारमिन्द्र इन्द्रो होतारं होतारमिन्द्रः ।
 इन्द्रो होतारं होतारमिन्द्र इन्द्रो होतारम् ।
 इन्द्रो महासुरेन्द्रो महासुरेन्द्र इन्द्र इन्द्रो महासुरेन्द्रः ।
 महासुरेन्द्रः सप्तऋषयः सप्तऋषयो महासुरेन्द्रो
 महासुरेन्द्रः सप्तऋषयः ।

सप्तऋषयः सं सं सप्तऋषयः सप्तऋषयः सम् ।

सप्तऋषय इति सप्तऋषयः ।

सं तुष्ट तुष्ट सं सं तुष्ट ।

तुष्ट देवा देवास्तुष्ट तुष्ट देवाः ।

देवा इति देवाः ।

इलामिलामिलामिलामिलाम् ।

इलेलाकबर्होऽकबर्ह इलेलाकबर्होऽकबर्ह
 इलेलाकबर्होऽकबर्ह इलेलाकबर्होऽकबर्ह

इलेलाकबर्होऽकबर्हः ।

अकबर्होऽस्म्यकबर्होऽस्म्यकबर्होऽस्म्यकबर्होऽस्म्यकबर्होस्मि ॥ ३ ॥

इति अल्ला-उपनिषत् समाप्ता ।

[द्वितीय अध्यायः उपनिषदो ५१४]

अथ अल्लोपनिषत् ।

हरिः ॐ वरुणनुदिव्यानुदात्तं इल्लल्ले मित्रा
 द्वी अस्मल्ला इल्लल्ले मित्रावरुणादिव्यामि वत्ते ।
 इल्लल्ले वरुणो राजापुनर्वहुः ह्वयामिमित्रो इल्लां
 इल्लल्ले इल्लां वरुणो मित्रो तेजस्कामः ॥ १ ॥
 हुँ होतारमिन्द्रो होता इन्द्रो रा माहासुरिन्नाः ।
 अल्लो जेष्ठं जेष्ठं परमं पूर्णं ब्रह्मण अल्लाम् ॥ २ ॥
 द्रां अल्लो रसुलमहंमवरकबरस्य अल्लो
 अल्लां आबलाबुमेकं निरवातकम् ॥ ३ ॥

अल्लो यजेत हुत्वः अल्ला सूर्यचन्द्रसर्वनक्षत्राः
 अल्लो ऋषिणां सर्वाभ्यर्चा इन्द्राय पूर्वं माया
 परमं अन्तरीक्षाः ॥ ४ ॥
 अल्लो पृथिव्यानि धत्ते इल्लल्ले वरुणो राजा पुनर्ददुः ।
 इल्लल्ले कबरइल्लां कबरइल्लां इल्लेति इल्लल्ले ॥ ५ ॥
 हरिः ॐ अस्य इल्लं इल्लल्ले मित्रावरुणो राजा पूर्णदध्युः ।
 ह्वयामि मित्रो इल्लां कबर इल्लां रसुलमहंमदरकबरस्य
 अल्ले अल्लो पूर्णदध्युः ॥ ६ ॥
 हरिः ॐ अल्ला इल्लल्ला अनादिस्वरूपाय आद्यवर्णी
 शाखां द्वी जनानां पशुसिद्धान् जलचरान् अदृष्टं
 कुरु कुरु फट् ।
 असुरसंहारिणीं हूं अल्लो रसुलमहंमदरकबरस्मल्ले
 अल्लो इल्लल्ले तिल्लल्लाः ॥ ७ ॥
 इति अथर्वणशाखायां अल्लोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

संक्षेपं धर्मसूत्रम् :

[१] अप्रकाशिता उपनिषदः । संपा. डॉ. चि. कुंजनराजमहाशय, प्रका. श्री अक्षर
 लायब्ररी (थियोसोफीकल सोसायटी), मद्रास, १९३३. १

[२] Vedavikṛtilakṣaṇa—Saṁgraha.

[A] collection of twelve tracts on vedavikṛtis and allied topics] Edited
 by: The Late Prof. K. V. Abhyankar and G. V. Devasthali. Pub. by—Hon.
 secretary, B.O.R.I ; Poona-411004, June—1978.

[३] The Practical Sanskrit—English Dictionary—Vaman Shivram Apte,
 Pub. : Motilal Banarasidass, Delhi, fourth Edition, 1978.

[४] संस्कृत-गुजराती शब्दरत्नमहोदधि-भाग-१ संशोधक-पं. भगवानदास बुरखचंद,
 प्रका. शेट भोगीलाल सांकळचंद, अहमदाबाद, सन-१९२७. (संवत्-१९९३).

[५] वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-तृतीयो भागः । (बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता),
 पं. गिरधरशर्मा चतुर्वेदः, प्रका. मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली १९८२.

[६] वैदिक साहित्य और संस्कृति-ले. आचार्य बलदेव उपाध्याय, प्रका. शारदा
 संस्थान, ३७ बी, रवीन्द्रपुरी, दुर्गाकुण्ड, वाराणसी-५, १९८०.

[७] ब्रह्मनित्यकर्मः प्रका. अरुण यज्ञदत्त शास्त्री, २९, बाणगंगा, मुंबई नं-४००००६.

પ્રાચીન વિશ્વ: એક વિહંગાવલોકન

ડૉ. લોગીલાલ જ. સાંડેસરા

‘વિશ્વદર્શન’ એ બહુ મોટો શબ્દ છે. એમાં શું અને કેટલું કહી શકાય? પણ સ્થાલીપુલાક ન્યાયે અભ્યાસીઓ અને ઇતિહાસવિદોએ જે કહ્યું છે, તેથી વિશ્વમાં માનવની અને માનવ-સંસ્કૃતિની ઉત્ક્રાન્તિનું નિદર્શન તો એ દ્વારા અવશ્ય થાય છે.

પ્રાગ્-ઇતિહાસકાળમાં માનવ જ્યારે ખર્ખર દશામાં હતો, હાડકાંનાં હથિયારોથી પ્રાણીઓનો શિકાર કરી, કાચું માંસ ખાઈ, સામી ટોળીઓ સાથે યુદ્ધ કરીને જીવન ગુજારતો હતો ત્યારે પણ ગુફામાં ચિત્રો તો દોરતો હતો; ખર્ખર અવસ્થામાં પણ કલાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનો એ આવિષ્કાર હતો. ટોળીઓ યાયાવર હતી-રખડુ હતી, એકથી બીજા સ્થળે ફર્યા કરતી હતી; ‘ટોળી’ એટલે ગ્રામ (ડગમ્-ગચ્છ ‘જવું’ એ ધાતુ ઉપરથી). જ્યાં એક કરતાં વધુ ટોળીઓ ભેગી થાય અને યુદ્ધ કરે એ સં + ગ્રામ’. પછી યાયાવર ટોળીઓ એક સ્થળે સ્થિર થઈ હતી, એ સ્થાનને પણ ‘ગ્રામ’ (ગામ-ગામડું) એ નામ મળ્યું.

આદિ માનવની સંસ્કૃત માનવ તરીકેની ઉત્ક્રાન્તિમાં જે મોટી શોધ કારણભૂત છે—ખેતીની શોધ અને અગ્નિની શોધ. ખેતીથી અન્ન પેદા થયું અને તેથી લોકવ્યવહાર ચાલ્યો, એટલું જ નહિ, પણ સિદ્ધાંતા અભાવમાં વિનિયમની પદ્ધતિથી માલનું આદાનપ્રદાન થયું; ગોધન અને ધાન્ય એ ખરાં ધન. બીજા મહત્વની શોધ તે અગ્નિની. અરણિકાષ્ઠ ઘસીને અથવા ચક્રમક ઘસીને અગ્નિ સળગાવ્યો ત હોત તો કાચું ધાન રંધાત કેવી રીતે? આથી જ જગતમાં અગ્નિની પૂજા થઈ છે અને ‘ઋગ્વેદ’ની પ્રથમ ઋચા—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवं अस्मिजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥

એમ અગ્નિની સ્તુતિ કરે છે અને એમાં ઈષ્ટ શાબ્દિક પરિવર્તન થતાં ‘અવેસ્તા’ની ગાથા બની ગય છે. લગ્નવિધિ અગ્નિની સાક્ષીએ થાય છે. અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ કદી યુગાતો નથી. અસુર, અક્કડ, મિસમ, ગ્રીસ અને મિસરની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં અગ્નિનું સ્થાન મહત્વનું છે. યજ્ઞમાં અર્પણ થતો હવિ દેવોને પહોંચાડવાનું કામ અગ્નિનું છે. મોહેન્જો-દડો અને હરપ્પાસંસ્કૃતિમાં પણ અગ્નિપૂજાને સ્થાન હતું.

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, આક્ટોબર ૧૯૯૦-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૧, પૃ. ૩૫-૪૦.

ખેતી અને અગ્નિ પછી ત્રીજો શોધ તે માટીનાં વાસણ બનાવવાની. રસોઈ કંઈ પતરાળાં પડિયામાં ન થાય. કુંભારના ચાકડા ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં માટીનાં વાસણ બન્યાં, તેથી રસોઈ શક્ય બની. કુંભારનાં સર્જન એ પણ અનન્ય સૃષ્ટિ છે. આથી કુંભાર 'પ્રજાપતિ' કહેવાયો.

માટીનાં વાસણ પછી અગ્નિની શોધ પૈડાંની. કુંભારના ચાકડા ઉપર માટીનાં વિવિધ પ્રકારનાં વાસણ બનતાં હતાં; તે પણ ઇજિપ્ત જેવા સંસ્કૃત દેશોમાં, પેરુના ઇન્કા સામ્રાજ્યમાં, મેક્સિકો, ગ્વાટેમાલા અને યુકાટાનની મધ્ય સંસ્કૃતિમાં તેમ જ એ પછી ત્યાં વિકસેલી આઝટેક સંસ્કૃતિમાં પૈડું નહોતું, એ આશ્ચર્યજનક છે. પેરુમાંથી યુરોપને સિંકોનાતું વૃક્ષ મળ્યું જેણે જંગલમાં મેલેરિયાને રોક્યો પણ યુરોપે બદલામાં બાકીના વિશ્વને સીફીલિસ આપ્યો; (આયુર્વેદની પ્રાચીન સંહિતાઓમાં એ રોગ નથી; પછીના ગ્રંથોમાં તે 'ફિરંગરોગ' કહેવાય છે.) અમીર-ઉમરાવો અને ધર્મગુરુઓ પાલખીમાં બેસતા, સંદેશાવ્યવહાર ઝડપથી દોડનાર કાસદો મારફત ચાલતો, સ્મરણ માટે અમુક પ્રકારની ગાંઠો વાળવામાં આવતી. આઝટેક લોકો પાસે ઘોડા નહોતા તેમજ દારૂગોળો ન હોતો, તેથી તેઓ સ્પેનિયારોથી જલદી પરાજિત થઈ ગયા. સ્પેનના ધર્માન્ધ ઇથેલિક પાદરીઓએ આઝટેકનું લગભગ બધું સાહિત્ય બાળી નાખ્યું અને તેમની પાસેથી સોનાનો મળ્યાબ લંડાર હતો, તે લૂંટી લીધો. સંસ્કૃત 'હાટક' એટલે 'સોતું'. પૃથ્વીનો પશ્ચિમ ગોલાર્ધ એ પાતાલદેશ. ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર હતું અને એ પ્રદેશમાં પુષ્કળ સોતું હતું, એનું વર્ણન પુરાણોમાં આવે છે. (નાગરો પરદેશથી આવેલી પ્રજા છે; એમના કુળદેવ હાટકેશ્વર છે; જુઓ દેવદત્ત ભંડારકરનો લેખ Foreign Elements in Hindu Population) મેક્સિકોની સરહદ ઉપર આવેલા યુ. એસ. એ. ના એરિઝોના રાજ્યના ટુસાન શહેરમાં, યુનિવર્સિટી ઓફ એરિઝોનાના મ્યુઝિયમમાં મે' એક ચિત્ર જોઈ હતું. સ્પેનિયારો મુખ્યત્વે સોતું લેવા માટે આઝટેક રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરતા હતા; આથી કેટલાક આઝટેક ઈન્ડિયનો એક સ્પેનિશ સરદારનું મ્હોં પહોળું કરીને એમાં સોનાનો ભીંગળો રસ રેડી એને મારી નાખે છે. મધ્ય અને આઝટેકનું થોડુંક સાહિત્ય હજી બચ્યું છે, પણ એની લિપિ હજી સંતોષકારક રીતે બીકલી નથી; તેથી મધ્ય અને આઝટેક સંસ્કૃતિ વિષેની માહિતી મુખ્યત્વે એમનાં ભવ્ય સ્થાપત્યોમાંથી મળી છે.

સંસ્કૃતિની વળી મહત્વની શોધ તે લિપિ. લિપિદ્વારા જ સંસ્કૃતિનો વારસો પેઢી દર પેઢી સચવાઈ રહે છે. હરપ્પન લિપિને સર જહોન માર્શલ એક રીતે વાંચે છે, ફ્રાંક હેરસ બીજી રીતે વાંચે છે, ડૉ. પ્રાણનાથ ત્રીજી રીતે વાંચે છે, ફિનલેન્ડના પરપોલા બ્રધર્સ ચોથી રીતે વાંચે છે અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનો વળી પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી રીતે વાંચે છે! કારણ એ કે સિન્ધુ સંસ્કૃતિની-લોથલની એકપણ મુદ્રા બે લિપિમાં નથી! ગ્રીક સિલ્લાઓ ઉપર ગ્રીક અને બ્રાહ્મી એમ બે લિપિની મુદ્રાની સહાયથી અશોકના શિલાલેખોની બ્રાહ્મી લિપિ અને એ જ રીતે સેમિટિક મૂળની ખરોઢી લિપિ (જે જમણેથી ડાબી બાજુ લખાતી તે) ઉકેલી શકાઈ. ઇજિપ્તની 'રોઝીટા સ્ટોન' નામથી ઓળખાતી પ્રચંડ શિલા બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં છે, તેની સહાયથી ઇજિપ્તની 'હીરોગ્લીફિક' (Heiroglyphic)—ચિત્રલિપિ વાંચી શકાઈ અને ઇજિપ્તની હજારો વર્ષ જૂની

પ્રાચીન વિશ્વ: એક વિહંગાવલોકન

૩૭

સંસ્કૃતિ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પામે. પણ ઇજિપ્તવિદ્યા (Egyptology) ને સુસ્થિર ભૂમિકા ઉપર મુકવાનો યશ નેપોલિયન બોનાપાર્ટને છે. એ જેવો મોટો વિજેતા હતો એવો જ વિદ્યારસિક હતો; તેણે ઇજિપ્ત ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે પ્રત્યેક શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનના નિષ્ણુઓને ફ્રાન્સમાંથી પોતાની સાથે તે ઇજિપ્ત લઈ ગયો હતો અને ત્યાંથી જે વિપુલ ઐતિહાસિક સામગ્રી લાવવામાં આવી, તે ફ્રાન્સના પદ્મશ્રી જુઝેપ્ત ફોન રોન્વેશના મહેલ 'લુવ્ર'માં ગોઠવાયેલા મ્યુઝિયમમાં રક્ષિત છે.

પણ ઇજિપ્તમાં જે 'પૈડુ' નહોતું-લાકડાનું 'પૈડુ' પણ નહોતું. એ સંન્નેગામાં પીરામિડ જેવી અદ્ભુત ઇમારતો બાંધવા માટે (જેને પ્રાચીન કાળના ગ્રીકો Seven wonders of the World)—આલમની સાત અન્યબીઓ પૈકી એક ગણતા) હજારો ગુલામો ઉપર જે જુલમ થતો એનું દૃષ્ટાન્તક ચિત્ર પુરાવિદોએ ઇજિપ્તની ચિત્રલિપિના લેખો ઉપરથી દોર્યું છે.

એસિરિયા, અક્કડ, ખાલ્દિયા, મેસોપોટોમિયા, પેલેસ્ટાઈન, શામ (સીરિયા), અરબસ્તાન, ઇરાન આદિ દેશોમાં રાજમહેલો અને મંદિરોમાં પુસ્તકાલયો હતાં. કાગળ તો ત્યારે હતો જ નહિ, 'કેટલુંક' જુદાની જાલમાંથી બનેલા પદાર્થ-'પેપિરસ' (જેમાંથી અંગ્રેજી શબ્દ Paper 'કાગળ' વ્યુત્પન્ન થયો છે) ઉપર લખાયું હતું, પણ મોટે ભાગે એ પુસ્તકાલયો પકવેલી માટી (Terra-Cotta)ની તકતીઓ ઉપર છે. એવી હજારો તકતીઓ નાશ પામવા છતાં બીજી હજારો બચી છે. એસિરિયાના રાજ અસુર બાનીપાલની (જેને કેટલાક વિદ્વાનો 'હરિવંશ'માં વર્ણવેલી અને પછી ગુજરાતી વગેરે નવ્ય ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ 'ઉષાહરણ'-'ઓખાહરણ'ની કથાની નાયિકા ઉપાનો પિતા બાણાસુર માને છે) લાયબ્રેરી અને બીજા પ્રસિદ્ધ રાજ હમ્મુરબીના કાયદાની (Code of Hammurabi) સુલિખિત તકતીઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. ચામડા ઉપર લખાયેલા ચઢુદી ધર્મના પ્રાચીનતમ દસ્તાવેજો મૃત સરોવર પાસેની એક ગુફામાંથી થોડાંક વર્ષ પહેલાં લગભગ સુરક્ષિત મળ્યા છે; એ Dead sea Scroll તરીકે ઓળખાય છે અને તે ઉપર યુરોપીય અને અમેરિકન વિદ્વાનોએ સારું કામ કર્યું છે.

ધાતુની શોધ થતાં તામ્રાશ્મ યુગ આવ્યો અને તે પછી લોહયુગ શરૂ થયો તથા લોખંડનાં ઓળંગરો અને હથિયારો બનવા લાગ્યાં અને સંસ્કૃતિએ આગેકૂચ કરી. ભારતમાં બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના પછી ત્રણેક સદીઓ સુધી યુદ્ધની મૂર્તિ થઈ નહોતી, પણ એમના ધર્મચક્રપ્રવર્તનના પ્રતીક તરીકે ચક્રની પૂજા થતી હતી. જૈન ધર્મમાં પણ એમ જ હતું, એ મથુરાનો જૈન સ્તૂપ, જે અતિપ્રાચીન હોઈ જૈન આગમસાહિત્યમાં પણ 'દેવનિર્મિત સ્તૂપ' તરીકે ઓળખાતો એમાં તીર્થંકરની મૂર્તિને સ્થાને ધર્મચક્ર છે. ભગવાન વિષ્ણુના સુદર્શન ચક્રને પણ અહીં યાદ કરવું જોઈએ.

માનવે લોખંડના ચક્રની શોધ કરી અને જંગલી ઘોડાને પલોટી સવારીમાં લીધો અને રથની સાથે જોડ્યો તે સાથે પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પરિવહનમાં આમૂલ ક્રાન્તિ થઈ, જેની તુલના ઓગણીસમી સદીના આરંભમાં કેવળ વરાળ યંત્રની શોધ સાથે થઈ શકે. ઘોડેસવાર અને રથ

ન હોત તો સિકંદર ગ્રીસથી ભારત સુધી આવી શકત નહિ અને મંગીજખાન (એ મુસલમાન નહિ પણ બૌદ્ધ હતો) કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ-(જે રોમન સામ્રાજ્યે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી- પવિત્ર રોમન સામ્રાજ્ય Holy Roman Empire-નું પાટનગર હતું અને તુર્કો દ્વારા રોમન સામ્રાજ્યનું પતન થયા પછી ઇસ્તંબુલ ગયું) સુધી પહોંચી શકત નહિ. લોખંડ અને પોલાદની શોધને કારણે તથા-ભલે યોજા પ્રમાણમાં પણ-જુગલ્ તેલની પ્રાપ્તિને કારણે ધનુર્વેદમાં યે ક્રાન્તિ થઈ; બાણનાં પ્રાણઘાતક કૃષ્ણાં ગન્યાં, શત્રુ સૌન્ય ઉપર બળતાં બાણ ફેંકી શકાયાં, સૂર્યકાન્ત મણિની સહાયથી પોતાની જાવણીમાં બેસીને શત્રુસૌન્ય ઉપર આગ લગાડી શકાતી અને ઝેરનું તથા ઝેરી વનસ્પતિનું જ્ઞાન થતાં ઝેરી બાણોનો વરસાદ વરસાવી શકાતો અને શત્રુને ઝેરી પોશાક પહેરાવી એનો વધ કરી શકાતો. 'મુદ્રારાક્ષસ' આદિમાં વર્ણવેલી વિષકન્યાઓ ઐતિહાસિક હોવાનો પાકો સંભવ છે. (યુજરાતના સુલતાન મુહમ્મદ બેગડાને તેની દાઈએ બાલપણથી અમુક પ્રમાણમાં અકીણ બવરાવ્યું હતું, તેથી તે પુખ્ત વયનો થયો ત્યારે તેના શરીર ઉપર માખી બેસે તો તે મરી જતી એમ ફારસી તવારીખકારો નોંધે છે.)

ગામડાં વિસ્તૃત થતાં અને વિનિમય દ્વારા પણ વ્યવહારનો વિસ્તાર થતાં નગરો થયાં. કિશોરલાલ મશશવાળાએ સંસ્કૃતિના બે ભેદ પાડ્યા છે-સંત સંસ્કૃતિ અને ભદ્ર સંસ્કૃતિ. ઋષિઓના આશ્રમોની સંતસંસ્કૃતિ હતી પણ નાગરિક જીવન એ ભદ્ર સંસ્કૃતિનું ઉદ્ભવસ્થાન છે. નગર એ સંસ્કૃતિનું પ્રચારકેન્દ્ર છે. સપ્તસિન્ધુના પ્રદેશમાં અને ગંગાચમુનાનાં મેદાનોમાં આર્યો જ્યારે આશ્રમ જેવા નિવાસોમાં રહેતા હતા ત્યારે મોઢેં-ન્ને-ડેરો અને હરખાના-સંભવતઃ દ્રાવિડ-નગરવાસીઓ સંસ્કૃતિની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલા હતા. ગ્રીક સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ ત્યાંનાં નાનકડાં નગર-રાજ્યોમાં થયો હતો; એનું સાતલ મધ્યકાલીન ઇટલીનાં વેનીસ, જિનોઆ આદિ નગરરાજ્યોમાં જેવા મળે છે. પછીના સમયમાં ગ્રીક સંસ્કૃતિનો વારસો અલેક્ઝાન્ડ્રિયા, રોમ અને કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ-એ મોટાં નગરોએ સાચવ્યો હતો. ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પાટલિપુત્ર, મથુરા, તક્ષશિલા, પ્રતિષ્ઠાન, રાજગૃહ, ઉજ્જયિની, વૈશાલી, ભરૂચ, ઘોઘા અને સોપારા તથા મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં કનોજ, ધારા, પાટણ અને વિજયનગર જેવાં નગરોના વૃત્તાન્ત એ જ સત્ય રજૂ કરે છે. ભારતના હૃદયભાગમાં આવેલી વારાણસી નગરી સેંકડો વર્ષ થયાં સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ધર્મ અને સંસ્કારિતાનો પ્રસાર કરી રહી છે. યુજરાતના ઇતિહાસનો, આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં, કેટલાંક પ્રધાન નગરોનો ઇતિહાસ જ કાલાનુક્રમે નજરે પડે છે. પૌરાણિક કાળમાં શ્રીકૃષ્ણની દારિકા અને પછી ગિરિનગર-જૂનાગઢ, વલ્લભી, શ્રીપાલ-ભીનમાલ, અણહિલવાડ પાટણ અને છેલ્લે અમદાવાદ-એટલાં નગરોના ઇતિહાસમાં યુજરાતનો રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ મુખ્યત્વે સમાઈ જાય છે.

સંસ્કૃતમાં જલ્લનો એક પર્યાય જીવન છે. આથી નદીને લોકમાતા કહી છે. નગરો નદી-કિનારે વસે કે સમુદ્રકિનારે વસે; ત્યાંથી દેશપરદેશ સાથે વેપાર ચાલે. 'પતન' -પટણ-પાટણ એટલે વ્યવહાર અને વેપારનું કેન્દ્ર પાટલિપુત્ર, ઉજ્જયિની, અણહિલવાડ, આદિ સ્થલપત્તન હતાં; દારકા, સોપારા આદિ જલપત્તન હતાં. વિદેશોમાં એડન, ઝાંઝીબાર, સોકોટ્રા આદિ જલપત્તન

પ્રાચીન વિશ્વ: એક વિહંગાવલોકન

૩૬

હતાં; ભદ્રેશ્વર, પારાદીપ (ઓરિસા), ભરૂચ, સુરત, ખંભાત, ડોચીન, ગોવા તથા વિદેશોમાં અલેક્ઝાન્ડ્રિયા, ટાયર, સીડોન, કાર્થેજ, વેનીસ, જિનોઆ, લંડન, માસેંદ્સ આદિ ઉભયપતન હતાં.

પ્રારંભનાં શાસનો એ નગરરાજ્યો હતાં-અગત્યનો હતાં. ભારતમાં અનેક નગરરાજ્યોના ઉલ્લેખો વિશેષતઃ જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મળે છે. યાદવોનું ગણરાજ્ય હેતુ; મહાવીરના પિતા વૈશાલીના ગણરાજ્યના એક અગ્રણી હતા પણ મૌર્ય અને શુપ્ત સામ્રાજ્યના વિસ્તારવાદે ગણરાજ્યોનો વિનાશ કર્યો, એ ઘટનાનું કેલાતમક નિરૂપણ 'દર્શક'ની નવલકથા 'દીપાનિર્વાણ'માં છે. "વ્યવસ્થાશીલ પ્રયત્ન વિજેતા અને વીરત્વના તથ્યખા જેવા રાજવીઓના સંઘર્ષમાં અનેક મહાકાવ્યોની સામગ્રી પડી છે"—'જય સોમનાથ' નવલકથાની પ્રસ્તાવનામાં મુનશીનું વાક્ય અહીં યાદ આવે છે.

ગ્રીસનાં નગરરાજ્યો આધુનિક અર્થમાં લોકશાહી રાજ્યો (Democratic States) નહિ, પણ અમીરશાહી રાજ્યો (Plutocracy) હતાં; એમાં નાગરિકો કરતાં ગુલામોની સંખ્યા વધારે હતી! (શિક્ષક, વૈદ્ય અને ફિલસૂફો પણ મોટે ભાગે ગુલામો હતા અને અમુક શરતોએ તેઓ સ્વતંત્ર થઈ શકતા. (ગુલામો અને તેમની સ્વતંત્રતા વિષે કૌટિલ્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'માં પણ પ્રકરણ છે). યોદ્ધા રાજ્યો મધ્યકાલીન ભારતનાં રાજપૂત રાજ્યોની જેમ-અંદરોદર ખાખડયા કરતાં પણ પરચકની સામે મોટે ભાગે એક થઈ જતાં. મૌર્ય-સુર-સની સામુદ્રધુની-જેને ગ્રીકો 'હેલેસ્પોન્ટ' તરીકે ઓળખતા-આગળ ઈરાની સમ્રાટ દારાના લાખોના સુસજ્જ સૈન્યને ગ્રીકોએ હરાવ્યું ત્યારે એક ગ્રીક આગેવાને ઉદ્ગાર કાઢ્યો હતો કે "ઈરાની સમ્રાટ આપણી ગરીબી હુંટવા આવ્યા હતા!"

મહાન અલેક્ઝાન્ડર-સિકંદર-ઈજિપ્તના ઉત્તર કિનારે અલેક્ઝાન્ડ્રિયા નગર વસાવ્યું, એ ગ્રીક અને આર્ય સંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ દ્રાવણપાત્ર તથા વિદ્યા અને સંસ્કૃતિકેન્દ્ર હતું. પ્રાચીન જગતનું કદાચ સૌથી વિશાળ પુસ્તકાલય ત્યાં હતું. કહેવાય છે કે એક ખલિફાએ તે બાળી નાખ્યું. (એ માટેની પેચીદી દલીલ-Dilemma-એવી છે કે આ પુસ્તકોમાં જે કંઈ હોય તે કુરાનમાં પણ હોય તો આ પુસ્તકાલયની જરૂર નથી અને કુરાનમાં જે નથી તે આમાં હોય તો પણ એની જરૂર નથી!) ખલિફાઓના સમયમાં રાજસત્તા અને ધર્મસત્તા એક હતી-શાસક ધર્મગુરુ પણ હતા (Theocracy); શીખ ગુરુઓની પણ ધર્મસત્તા હતી.

મોટા ભાગના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એમ માન્યું છે કે આર્યો મધ્ય એશિયામાંથી ભારતમાં આવ્યા; જે કે એ માટે કશો ઐતિહાસિક આધાર આજ સુધી કોઈ એ આપ્યો નથી! વરુણ અને નાસત્ય (એ અશ્વિનીકુમાર) એ વૈદિક દેવોના સંમાનપૂર્વક ઉલ્લેખ એશિયા માઇનોરમાં બોગાઝ-કોઈ પાસેની ગુફામાં છે. લોકમાન્ય ટિળક (Orion and Arctic Home in the Vedas), હર્મન યાંકોબી (ભારતીય ખજોળશાસ્ત્ર વિષે તેમનો જર્મન મહાનિબંધ), ડચ વિદ્વાન જે. બોન્ડા-J. Gondak-નો સદ્ગત ડૉ. રધુવીરે પ્રગટ કરેલો ગ્રન્થ Sanskrit in Indonesia

૪૦

ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાર્ડેસરા

અને મારા પ્રવાસપુસ્તક ‘પ્રદક્ષિણા’માં થાઈપ્રદેશ અને કંબોડિયા વિષેનો પત્ર તથા અવિનાશ-ચન્દ્ર દાસ (કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ બે ભાગમાં પ્રગટ કરેલો તેમનો ગ્રન્થ Rigvedic India) આદિ સંશોધનો દર્શાવે છે કે વૈદિક આર્યો ભારતમાંથી વિશ્વભરમાં ફેલાયા છે. વિન્ધ્યાચલને નમાવીને, પાછા આવવવાનો વાયદો કરીને અગસ્ત્ય મુનિ દરિયાપાર ગયા તે ગયા—(સરખાવો ભારતીય કહેવત ‘અગસ્ત્યના વાયદા’) તેમણે અને તેમની પછી અગ્નિ એશિયામાં ગયેલા ભારતવાસીઓએ પોતાનો રાજ્યધ્વજ નહિ, પણ ધર્મધ્વજ ત્યાં ફરકાવ્યો; ત્યાંની પ્રજા મોટે ભાગે મુસલમાન થઈ છતાં હજી પણ ઈન્ડોનેશિયામાં ગરુડધ્વજ ફરકે છે અને સુકર્ણના દેશમાં રામાયણનાં નાટક ભજવાય છે. રામાયણનો સર્વપ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય મહોત્સવ જકાર્તામાં થયો હતો.

અત્યંત કઠિન ભાષા અને લિપિને કારણે ચીનના ઇતિહાસ અને સંસ્કારિતાનો અભ્યાસ બાકીના વિશ્વમાં ઓછો થયો નથી. પણ કન્ફ્યુશિયસ અને લાઓત્સે (‘કુંગ્કોષિ’)ના ઉપદેશો અમર છે. કન્ફ્યુશિયસે એ આશયનું કહ્યું છે કે “મારે શિક્ષણ આપવાનું હોય તો હું વિદ્યાર્થીને સૌ પહેલાં શુદ્ધ ભાષા બોલતાં અને લખતાં શીખવું.” રાજ્યના અમલદારો (Mandarin)ની નિયુક્તિ માટેની રૂપરત્નમક પરીક્ષા સૌ પહેલાં ચીનમાં શરૂ થઈ હતી. ભારતના બૌદ્ધધર્મનો સૌથી કીમતી વારસો હીનયાન (ખલ્લદેશ, શ્રીલંકા, થાઈપ્રદેશ, કંબોડિયા, વિયેટનામ, ઈન્ડોનેશિયા આદિમાં) અને મહાયાનરૂપે (તિબેટ, ચીન, મોંગોલિયા, કાશ્મિર, જાપાન, આદિમાં) સચવાયો છે.

ઢાંકની બ્રહ્મામૂર્તિ

નરોત્તમ પલાણુ*

રાજકોટ જિલ્લાના ઉપલેટા તાલુકાનું ઢાંક ગામ એનાં મૂર્તિશિલ્પો, ગુફાસ્થાપત્ય અને વાપીવિધાનથી ગુજરાતના એક પ્રાચીન કલાભંડાર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. અર્વાચીનકાળમાં જેમ્સ બર્નેસ પોતાના ‘એન્ટિક્વિટીસ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ’ (1876)માં ઢાંકની ગુફાઓ વિશે નોંધ કરે છે. ડૉ. હસમુખ સાંકળિયા પોતાના થિસિસ ‘ધ આર્કાયોલોજી ઓફ ગુજરાત’ (1941)માં સ્લેજ વધુ વિગતે ઢાંકનો પરિચય આપે છે. આ પછી ગુજરાતના ‘રખડુ ફિરસ્તા’ એવા ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની ‘ગુજરાતનો ભવ્ય ભૂતકાળ’ (1968)માં હાલ હયાત પુરાવ-શોધોની લાંબી યાદી આપે છે. અને પુરાતત્ત્વ સંશોધન મંડળ, પોરબંદરના વોરા તથા પલાણુ દ્વારા ‘તસવીરોમાં ઢાંક’ નામનો બાર છપીઓ સાથેનો વિગતપ્રચુર લેખ ‘સ્વાધ્યાય’ પુ. ૪, અંક ૩ (એપ્રિલ 1971)માં પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ પછી ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહ અને ડૉ. સોનવણે જેવા અભ્યાસીઓએ આ લેખકો પાસેથી જુદી જુદી તસવીરો મંગાવી તેના વધુ સઘન અભ્યાસો અન્યત્ર આપ્યા છે.

ઈ. સ.ના આરંભથી માંડીને ઈ. સ.ની તેરમી સદી સુધીના ક્રમબદ્ધ પુરાવશોધો ઢાંકમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, ખાસ કરીને મૂર્તિકલાના આ અવશેષો સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતમાં પ્રવર્તેલી કલા-શૈલીઓ વિશે ઘણું બધું અવનવું કહી જાય છે. ગુજરાતની કલાપરંપરામાં ગુપ્તકાળ એક મહાન અને અતિ રસિક વળાંક છે. ગુપ્તકાળમાં પણ આરંભની કલા અને ઉત્તરની કલા, ભલે રાજકીય દષ્ટિએ-ગુપ્તશાસન માત્ર પંચોતેર વર્ષ જ ગુજરાતમાં ટક્યું હોય પણ કલાશૈલીની નજરે એણે એક બાજુથી ક્ષત્રપ તો બીજી બાજુથી સ્વતંત્ર એવી પશ્ચિમ ભારતીય શૈલીને જન્મ આપ્યો છે. આ સંક્રાન્તિકાળનાં બહુ જ ઓછાં શિલ્પો આપણી પાસે છે, તેમ જ જે છે (જે પ્રકાશમાં આવ્યાં છે) તેનો અભ્યાસ પણ આપણે કલાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કરી શક્યા નથી. આજે ગુજરાતની કલાપરંપરાનું પુનર્મૂલ્યાંકન એક તાતી જરૂરિયાત બની રહેલ છે.

અસ્તુ. હમણાંના મારા ઢાંકપ્રવાસમાં નજરે ચડેલી અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ એવી એક બ્રહ્મા-મૂર્તિની થોડી ચર્ચા કરવાનું અહીં ધાર્યું છે. આ પહેલાં ડૉ. ગૌદાનીએ પોતાના ઉપર્યુક્ત મંથમાં સોલંકીકાળની એક બ્રહ્મામૂર્તિનો અને વોરાપલાણુ ‘તસવીરોમાં ઢાંક’માં એક પ્રાચીન બ્રહ્મામૂર્તિનો નિર્દેશ કરેલ છે. સંભવતઃ આ ત્રીજી બ્રહ્મામૂર્તિ છે, કારણ કે તેનું પ્રાપ્તિસ્થાન, કલાશૈલી અને સમય ભિન્ન છે.

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, ઓક્ટોબર ૧૯૬૦-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૧, પૃ. ૪૧-૪૬.

* ૩, વાદી પ્લોટ, પોરબંદર ૩૬૦ ૫૬૫, સ્વાવ. ૬

‘તસવીરોમાં ઢાંક’માં જે મૂર્તિશિલ્પો રજૂ થયાં તેના કાળનિર્ણય પરત્વે અમે ચોક્કસ રહી શકેલા નહિ : શ્રી મધુસૂદન ઢાંકી પોરબંદર આવેલા અને એમની સાથેની ચર્ચાના અંતે ‘હજુ વધુ ફોટોગ્રાફ્સ લેવા કરવા જોઈએ’ તેમજ અમુક મૂર્તિની ઓળખાણ અને સમય ફેરવવાં જોઈએ-એમ લાગેલું, ત્યારે મારા તરફથી ‘કુમાર’માં ‘સૌરાષ્ટ્રની વિરલ મૂર્તિઓ’ વિશેની લેખમાળા ચાલતી હતી. તે કોણીમાં ‘કુમાર’ સપ્ટે. 1973માં ઢાંકની પ્રલંબપાદ છુદ્ધ મૂર્તિનો પરિચય લખાયો. તે પછીના મારા ખીન્ન પ્રવાસમાં મને ઢાંકની સ્કંદમૂર્તિ ઈ. સ. ૬૦૦ની લાગેલી, જેની વિસ્તૃત ચર્ચા મારા તરફથી એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, અમદાવાદના ગૌમાસિક ‘સંબોધિ’ (એપ્રિલ 1975)માં થયેલી. હમણાં પ્રાપ્ત ઢાંકની આ બ્રહ્મામૂર્તિએ કલાપરંપરા વિશે એક નવો જ પ્રકાશ આપ્યો છે અને એમ લાગે છે કે ઢાંક પાદરના પીપળેશ્વરના કૂબેર, ‘સંબોધિ’માં પ્રસિદ્ધ સ્કંદમૂર્તિ અને આ બ્રહ્મામૂર્તિ એક જ કલાશૈલી ધરાવે છે.

ભારતમાં બ્રહ્મામૂર્તિની પરંપરા ઘણી જૂની છે. સામાન્યતઃ ચાર મુખ, ચાર હાથ, દાઢી અને વાહન તરીકે હંસ એમનું પ્રતિમાવિધાન છે. ક્યાંક એક મુખ અને બે હાથ તેમજ ચાર મુખ અને બે હાથવાળી મૂર્તિઓ પણ છે. દાઢી વિનાની બ્રહ્મામૂર્તિઓ તો ગુજરાતમાં પણ ઘણી છે. ભારતમાં પ્રાપ્ત બ્રહ્મામૂર્તિઓમાં સૌથી પ્રાચીન પ્રાપ્ત બ્રહ્મામૂર્તિ માટીની તકતી ઉપર મળે છે. ભીતરગાંવ (કાનપુર) થી પ્રાપ્ત આ તકતી ઉપર બ્રહ્માની એક મુખવાળી આકૃતિ ઉપસાવેલી છે. કમલાસન અને દ્વિજુજ આ બ્રહ્માકૃતિ ઈ. સ.ના આરંભની જણાય છે, જે કે આ આકૃતિ બ્રહ્મા હોવા વિશે અને તેના સમય વિશે મતભેદ છે. નિઃશંક બ્રહ્માની કહી શકાય તેવી મૂર્તિ મથુરામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે જે ઈ. સ.ની ખીજ સદીની છે. આ પછી ગુપ્તકાળની સંખ્યાબંધ મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત છે. વિકાસક્રમની નજરે બ્રહ્મામૂર્તિનું એક લક્ષણ ‘ધ ડેવલાપમેન્ટ ઓફ હિન્દુ આઈકોનોગ્રાફી’ (તૃતીય આકૃતિ : 1974, પૃ. 517)માં ડૉ. જિતેન્દ્રનાથ બેનરજી આમ નોંધે છે કે ‘બ્રહ્માની પ્રાચીન મૂર્તિઓ બે હાથવાળી અને દાઢીવિહીન છે.’ ગુજરાતમાં મળતી બ્રહ્મામૂર્તિઓ વિશે અન્યત્ર સારી એવી ચર્ચા થઈ છે.^૧ એટલે અહીં કલાશૈલીની દૃષ્ટિએ થોડો વિમર્શ કરીએ.

વિદિત છે કે કલાવિવેચનની આધુનિક પરંપરા ભીમી કરવાનું કોય ફર્ગ્યુસનને જાય છે. કદાચ એમણે પહેલીવાર જગતભરના કલાભંડારો નિહાળી મિત્ર, ગ્રીક, મધ્યકાલીન યુરોપીય શૈલી, ચીન અને ભારતીય શૈલી-એવી પાંચ મુખ્ય કલાશૈલી દર્શાવી, વિશાળ ફલક પર કલાવિવેચનાનો સૂત્રપાત કર્યો. ભારતીય કલાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી ફર્ગ્યુસને ભારતીય કલાનો વ્યાપક પરિચય આપ્યો પણ તેનો સૌંદર્યબોધ તેમને આત્મસાત ન થયો. આ કામ એમના પછી મંદિરકલાની બાબતમાં અમેરિકન કલામર્મીસ વિદ્વંસી સ્ટેલા કેમરિશ દ્વારા અને મૂર્તિકલાની

૧ ગુજરાતમાં પ્રાપ્ત બ્રહ્મામૂર્તિઓ વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપતા બે લેખો તે ૧ ‘વિશ્વશ્રદ્ધા બ્રહ્મા’ (કનૈયાલાલ દવે) ‘ફાઈન સ ગુજરાતી સભા મહોત્સવ ગ્રંથ’ માર્ચ ૧૯૪૦, પૃ. ૪૭ જેમાં બ્રહ્મામૂર્તિવિધાનના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો પણ આપવામાં આવ્યા છે. ૨ ‘ગુજરાતમાંથી હુપ્ત થયેલા બ્રહ્માના સંપ્રદાયનો એક અવશેષ’ (નરેત્રત્તમ પલાશુ) ‘ગુજરાત’ દીપોત્સવી અંક ૨૦૨૦ (ઓક્ટો. ૧૯૭૩)-જેમાં ગુજરાતમાં પ્રાપ્ત બ્રહ્મામૂર્તિઓની યાદી છે.

હાંકની કલામૂર્તિ

૪૩

આખનમાં આનંદકુમાર સ્વામી દ્વારા અમુક અંશ સિદ્ધ થયું. વાસુદેવશરણ અમવાલે, વૈદિક સાહિત્યનો પ્રોતાનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કલાવિવેચનમાં કામે લગાવ્યો તો ડૉ. મોતીચંદ્ર જેવા વિચક્ષણ કલામર્મજ્ઞે ચિત્રકલાના અનુષંગે ‘પશ્ચિમ ભારતીય કલાશૈલી’ના લાક્ષણિક અંશો તારવવાનું કામ કર્યું.

આમ તો ‘પશ્ચિમી શૈલી’નો પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય સત્તરમી સદીના તિબેટના ઇતિહાસલેખક તારાનાથે ‘બૌદ્ધ મૂર્તિ કલા’ના સંદર્ભે કરેલો, જેના આધારે કાલં ખંડાલવાલાએ અને પછી ડૉ. ઉમાકાંત શાહે એને લગતા વિશિષ્ટ કલાનમૂનાઓ રજૂ કર્યા, પરિણામે ગુપ્તશાસનના અંત પછી, રાજકીય દૃષ્ટિએ ગૌતમકાળ દરમિયાન ઈ. સ. ની જૂઠી સદીથી સ્વતંત્ર એવી ‘પશ્ચિમી શૈલી’નો ઉદ્ભવ સ્વીકારાયો છે.

ગુજરાતની કલાપરંપરાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી જે કંઈ ગૂંચ અથવા અસ્પષ્ટતા છે તે અહીં છે. પશ્ચિમી કલાશૈલીનાં સર્જક પરિણામો કયાં? આ શૈલીની પૂર્વવર્તી કલા-શૈલીઓનું શું? જે સમયગાળો આ શૈલીનો સ્વીકારાયો છે તે જ સમયગાળામાં પ્રાપ્ત અન્ય કલાશૈલીઓનું શું અને સૌથી વધુ કઠિન સમસ્યા આ શૈલીની અનુગામી શૈલીઓની છે. આ ઉપરાંત જે તે કલાશૈલી, એનાં રૂપવિધાન અને ભાવસંવેદનાના પ્રશ્નો, એનાં સ્થળ અને કાળના પ્રશ્નો તેમ જ એનું ‘નામકરણ’ -બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ, જૈન, મુસ્લિમ એમ ધર્મપ્રમાણે નામકરણ કે ગૌતમ, પ્રતિહાર, સોલંકી એમ રાજવંશ મુજબ કે ઉત્તર ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર એમ પ્રદેશમુજબ-નામકરણની એકવાક્યતા લાવવા માટે શું કરવું જોઈએ? ૨

ઈ. સ.ની જૂઠી સદીમાં પશ્ચિમી કલાએ દેખા દીધી તેની પ્રાશ્વંભૂમાં ગુપ્તકલા છે. કલાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ગુપ્ત સુવર્ણનો પર્યાય છે. ગુજરાતમાં ઈ. સ.ની પાંચમી સદીથી ગુપ્તકલાનાં પગરણ થયાં ત્યારે અહીં ‘ક્ષત્રપકલા’ છે. (‘ક્ષત્રપકલા’ એ આમ ઘણું જડું વિધાન છે). એ કલાનો વધુ પડતો ઝોક લોકકલા તરફનો હતો. લોકકલાની પરંપરા એ આદિ પરંપરા છે, જેના નમૂના ગર્દકાલે અને આજે પણ સર્જતા રહ્યા છે.^૩ માનવીના પ્રથમ ઓખરથી માંડી, સિન્ધુ સભ્યતા અને છેક મોર્યાકલા સુધીની કલાપરંપરાને લોકકલા (પ્રિમિટિવ આર્ટ) કહેવામાં આવેલ છે. શુંગ અને કુષાણમાં રૂપવિધાનની અમુક ‘દૃષ્ટિ’ નોંધી શકાય છે, જ્યારે ક્ષત્રપ તો આમ જ અર્ધ કુદરતી, અર્ધ માનવસર્જિત કલાકૃતિ, જેમાં પ્રાકૃત અંશો પ્રધાન છે. શુંગ અને કુષાણના સંપર્કમાં આન્યા હોવા છતાંય ક્ષત્રપો પોતાની આગવી કલાશૈલી ઉપજાવી શક્યા નથી તે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ તેમની મર્યાદા ગણાવી જોઈએ.

૨ આજના આપણા ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રના લેખકો, સરકારી તેમ જ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ આદિનાં પ્રકાશનો ‘ગુજરાત’ એટલે ‘ઉત્તમ ગુજરાત’ એવો અર્થ કેન્દ્રમાં રાખીને કામ કરતાં જણાય છે, જ્યારે હવે ૧૯૧૦ પછી ‘ગુજરાત’ સંજ્ઞા ઘણી વ્યાપક બની છે, એમાં દક્ષિણ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થઈ જાય છે. હવે ‘ગુજરાત’ શબ્દમાં આ પ્રદેશોનો પણ સમાવેશ વિચાર થવો પડે. આ નહિ સમજનાર સમયથી ઘણા પાછળ અને જે તે વિષયની ડિસ્સર્વિસ કરનાર છે.

૩ ‘લોકકલાની ધાતુમૂર્તિઓ’ વિશે જુઓ, ‘ઇતિહાસ વિમર્શ’ (૧૯૭૪)-નરેતમ પલાણુ.

જે કાળમાં ક્ષત્રપકલા છે તે કાળમાં શુંગકુષાણ વગેરે તો ચાલુ જ છે. કયાંક એમનું મિશ્રણ છે અને ગુપ્તકલા પ્રવેશે છે. ગુપ્તકલા પોતે બે મિઝ્ઝમાં છે: પૂર્વાકાલીન અને ઉત્તર-કાલીન. આ બે ધારાઓ જે તે પ્રદેશમાં પહોંચી અનેકવિધ પ્રાદેશિક શૈલીબેદોમાં પરિણમે છે, જેમાંની એક પશ્ચિમકલા શૈલી છે.

ઈ. સ.ની છઠી સદીથી પશ્ચિમીકલા, જેનો મુખ્ય આશ્રયદાતા રાજવંશ ગૈત્રક હોઈ “ગૈત્રક-કાલીન કલા” એવા સામાન્ય નામથી પણ ઓળખાય છે. જે કે ઇ.સ.ની આઠમી સદીના અંતમાં ગૈત્રકનો અસ્ત થયો છતાં ‘ગુર્જર-પ્રતિહારકલા’ એવા વિશેષ નામથી પશ્ચિમીકલા જ સતત રહેલી જણાય છે. નવમીથી તેરમી સદીનાં પાંચસો વર્ષ આમ જુઓ તો ‘રાજપૂત કલા’ છે, જેમાં પ્રારંભે ઉપર નોંધ્યું તેમ ‘ગુર્જર પ્રતિહાર’, રાષ્ટ્રકૂટ, સૌન્ધવ, સોલંકી આદિ રાજપૂતો મુખ્ય છે. ઇ.સ.ની ચૌદમીના આરંભથી મુસ્લિમશાસન અને ગુજરાતની કલાપરંપરામાં એક અણુધાર્યો વળાંક. આમ ગુજરાતની કલાપરંપરાના ચાર યુગ કલ્પી શકાય છે: આરંભથી ઇ.સ.ની પાંચમીનો અંત, છઠીથી આઠમીના અંત સુધીમાં ત્રણ સો વર્ષ પશ્ચિમી અથવા ગૈત્રકકલા, નવમીથી તેરમીનાં પાંચસો વર્ષ ‘રાજપૂત કલા’ અને ચૌદમીથી મિશ્રકલા. (આ માત્ર કામચલાઉ આલેખ છે.)

ઈ. સ. ૬૦૦, એની આગળનાં પચાસ વર્ષ અને પાછળનાં પચાસ વર્ષ ગૂંચવણભરેલાં અતિ સંકુલ એવાં સો વરસ છે. ડૉ. હમ્ફ્રીસ શાહ આદિ અનેક કલાવિવેચકો (અને સંલવત: આ લેખક પણ) આ સમયગાળાને સ્પષ્ટ કરવા જતાં લિન્નલિન્ન અનેક મુશ્કેલીઓમાં મૂકાયેલ છે. ડૉ. શાહે ‘સ્વાધ્યાય’ ઓક્ટોબર ૧૯૭૩માં આ સમયગાળાની કલાને સ્પષ્ટ કરવા ઘણી પાયાની મથામણ કરેલી છે, પરંતુ એમનો સંખ્યાબંધ તસવીરો સાથેનો એ લેખ, પરસ્પર-વિરોધી વિધાનો અને કાળનિર્ણયથી કઠિન બની ગયેલો છે. શામળાળના દ્વિલુગ ગણેશને તેઓ ચોથી સદીના ગણે છે, જ્યારે ઢાંકના દ્વિલુગ સ્કંદને છઠીમાં મૂકે છે, વાસ્તવમાં શામળાળના ગણેશ કરતાં ઢાંકના સ્કંદ વિશેષ પ્રાચીન જણાય છે. શામળાળના ગણેશ જે ઘોાતી પહેરી છે તે મથુરાના વિઘ્નેની છે, વળી ગણેશની જિભા રહેવાની શૈલીમાં એક ‘એક્શન’ છે, જ્યારે સ્કંદ સન્મુખ દર્શન અને તેથી વિશેષ પ્રાચીન છે. કહેવાનું એટલુંજ કે આ દિશામાં હજુ વધુ પરીક્ષણની આવશ્યકતા છે.

ઢાંકની બ્રહ્મમૂર્તિની ચર્ચા કરીએ તેની પહેલાં ઢાંકની કઈ કઈ મૂર્તિઓ કયાં કયાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેનું સ્કેન્ડ વિહંગાવલોકન કરી લઈએ: ૧૯૪૧માં ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાએ સૂર્ય-સૂર્યાણી, પાર્શ્વનાથ અંબિકા અને તીર્થંકરોની પેનલ ‘આકરોલોજી ઓફ ગુજરાત’માં/૧૯૪૫માં સારાભાઈ નવાબે પાર્શ્વનાથ (જીભી પ્રતિમા) ‘જૈન તીર્થાંજી’માં/૧૯૬૩માં એમ. આર. મળ્લુદારે વિષ્ણુ ‘મુનશી ફેલીસીટશન વોલ્યુમમાં/૧૯૬૮માં ડૉ. ગૌદાનીએ લિન્નલિન્ન છાપાંઓમાં, જે કે પોતાના અંથ ‘લવ્ય ભૂતકાળ’માં એક પણ મૂર્તિ મૂકી નહિ/૧૯૭૧માં મણિભાઈ વેરા, નરોત્તમ પલાણી દ્વારા કુબેર, યક્ષ, યક્ષી, ગણેશ, ઉત્તાનપાદ-અદિતિ (મુંજેશ્વરી), ઉત્તાનપાદ અદિતિ (ફાડેશ્વરી), ફાડેશ્વરના ત્રણ ખંડો, બલરામ, પાર્શ્વનાથ (એઠી પ્રતિમા), સૂર્ય (ઢાંકની ફૂઈ)

ઢાંકની બ્રહ્મામૂર્તિ

૪૫

‘તસવીરોમાં ઢાંક, નામક લેખમાં ‘સ્વાધ્યાય’ પુ. ૮, અંક ૩/૧૯૭૧ (જુલાઈ)માં નરોત્તમ પલાણુ ‘કુમાર’ અંકમાં/૧૯૭૩ (સપ્ટે.)માં પ્રલંબપાદબુદ્ધ નરોત્તમ પલાણુ દ્વારા ‘કુમાર’ અંકમાં/૧૯૭૩ (ઓક્ટો.)માં ડો. ઉમાકાંત શાહ દ્વારા નાગરાજ, અજ્ઞાત માતૃકા અને સ્કંદ ‘સ્વાધ્યાય’ પુ. ૧૧, અંક ૧ માં/૧૯૮૧માં ભગ્ન વિષ્ણુ-ડો. પ્રવીણ પરીખ દ્વારા ‘સ્વાધ્યાય’ પુ. ૧૮, અંક ૩માં/ આમ ઢાંકની કુલ વીશેક મૂર્તિઓ મારી જાણ મુજબ અઘાપિ પ્રકાશમાં આવેલ છે. આ સાથેની બ્રહ્મામૂર્તિ આ સંગ્રહમાં એકનો વધારો છે.

ઢાંક કુંગરેશ્વર મહાદેવ પૂજારીની ખડ ભરવાની નાની ઓરડીમાં જૂના ભંગાર સાથે આ મૂર્તિ પડી છે. જટામુકુટ, કુંડલયુક્ત ત્રણ મુખ દાઢીવિહીન છે. ગળામાં એકાવલી, દ્વિભુજ, જોડે જોડેલા દક્ષિણ હાથમાં કમળ, વામહસ્તે કળશ, સપ્રમાણ બેઠી કાયા, ઘોતી અને સીધા પ્રાકૃત પગ, આશરે ત્રણેક ફૂટ ઉંચી આ મૂર્તિનો પથ્થર ઓળખી શકાતો નથી. બ્રહ્માની આ એક અતિ પ્રાચીન મૂર્તિ છે.

આગળ નોંધ્યું તેમ આ બ્રહ્મામૂર્તિ કુબેર અને સ્કંદની કલાપરંપરામાં છે.* ત્રણેય મૂર્તિમાં પ્રાકૃત પગવાળી બેઠી કાયા, એકાવલી અને કુંડલ એકસરખી શૈલી ધરાવે છે. તક્ષણની દૃષ્ટિએ પ્રથમ કુબેર, પછી બ્રહ્મા અને પછી સ્કંદ અનુમાની શકાય છે. કુબેર એક પાટમાં સીધું તક્ષણ પામ્યા છે, ગળા ઉપરાંત હાથપગમાં એકાવલી કુબેરપણું સૂચવે છે. આ કલાશૈલીનો સ્હેજ વિકાસ બ્રહ્મામાં કલ્પી શકાય છે. અહીં સાદી ગાંઠવાળી ઘોતી છે. સ્કંદમાં આ શૈલી વધુ આગળ વધે છે. અહીં ઘોતીની ગાંઠ ઉપર અલંકૃત કમરબંધ તથા બે પગ વચ્ચે પાટલી તક્ષણ પામેલ છે. કાળનિર્ણય માટે આ રેખાને હજુ પણ આગળ લંબાવવી પડશે. કમરબંધ અને પાટલીનું આ કામ વિષ્ણુમૂર્તિમાં આગળ વધે છે. કમરબંધ અને પાટલી એ જ છે, માત્ર ઘોતીમાં વલ્લરી આવી છે. પગ એકધારા જડા અને પ્રાકૃત હતા તે નીચેની તરફ પાતળા અને સ્પષ્ટ બન્યા છે. વિષ્ણુ છે એટલે જોભો મુકુટ આવ્યો અને ચહેરાની રેખામાં સ્હેજ પ્રસન્નતાની ઝલક દસ્યમાન બની છે.

બીજી બાજુથી નોંધીએ તો કુબેર અને બ્રહ્મામૂર્તિની કલા, હજુ પ્રભાચક્ર સુધી પહોંચી નથી. સ્કંદમૂર્તિમાં પાછળની પીઠિકાનો ઉપરનો ભાગ ચક્રના રૂપમાં વિકાસ પામતો જોઈ શકાય છે. આ વિકાસ વિષ્ણુમૂર્તિમાં પૂર્ણ બન્યો છે એટલું જ નહિ, સાદું પ્રભાચક્ર અહીં અલંકૃત પણ બન્યું છે. આ મૂર્તિને પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરનાર મળમુદાર અને પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરનાર

---

* કુબેરમૂર્તિના ફોટા માટે જુઓ ‘સ્વાધ્યાય’ પુ. ૮, અંક ૩ (એપ્રિલ ૧૯૭૧) અને સ્કંદ-મૂર્તિના ફોટા માટે જુઓ ‘સ્વાધ્યાય’ પુ. ૧૧, અંક ૧ (ઓક્ટો. ૧૯૭૩),

ડૉ. કલ્પના દેસાઈ આ મૂર્તિનો સમય ઈ. સ.ની ૭મી અને સાતમીનો સૂચવે છે.^૫ આપણે હવે પાછા પગલે ગતિ કરીએ તો સ્કંદમૂર્તિ પાંચમી-૭મી અને બ્રહ્મામૂર્તિ ચોથી-પાંચમીમાં આવી રહે છે.

આ બ્રહ્મામૂર્તિની જાતી, ઉદર અને કટીની બાજુ રેખા ગાંધારકલાનો ખ્યાલ ઊભો કરે છે, જ્યારે ખંભા અને પ્રાકૃત પગ ભરહતકલાનો સંકેત રચે છે. સંભવ છે ડૉ. ઉમાકાંત શાહ અનુમાને છે તેમ આ ખુદ પશ્ચિમ ભારતની સાવ સ્વતંત્ર એવી પ્રાચીન કલાનો નમૂનો હોય ! ખેર, ઢાંકની આ બ્રહ્મામૂર્તિ અતિ પ્રાચીન છે અને એક સાથે અનેક બાળ્યત જેમ કે બ્રહ્માપૂજ, બ્રહ્મામૂર્તિ, મૂર્તિકલા વગેરે ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે, આપણા વિમર્શને ઉરોજે છે.

---

૫ ઢાંકની બીજી વિષ્ણુમૂર્તિ ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ દ્વારા પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે, પરંતુ કલા-શૈલીની બાબતમાં એમની નજર શામળાજીના વિશ્વરૂપ વિષ્ણુ ઉપર રહી, વાસ્તવમાં એ મૂર્તિ ડૉ. આર. એન. મહેતા દ્વારા પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ સૂરત જિલ્લાના તેણે ગામની વિષ્ણુમૂર્તિની પરંપરામાં છે અને તેનો સમય ડૉ. પરીખ કહે છે તેનાથી વધુ પ્રાચીન છે. ઢાંકની મળસુદારવાળી વિષ્ણુમૂર્તિ ભાવનગર ગાંધીસ્મૃતિમાં અને પરીખવાળી મૂર્તિ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં સંગ્રહાયેલી છે.

સંડેરનું પ્રાકૃસોલંકીકાલીન મંદિર

નવીનચંદ્ર આચાર્ય *

સંડેર ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલ છે. તે પાટણની નજીક છે. સંડેર ગામ એક ઐતિહાસિક સ્થળ હોય તેમ લાગે છે. તેનો ઉલ્લેખ કણ્વીદેવ રાજાના સુનકના દાનપત્રમાં^૧ આવે છે. અહીં પ્રાચીન મૂર્તિઓ જોવા મળે છે. મૂર્તિ વિનાનાં ત્યાં બે મંદિરો આવેલાં છે. મારી જાતપાસમાં મને જાણવા મળ્યું છે કે ત્યાં મંદિરોનો સમૂહ છે. મંદિરો પૈકી એક મંદિર પ્રાકૃસોલંકીકાલનું હોય તેમ લાગે છે. તેનું શિખર ચતુઃકોણ છે. આ મંદિરની શિખરરચના વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. તે ટોડા શૈલીની છે. નીચેથી ઉપર જતાં ક્રમેક્રમે ઓછી લંબાઈ પહોળાઈ ધરાવતા ચરો વડે શિખરની ઉપરની ટોચ સંધાય છે પરિણામે સમગ્ર ઘાટ પગથિયાંની રચનાવાળા સર્પાકાર (પિરામિડ) ઘાટના બને છે. દરેક સ્થળ ચારેબાજુએ એક યા એકથી વધુ રૂપાંકનો વડે અલંકૃત કરવામાં આવે છે. બાકીના પોલાણમાં મુખકમળ કે મૂર્તિ મુકીને વધુ આકર્ષક બનાવવામાં આવે છે.

સોલંકીકાલમાં મંદિરોના શિખરોની પરંપરા હાલ પ્રાસાદોથી બહુધા જુદી પાડી રેખાન્વિત શિખર શૈલીને અનુસરે છે. સંડેરનું આ મંદિર, પ્રસિદ્ધ થયેલી મંદિરસ્થાપત્યની બે પ્રમુખ ધારા પ્રાકૃયૌલુક્ય અને ચૌલુક્યના મધ્યાન્તર અથવા સંક્રમણ સમયનું હોય તેમ લાગે છે. તલમાનની દૃષ્ટિએ આ મંદિર માત્ર ગર્ભગૃહ અને તેની સન્મુખ આવેલ પ્રવેશચોકીનું બનેલું છે.

આ મંદિરના ગર્ભગૃહની દીવાલો ઉપર ભદ્ર તેમ જ પ્રતિરથ નામનાં નિર્ગમો સાધવામાં આવે છે. જે મંદિરના જમીનતલથી અડીને શિખર ઉપર જોયે જતાં દેખાય છે. મંદિરની પાછળનો ભાગ કુંભો અને કલશ નામના યુરોથી શોભે છે. પ્રવેશચોકીની બહારની દીવાલો વેદિકા અને આસનપટ્ટીથી શોભે છે.

આ મંદિર પૂર્વાભિમુખ છે. તેની જગ્યા પર કેટલાંક શિલ્પો આવેલાં છે. મંદિરની દક્ષિણ જગ્યા પર અષ્ટભુજ નૃસિંહશિલ્પ આવેલું છે. તેના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં નીચલા બે હાથ હિરણ્યકશ્યપનો વધ કરતા દર્શાવ્યા છે. ઉપલા બે હાથમાં ચક્ર અને ગદા દર્શાવેલાં છે. શિલ્પની બન્ને બાજુએ સુંદર નર્તકીઓનાં શિલ્પો છે. આ ઉપરાંત યમ તથા બ્રહ્માની મૂર્તિઓ આવેલી છે. બ્રહ્માની જમણી બાજુએ તેમનું વાહન હંસ છે.

* 'સ્વાધ્યાય', પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, ઓક્ટોબર ૧૯૬૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૧, પૃ. ૪૭-૪૮.

* ૪૫૧, જેઠાભાઈની પોળ, નાની પોળ, ખાડિયા, અમદાવાદ ૧.

૧ આચાર્ય ગિ. વ. (સં.) ગુજરાતના ઐતિહાસિક દેખો ભા. ૨, લે. ૧૪૩.
પ્રકાશક ધી કાર્પસ ગુ. સભા, મુંબઈ, ૧૯૩૫.

૪૮

નવીનશંકર આચાર્ય

પશ્ચિમની જઠા ઉપર વરાહનું શિલ્પ છે. આ ઉપરાંત નર્તકીઓનાં શિલ્પો તેમ જ નાગયુગલ, વાદકો, તથા વરુણ અને ભૈરવનાં શિલ્પો છે. આ મંદિરની ઉત્તરની જઠામાં મહાપાસુરમદિનીનું શિલ્પ છે. દક્ષિણ પશ્ચિમની દીવાલ તથા બારશાખમાં વિષ્ણુનું શિલ્પ હોય તેમ લાગે છે. આ ઉપરાંત ગણપતિ, નવગ્રહ પદ્મ તેમ જ વિષ્ણુના દશાવતાર એવા મળે છે. દશાવતારમાં શિલ્પો ઘસાર્ધ ગયેલાં હોવાથી ઓળખી શકાતાં નથી.^૨

સહભંધુઓ

ગુજરાતી

આચાર્ય ગિરજશંકર, વ-(સં.) ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો. ભા. ૨-નં. ૧૪૩ પ્રકાશક-ધી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ, ૧૯૩૫.

આચાર્ય. ન. આ., ગુજરાતનો ચાવડા રાજ્યનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, પ્રકાશક-યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૭૩.

મહેતા. ૨. ના., ગુજરાતને મળેલ શિલ્પસ્થાપત્યનો વારસો, પ્રકાશક-ગુ. યુ. અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૮ પ્રકરણ-૪.

મુનિ જિનવિજયજી, ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધન-સામગ્રી, પ્રકાશક-ગુજરાત સાહિત્યસભા, અમદાવાદ-૧૯૩૩.

પરીખ રસિકલાલ અને શાસ્ત્રી (ડો.) હ. ગં., ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, પ્રકાશક-ભો. જો. અધ્યયન અને સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ, ૧૯૭૬.

શાસ્ત્રી (ડો.) હ. ગં., ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પ્રકાશક-ગુ. યુ., પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૪.

શંક આણંદજી કલ્યાણજી ટ્રસ્ટ-(સં.) જૈનતીર્થ સર્વસંગ્રહ ભાગ ૧-૨-૩, પ્રકાશક-આણંદજી કલ્યાણજી ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૧૯૫૩

અંગ્રેજી

બર્જેસ જો. અને કાઉસન્સ એચ.—ધી આર્કિટેક્ચરલ એન્ટીકવીટીઝ ઓફ નોર્થન ગુજરાત, લંડન, ૧૯૩૦.

સોમપુરા કે. એફ.—ધી સ્ટ્રક્ચરલ ટેમ્પલ્સ ઓફ ગુજરાત, પ્રકાશક-ગુ. યુ., પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૮.

૨ સ્થળ ઉપર કરેલી નોંધ પરથી.

કતમેન દિગ્વિભાગેન ગતઃ સ જાલ્મઃ ?

પ્રીતિ મહેતા

કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીય નાટકના પ્રથમ અંકમાં સૂર્યની પૂજા કરીને પાછો ફરી રહેલો પુરુરવા સહાય માટે આક્રંદ કરતી અપ્સરાઓ પાસે જાય છે અને તેમના જયનું કારણ પૂછે છે. અપ્સરાઓ ઉર્વશીનો પરિચય કરાવતાં કહે છે કે—સ્વર્ગના અલંકાર સમી ઉર્વશી કુબેરભવનથી પાછી ફરી રહી હતી ત્યારે હિરણ્યપુરના કેશી દાનવે એનું ચિત્રલેખા સાથે અપહરણ કર્યું છે માટે એમને તે અસુરના ત્રાસમાંથી બચાવવાનાં છે. તે દાનવ ઈશાન-દિશા તરફ ગયો છે તેમ જાણીને રાજા પુરુરવા અપ્સરાઓને હેમકૂટશિખર ઉપર પોતાની પ્રતીક્ષા કરવાની સલાહ આપીને ઈશાન-દિશા તરફ રથ દોડાવવાની સારથીને આજ્ઞા આપે છે.

પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે—કેશી દાનવ ઈશાન દિશામાં ગયો હોઈ શકે ખરો ? પરંતુ આ પ્રશ્ન જોઈએ તે પહેલાં બીજા પ્રશ્નો પણ ઉદ્ભવે છે—આ ઘટના કયા સ્થળે બની ? હેમકૂટ પર્વત કયાં આવેલો છે ? કેશી દાનવ કોણ ? કયા શહેરનો છે ?

આ ઘટના અપ્સરસૂતીથીની ભૂમિમાં બની. હેમકૂટ એટલે સોનાના શિખરવાળો પર્વત. આ પર્વત હિમાલયની ઉત્તરે આવેલો છે. તેનાથી પૃથ્વીના એક ભાગની સીમા નક્કી થતી હોઈ તેને ‘વર્ષપર્વત’ ગણવામાં આવે છે. દુનિયાના ભાગ પાડતાં સાત વર્ષ—પર્વતમાંનો તે એક છે. એમ. આર. કાલેનું પણ આનું મતવ્ય છે. મય નામના દાનવે આકાશમાં સોનાનું, હવામાં ચાંદીનું અને પૃથ્વી ઉપર લોખંડનું નગર બાંધ્યું હતું એવી પોરાણિક માન્યતા છે. આકાશમાં રહેલા સોનાના બનેલા આ હિરણ્યપુરમાં કેશી રાક્ષસ રહેતા હતા. પરંતુ મહાભારત અનુસાર જોઈએ તો તારકાસુરના તારકાક્ષ, કમલાક્ષ અને વિદ્યુન્માલી નામના ત્રણ અસુરોનાં ત્રણ નગર. આ લોકોએ બ્રહ્માની આજ્ઞાથી મયદાનવ દ્વારા આ નગર પોતાના માટે બનાવ્યાં હતાં. આ નગરોમાંથી એક સોનાનું હતું જે સ્વર્ગમાં સ્થિર કહેવામાં આવ્યું છે, બીજું નગર જે ચાંદીનું હતું તે અંતરિક્ષમાં સ્થિર માનવામાં આવ્યું છે. ત્રીજું નગર મર્ત્યલોકમાં સ્થિર લોકોનું કહેવામાં આવ્યું છે. આમ આ રીતે જોતાં કેશી દાનવની વાત ન હોઈ શકે એમ પુરવાર થાય છે. આ કેશી દાનવ ઈશાન દિશામાં ગયો હોઈ શકે ખરો ? કેશી દાનવ ઈશાન દિશામાં ગયો હોઈ શકે નહિ કારણ શતપથ બ્રાહ્મણ અનુસાર ઈશાન ખૂણમાં મનુષ્યો અને દેવોનો વાસ છે. કાંડ-૬, અ-૬, બ્રા-૨, કંડિકા-૪ અનુસાર ઈશાન ખૂણો એ સ્વર્ગનો દરવાજો છે જ્યાં ક્ષિપ્રા રહીને અર્ધ્ય તેમ જ દક્ષિણા અપાય છે. આ ઉપરાંત ઐતરેય-બ્રાહ્મણ અનુસાર જોતાં દેવો અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થતાં,

‘સ્વાધ્યાય’, પૃ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી અને વસંતપંચમી અંક, ચોકટોબર ૧૯૬૦-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૧, પૃ. ૪૬-૫૨.

* ૫, જ્ઞાનમંદિર સોસાયટી, વાસણા, અમદાવાદ-૭.

સ્વા ૭

૫૦

મીતિ મહેતા

અસુરોએ દેવાને ક્રમે કરીને પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાઓમાંથી હાંકી કાઢ્યા. દેવો ઇશાન ખૂણામાં ગયા, જ્યાં તેઓ વિજયી થયા. ઇશાન ખૂણે એ એવું સ્થળ છે કે જ્યાં દેવો હાર ખાતા નથી. જનન-મૃત્યુના નતિરતિએ વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા સત્યહવ્યનો પુત્રની મદદ વડે, ઇશાન ખૂણા સિવાયની સમસ્ત પૃથિવી ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યાર પછી તેણે સત્યહવ્યના પુત્રને વિનંતી કરી કે બાકી રહેલ ઇશાન ખૂણા ઉપર તે તેને વિજય પ્રાપ્ત કરાવી આપે. સત્યહવ્યના પુત્રે રાજપુત્રને કહ્યું કે ઇશાન ખૂણામાં દેવાનો વાસ છે જેથી ત્યાં વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ મનુષ્ય માટે અશક્ય છે તો દાનવોની તો વાત જ ક્યાં? આ ઉપરાંત અહીં વાસ્તુ-યંત્ર પ્રમાણે પણ જોઈએ તો અસુરો કે અનિષ્ટકારક સર્વો દક્ષિણ, નૈઋત્ય અને વાયવ્યમાં વસે છે તેથી કેશી દાનવ ઇશાન દિશા તરફ ગયો ન હોય એટલું તો ચોક્કસ.

પુરુરવા અને ઉર્વશીનું કથાનક ઋગ્વેદ ૧૦-૬૫માં પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

શતપથ-બ્રાહ્મણ અનુસાર પુરુરવા અને ઉર્વશીનું કથાનક આ પ્રમાણે છે—

ઉર્વશી નામની અસુરો હતી. ઉર્વશી ત્રણ શરતે પુરુરવા સાથે રહેવા તૈયાર થાય છે. પુરુરવા અને ઉર્વશી સાંખી મુદત સુધી સાથે રહ્યાં. ઉર્વશીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો. ગર્ભવતીએ પરસ્પરમાં કહ્યું, “ઉર્વશી બધો સાંખી સમય મનુષ્ય સાથે રહી, તેણીને અહીં લાવવા કંઈક યુક્તિ કરો.”

ઉર્વશી તેણીના પલંગ પાસે બે અગ્નિ સાથે એક ઘેટી બાંધતી, ગર્ભવતી તેમાંનું એક અગ્નિ ઉઠાવી ગયા. ઉર્વશીએ આત્મનાદ કર્યો, “મારું બહાલસોયું તેઓ ઉપાડી ગયા, કેમ જાણે અહીં જવાંમંદ ન હોય!” ત્યારબાદ ગર્ભવતી બીજું ઉપાડી ગયા. ઉર્વશીએ તે પ્રમાણે આત્મનાદ કર્યો. પુરુરવાએ વિચાર કર્યો, હું જ્યાં હોઉં ત્યાં જવાંમંદની ખામી કેમ દેખાય? નગ્નસ્થિતિમાં તે હતો તેવો જ ગર્ભવં યાજ્ઞ દોડ્યો. ગર્ભવતીએ વીજળીનો ઝગકારો કર્યો અને ઉર્વશીએ પુરુરવાને નગ્ન સ્થિતિમાં જોયો, તરત જ તેણી અદસ્ય થઈ ગઈ. પુરુરવા પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે જોયું કે ઉર્વશી અદસ્ય થઈ ગઈ હતી. કુઝખ્યા ખૂબો પાડતો કુરુક્ષેત્રમાં તે સર્વ સ્થળે ભટક્યો. પરંતુ અહીં જે કુરુક્ષેત્રનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે આજના હરિયાણામાં આવેલું કુરુક્ષેત્ર નહીં. શ. બ્રા. અનુસાર કુરુક્ષેત્ર એટલે એ ક્ષેત્ર જેની અંદર ચરુ (કાણુકલશ) મૂકવામાં આવે છે એટલે કે ગર્ભને રહેવાનું સ્થાન, જે ઇશાન ખૂણામાં આકાશમાં ધણે જગે રહેલું છે. ત્યાં અગ્નિ અને સોમ એકમેક થતાં ગર્ભાધાન થાય છે. આમ શ. બ્રા.માં કુરુક્ષેત્ર શબ્દ વપરાયો છે પરંતુ ઇશાન ખૂણામાં આકાશમાં ધણે જગે રહેલ વિદ્યુતના ગર્ભના સ્થાનને ઉદ્દેશીને લખાયેલ છે. વિક્રમેર્વશીયમ્માં પણ વિદ્યુતના ઉદ્દેશો નોંધપાત્ર છે. આ સંદર્ભમાં સંભવતઃ જળભયાં વાદળોમાં ચમકતી વીજળીનું વાદળ સાથે ઇશાનમાં આગળ વધવાનું સૂચન ઉર્વશીના અપહરણ દ્વારા થયું હોવાનું માની શકાય. પુરુરવાએ ગર્ભવતી પાસેથી અગ્નિ મેળવી, અગ્નિને ત્રણમાં વહેંચી આરાધી ગર્ભવં જન્યાની વાત પણ આ સાથે સૂચિત ગણાય.

કલમેન દિગ્વિમાનેન ગતઃ સ જ્ઞાનમઃ?

૫૧

પૌરાણિક સંદર્ભ અનુસાર પુરુરવા અને ઉર્વશીનું કથાનક આ પ્રમાણે છે—એક અપ્સરા તરીકે તે ઝગવેદના કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. શત્રુ અનુસાર રાજ્ય નગ્ન અવસ્થામાં દેખાવાના કારણે ઉર્વશી તેને છોડીને જાય છે તે ન જાય તે માટે રાજ્ય પાગલની જેમ ભટકતો ભટકતો એક સરોવર પાસે આવ્યો ત્યાં તે સખીઓ સાથે ક્રીડા કરી રહી હતી. તે સ્થાન પર રાજ્ય અને ઉર્વશીનો સંવાદ થયો. ઉર્વશી ગર્ભવતી હતી એટલા માટે રાજ્યને પાસે આવવાનો અસ્વીકાર કર્યો. પ્રાણત્યાગ કરવા પ્રવૃત્ત રાજ્યને પ્રાણ ત્યજતો એટકાવી ઉર્વશીએ રાજ્યને સ્વર્ગમાં આવવાનો ઉપાય બતાવ્યો તેથી મૃત્યુ પછી પુરુરવા સ્વર્ગમાં આવ્યો અને તેનો સહવાસ પ્રાપ્ત થયો. આમ આ દૃષ્ટિએ જોતાં કયાંય કેશી દાનવે અપહરણ કર્યાનો નિર્દેશ મળતો નથી. તેથી કેશી દાનવ અપહરણ કરીને ઇશાન દિશામાં ગયો હોઈ શકે નહીં એમ ફલિત થાય છે.

દિશ્ટયા મહેન્દ્રોપકારપર્માપ્તેન વિક્રમમહિમ્ના વર્ચસે ભવાન્ । અને અનુત્સેકઃ જલુ વિક્રમા-
લંકારઃ । આ બંને સંદર્ભો વિક્રમેર્વશીયમાં પ્રયોજાયેલા છે. વિદ્વાનો તેમના દ્વારા ઉજ્જયિની ઉપર થયેલા આક્રમણની ઐતિહાસિક ઘટનાનો નિર્દેશ થયો હોવાનું માને છે. આ આક્રમણ ઇશાનમાંથી થયું હોવાનું આ ઉલ્લેખ ઉપરથી માનવું રહ્યું. શક વગેરે પરદેશી પ્રબળો ભારતમાં વાયવ્યમાં આવેલા ખોળરઘાટ અને યોલનઘાટના માર્ગે પ્રવેશી ઉત્તરભારતમાં ફેલાઈ અને સમય જતાં તેમણે આગળ વધીને ઉજ્જયિની ઉપર ઇશાન ખૂણાના કોઈ માર્ગે આક્રમણ કર્યું હશે એ આ સંદર્ભ ઉપરથી માની શકાય અન્યથા કલમેન દિગ્વિમાનેન...ઉક્તિનો સંદર્ભ નિરર્થક નીવડે. આ પરાક્રમે કારણે પુરુરવાને ‘વિક્રમાદિત્ય’ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. જો કે આ વિક્રમાદિત્ય કોણ એ વિશે મતભેદ પ્રવર્તે છે. કેટલાકના કથન અનુસાર વિક્રમ સંવત સ્થાપનાર ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬માં થયેલો આ વિક્રમ છે જ્યારે કાલિદાસને ગુપ્તસમયમાં મૂકનાર કીથ જેવા વિદ્વાનો અનુસાર જેણે ‘વિક્રમાદિત્ય’ એવી ઉપાધિ ધારણ કરી હતી તે ગુપ્તવંશીય ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયનો ઉલ્લેખ છે. આમ ઉજ્જયિની ઉપર થયેલ આક્રમણ એટલે ઉર્વશીનું કેશી દાનવે કરેલું અપહરણ અને વિક્રમાદિત્ય એટલે પુરુરવા. આ પ્રથમ અર્થઘટન છે. આમ પુરુરવા-ઉર્વશીનો પ્રથમ નિર્દેશ વેદિક-કથામાં છે. ઉર્વશી એટલે વીજળી એ પ્રકારનો ખીન્ને નિર્દેશ શતપથ બ્રાહ્મણમાં મળે છે. ઇશાનમાં દૂર જતાં વાદળોને પાછાં વાળી પુરુરવાએ વાયવ્યાશ્રથી વરસાદ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ઉર્વશી એટલે નાયિકા આ અર્થ પૌરાણિક કથાના સંદર્ભમાં કેશી દાનવે ઉર્વશી નામની અપ્સરાનું અપહરણ કર્યું એમ સ્થૂળ અર્થમાં માનવું રહ્યું પરંતુ તે ગાળતમાં ઉપર જોયું તેમ તેનું અપહરણ કેશી દાનવ દ્વારા થયેલું માનીએ તો પણ કેશી દાનવ ઇશાન દિશામાં ગયો ન હોય તેમ ઇશાન ખૂણામાં દાનવોના પરાજયના કારણે માનવું વધારે યોગ્ય જણાય છે.

કાલિદાસની ઉક્તિ માત્ર કોઈ શત્રુ દ્વારા ઉજ્જયિની ઉપર થયેલા આક્રમણના સંદર્ભમાં જ વધારે ઉચિત જણાય છે.

સંદર્ભ-અંશો

૧ શતપથ બ્રાહ્મણ—“ તેની મહત્તા અને તેમાં રહેલું વિજ્ઞાન ” લેખક અને પ્રકાશક—
યોગેશ્વર દયારામ રાવળ—૧૯૪૯.

૫૨

મીતિ મહેતા

૨ વિક્રમેવંશીયમ્-સંપાદકો :—ડૉ. પી. યુ. શાસ્ત્રી, પ્રો. જી. એસ. શાહ, પ્રો. કલ્યાણીબહેન પંખા, પ્રો. શાન્તિકુમાર પંડ્યા, પ્રો. મહેન્દ્ર જે. શુક્લ, જનાર્દન પંખા—સરસ્વતી પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ—મે. ૧૯૭૫.

૩ વિક્રમેવંશીયમ્-લેખક—એમ. આર. કાલે, પ્રકાશન—મોતીલાલ બનારસીદાસ, દિલ્હી, વારાણસી, ૫૮૭૫—૧૯૬૭.

૪ પૌરાણિક કોશ—લેખક—રાણાપ્રસાદ શર્મા, પ્રકાશક—જ્ઞાનમણ્ડલ લિમિટેડ, વારાણસી-૧ આવૃત્તિ—પ્રથમ, સંવત—૨૦૨૮.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો કચ્છ-ભદ્રેશ્વરના ચોખંડા મહાદેવનો વિ. સં. ૧૧૯૫નો શિલાલેખ

વર્ષા ગ. જાની*

વિ. સં. ૧૧૯૫ના આપાઠ સુદિ ૧૦ને રવિવારનો લેખ અગાઉ શ્રી ગિરજશંકર વ. આચાર્યે ગુ. જી. લે. ભા: ૩માં ૧૪૩-૫થી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે જેની નકલ આ સાથે સામેલ છે.^૧

શ્રી ગિરજશંકર આચાર્યનો પાઠ વાંચતાં તેમ જ આ અંગે શ્રી રામસિંહ રાઠોડે તેમના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં^૨ આપેલ પાઠ અને તેની છબી તેમ જ રતિલાલ દ. દેસાઈએ તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ “ભદ્રેશ્વર વસઈ મહાતીર્થ”માં^૩ આપેલ છબી સાથે શ્રી આચાર્ય અને રાઠોડના પાઠને સરખાવતાં તેમાં ઘણી અશુદ્ધિ જણાઈ છે. આથી આ શિલાલેખની ગુજરાત સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાના કચ્છ વર્તુળના તત્કાલીન અધ્યક્ષ શ્રી દિનકર પી. મહેતા મારફતે સ્પષ્ટ છબી મેળવવામાં આવી અને તેનું નવેસરથી વાંચન કરતાં એમાંથી મળતો શુદ્ધ પાઠ અત્રે રજૂ કર્યો છે. આ પાઠને ઉપયુક્ત ગિરજશંકર આચાર્યના પાઠ સાથે સરખાવતાં લગભગ ૨૫ જેટલા સુધારા મળ્યાનું વર્તાય છે જેમાં ત્રણ ચાર બાબતો વિશેષ નોંધપાત્ર છે.

૧ શ્રી ગિરજશંકરે મહામાત્ય શ્રી દારક એવું વાંચ્યું છે (પં. ૨) તેમાં ખરેખર મહામાત્ય શ્રી દાદાક વંચાય છે. વસ્તુતઃ ખીજ અભિલેખોને આધારે જણાય છે કે સિદ્ધરાજના મહામાત્યનું નામ દાદાક હતું.

(૨) આ જ પંક્તિમાં શ્રી ગિરજશંકરે હાલ વેક મંડલ વાંચ્યું છે જે ખરેખર ફઠેલ કચ્છ મંડલ છે. આમ કચ્છમંડલનો આ અભિલેખમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ થયેલો છે.

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, એપ્રિલ ૧૯૬૦-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૧, પૃ. ૫૩-૫૬.

● લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

૧ આચાર્ય ગિરજશંકર વલ્લભજી, ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૩’, પ્ર. કાળંસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ, ૧૯૪૨, લેખ નં. ૧૪૪બ, પૃ. ૧૬૦.

૨ રાઠોડ રામસિંહ કા., ‘કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન’, પ્ર. રાયસિંહજી કે. રાઠોડ, કુમાર કાર્યાલય લિ. ૧૪૫૪, રાયપુર અમદાવાદ, ૧૯૫૬, આ. ૧, પૃ. ૨૭૪-૨૭૬.

૩ દેસાઈ રતિલાલ દ., ‘શ્રી ભદ્રેશ્વર વસઈ મહાતીર્થ’, અમદાવાદ, ૧૯૭૭, પૃ. ૧૫૬-૬૦.

૫૪

૫૫૦ ગ. ભત્તી

(૩) ચોથી પંક્તિમાં પ્રભુતિ પંચજલમપાહ એમ શ્રી આચાર્યે વાંચ્યું છે જે સ્પષ્ટતઃ પંચકુલમધ્યે છે.

(૪) શ્રી આચાર્યે શ્રીભદ્રેશ્વર લેલાકલ વાંચ્યું છે પણ તે ખરેખર શ્રી ભદ્રેશ્વર લેલાકુલ છે અને વસ્તુતઃ ભદ્રેશ્વર ખંદર છે તે બાબતની આનાથી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે.

(૫) પંક્તિ: ૫માં ભદ્રેશ્વરમલે મહારાજપુત્ર તોડિ. તંત્ર. શ્રી પ્રાસપ્પલસુતશ્રી કુરપાલેન એમ વાંચવામાં આવેલું છે જ્યારે વસ્તુતઃ તેના શુદ્ધ પાઠ આ પ્રમાણે વાંચાય છે. ભદ્રેશ્વર મધ્યે મહારાજ ઉદલસીહ. તથ. શ્રી આસપાલસુતશ્રી કુમારપાલેન

કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર પાસે ચોખણડા મહાદેવમાંના શિલાલેખ *

વિ. સં. ૧૧૯૫ આષાઢ સુદ ૧૦

સ્વતિવિક્રમસંવત ૧૧૯૫ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૧૦ રવિ અસ્યાં સંવત્સરમાસપક્ષદિવસ-પૂર્વાયાં તિથીઽધિહ શ્રીમદળહિલપાઠકાવિપિત સમસ્તરાજાવલી

વિરાજિતમહારાજાધિરાજ પરમેશ્વરત્રિભૂવનમંડસિદ્ધચક્રવર્તી વર્બરક (વર્બરક) જિષુઅવતિ-નાથધારાવિહંબક ત્રેલોક્યમલ્લ શ્રીજયસિંહદેવ અપ્રતિહતબલપ્રતાપક

લ્યાણવિજયરાજો (જ્યે) તત્પાદપશો (યો) પર્જીવિનિમહામાત્યશ્રીદારદકશ્રી શ્રીકરણાદો અમાતવિતાં કુર્વતીત્યેતસ્મિન્કાલે પ્રવત્તમાને દ્વિલેખકમંડલે અતિ૦ માં

કરપ્રભુતિ પંચજલમપાહ શ્રીભદ્રેશ્વરલેલાકલ-ત્કમ પિકારાંમાતાં । મહંશ્રીદદિ । પ્રતિબદ્ધલા ૦બહુદેવાદિપંચકુલપ્રતિપ્રત્નીસારાનલિખ્યતેપવા

હેવ ભદ્રેશ્વરમલે મહારાજપુત્રતોડિ૦ તંત્ર૦ શ્રીપ્રાસપ્પલસુતશ્રીકુરપાલેનકારિતનવતરદેવા પનન્ શ્રીઉદલેશ્વર શ્રીકુમરપાલેશ્વર દેવપોઃ પ્રજાઽર્થે ઉદ્ધીવજાત્યાંત્રા.

તવલી શ્રીમહાહ કદ્રમાણંવતઃ શતૈઃ, મત્યેનજાતવિક્રીતં નવનિધિસહિતં ચત્રુરાપાટવિધ-દ્વંદેવરાય પ્રત્યર્થપવ.

* આચાર્ય ગિરભશંકર વ., યુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો. ભા. ૩ નં. ૧૪૪ બ.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો કચ્છ-ભદ્રેશ્વરના ચોખણડા મહાદેવનો

વિ. સં. ૧૧૯૫નો શિલાલેખ

૧ ૐ સ્વસ્તિ વિક્રમસંવત ૧૧૯૫ (વ) વર્ષો (ર્વે) આષાઢ સુદિ ૧૦ રવિ । અસ્યાં સંવત્સરમાસપક્ષદિવસપૂર્વાયાં તિથીઽધિહ શ્રીમદળહિલપાઠકાધિ (ષિઠ) તસમસ્તરા (જા) વલી. [-]

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો કન્ધ-ભદ્રેશ્વરના ચોખંડા મહાદેવનો શિલાલેખ ૫૫

- ૨ વિરાજિતમહારાજાધિરાજ પરમે(મે)શ્વરત્રિભુવનગંડસિદ્ધ ચક્રવર્તિ (તિ) વ (બ) ર્વ (ર્વ) રકજિષુ (ણુ) અવંતીનાથધારાવિહંબકત્રૈલોક્યમલ શ્રી જયસિંહદેવ અપ્રતિહત બલપ્રતાપક [-]
- ૩ ત્યાણ વિજયરાજ્યે તત્પાદપપ્પોપજીવિનિ મહામાત્ય શ્રી દાદાકશ્રી શ્રી કરણાદો અમાત્ય ચિતાં કુર્વંતીત્યેતસ્મિન કાલે પ્રવર્તમાને इहैव कछमंडले अति. मां.
- ૪ કરપ્રભૂતિ પંચકુલમચ્છેહ શ્રી ભદ્રેશ્વરવેલાકૂલ-કમંમુંહ વિકાસંજાત્યા ।
મહં. શ્રી દાદાપ્રતિવ (બ) દ્વલ્લા. વ (બ) દ્વદેવાદિપંચકુલપ્રતિપત્રો (તી) સા (શા) શ (સ) ન લિખ્યતેથવા. [|]
- ૫ इहैव भद्रेश्वरमध्येमहाराजऊदलसीह. तथ. श्री आसपाल सुतश्री कुमारपालेन कारितनवतरदेवायतन श्री ऊदलेश्वर श्री कुमारपालेश्वरदेवयोः पूजा (S) यें उक्तीचजात्या ब्रा (ब्रा).
- ૬ ...તવલી...શ્રીમહાહ...કદમાણાંચન્દ્રશ્રીતે: સાયેનજાનવિક્રીતં નવનિધિસહિતં ચ યુગપાટવિશ્વદેવરાટસદાયન*

* આ લેખના પાઠના વાચનમાં ડૉ. ભાસ્તીબિન શેઠતે સહાય કરી.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા

રૂ. પૈ.

૩૩૩	કૈલાસ—સ્વામી પ્રજ્ઞવતીર્થજી	૧૩=૦૦
૩૩૪	અંબિકા, કોટશ્વર અને કુંભારિયા—(સ્વ.) શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. દવે	૫=૫૦
૩૩૫	ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ—(સ્વ.) શ્રી પંડિત લાલચંદ ભ. ગાંધી	૧૮=૦૦
૩૩૬	હરિભદ્રસૂરિ—પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા	૧૧=૦૦
૩૩૮	ભવાર્ષના વેશની વાર્તાઓ—(સ્વ.) શ્રી. ભરતરામ ભા. મહેતા	૩=૦૦
૩૩૯	શ્રીમદ્ ભાગવત (ગુજરાતી અનુવાદ): ભાગ ૧, સ્કંધ ૧-૩— (સ્વ.) શ્રી નાગરદાસ અમરજી પંજા (૧૯૬૫)	૮=૦૦
૩૪૦	ગુજરાત સ્થળનામ સંસદ વ્યાખ્યાનમાલા, ભાગ ૧ (૧૯૬૫)	૯=૦૦
૩૪૨	કુશરતની રીતે વધુ આરોગ્ય—શ્રી. શાંતિલાલ પ્ર. પુરોહિત (૧૯૬૭)	૭=૫૦
૩૪૩	ભારત-રત્ન—શ્રી. ઉપેન્દ્રરાય જ. સાંડેસરા (૧૯૬૭)	૧૫=૫૦
૩૪૪	મહાગુજરાતના મુસલમાનો, ભાગ ૧-૨—શ્રી કરીમ મહમદ માસ્તર	૧૭=૦૦
૩૪૬	પેટ્રાલિયમ—શ્રી પદ્મકાન્ત ર. શાહ (૧૯૭૦)	૧૩=૦૦
૩૪૭	પંચદશી તાત્પર્ય—સ્વામી પ્રજ્ઞવતીર્થજી (૧૯૭૧)	૬=૦૦
૩૪૮	અખો અને મધ્યકાલીન સંતપરંપરા—(સ્વ.) ડૉ. યો. જ. ત્રિપાઠી	૧૪=૫૦
૩૪૯	શ્રીમદ્ ભાગવત: ભાગ ૨—(સ્વ.) નાગરદાસ અ. પંજા (૧૯૭૨)	૧૧=૫૦
૩૫૦	ચરકનો સ્વાધ્યાય, ભાગ ૧—(સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વૈષ (૧૯૭૩)	૨૬=૦૦
૩૫૧	ગુજરાતનો પોટરી ઉદ્યોગ—શ્રી. શાંતિલાલ પી. પુરોહિત (૧૯૭૫)	૮=૭૫
૩૫૨	ઊંડાણનો તાગ—શ્રી છોટુભાઈ સુથાર (૧૯૭૫)	૧૫=૦૦
૩૫૩	ભારતીય વીણા—(સ્વ.) પ્રો. રસિકલાલ એમ. પંજા (૧૯૭૮)	૩૧=૦૦
૩૫૪	ચરકનો સ્વાધ્યાય, ભાગ ૨—(સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વૈષ (૧૯૭૯)	૯૬=૦૦
૩૫૫	ચાંપાનેર: એક અધ્યયન—ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા (૧૯૮૦)	૩૬=૦૦
૩૫૬	દ્વારકાના પ્રદેશનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ—(સ્વ.) શ્રી ક. ન. જોષી	૪૪=૦૦
૩૫૭	આધુનિક ગુજરાતના સંતો, ભાગ ૨—ડૉ. કેશવલાલ ઠક્કર (૧૯૭૯)	૪૫=૦૦
૩૫૮	સૂર્યશક્તિ—શ્રી. પદ્મકાન્ત ર. શાહ (૧૯૮૧)	૫૨=૫૦
૩૫૯	કવિ ગિરધર: જીવન અને કવન—ડૉ. દેવદત્ત જોષી	૫૧=૦૦
૩૬૦	વનોપધિકોશ—પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૫=૭૫
૩૬૧	સહસ્રલિંગ અને રુદ્રમહાલય—(સ્વ.) શ્રી કનૈયાલાલ ભા. દવે	૭૯=૦૦
૩૬૨	વૈષ્ણવતીર્થ ડાકોર—(સ્વ.) ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર	૪૮=૦૦
૩૬૧	વૃદ્ધત્રયી અને લઘુત્રયી—(સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વૈષ	૩૩=૦૦
૩૬૩	વડોદરા એક અધ્યયન—ડૉ. આર. એન. મહેતા	૪૪=૦૦
૩૬૪	મહારાજ સયાજીરાવ ત્રીજા—(સ્વ.) પ્રો. હસિત બૂચ	૪૯=૦૦
૩૬૫	નાભાજીકૃત ભક્તમાલના ઐતિહાસિક ભક્તો—એક અધ્યયન— શ્રી મૂળશંકર હિ. કેવલીયા	૪૪=૦૦
૩૬૬	લેસર—શ્રી. પદ્મકાન્ત ર. શાહ	૪૮=૦૦
૩૭૭	આહારવિજ્ઞાન—(પુન: મુદ્રણ) ડૉ. જયશંકર ધ. પાઠક અને (સ્વ.) અનંતરાય મ. રાવળ (૧૯૯૧)	૬૦=૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન: યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ,
મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, રાજમહેલ હરવાળ પાસે,
રાજમહેલ રોડ, વડોદરા-૩૬૦ ૦૦૧

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાયક પરત્વે વિસંવાદ

એમ. પી. કાકડિયા

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રની એક સુદીર્ઘ પરંપરા આપણને તેના લિખિત સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. અલબત્ત, આ પરંપરા ઉપર ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રનો પ્રભાવ વર્તાય છે, તો પણ દશરૂપક કે નાટ્યદર્પણના પ્રભાવની અવગણના થઈ શકે નહિ. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રની પરંપરા ઉપર એક દૃષ્ટિપાત કરતાં એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે ભરતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં જે કોઈ નાટ્યલક્ષણની પૂર્ણ સ્થાપના કરી છે ત્યાં પરવર્તી આચાર્યો મુખ્યત્વે તેનું અનુસરણ કરવામાં જ પોતાનું ગૌરવ સમજે છે, પરંતુ નાટ્યશાસ્ત્રમાં એવાં પણ કેટલાંક સ્થળો છે, જ્યાં ભરતે એક જ વિષયનું એકીસાથે નિરૂપણ કરી આપેલ નથી અથવા તો તેને વર્ગ-ઓછું મહત્ત્વ આપ્યું છે; જેમકે આલંબન વિભાવરૂપ નાયક-નાયિકા, નાટ્યાલંકાર, પૂર્વરંગ વિધાન, નાટિકા, પ્રકરણિકા વગેરે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રની પરંપરામાં આવા પ્રસંગો વિસંવાદ જન્માવવા નિમિત્ત બને છે. આવા વિસંવાદનો મૂળ સ્ત્રોત ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રની નિરૂપણપદ્ધતિ અથવા તો તેમના આશયને સમજવામાં નિષ્ફળ રહેલ પરવર્તી નાટ્યશાસ્ત્રીય પરંપરા હોઈ શકે છે. ગમે તેમ, પણ સંસ્કૃત નાટકના નાયક પરત્વે કંઈક આવો જ વિસંવાદ પ્રવર્તે છે.

ભરતના મતે નાટકનો નાયક પ્રખ્યાત, ઉદાત્ત અને રાજવી હોવા ઉપરાંત દિવ્ય આશ્રયવાળો હોય છે.^૧ અહીં ભરત એવું માનતા જણાય છે કે નાટકનો નાયક દિવ્ય સહાયને પ્રાપ્ત કરનારો હોવા સાથે મર્ત્યકોટિનો તો અવશ્ય હોવો જોઈએ. તેમણે પોતાના નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાયકના દિવ્ય હોવા અંગે કોઈ સંકેત, તરફેણ કે વિશ્વાસ કરેલ નથી. આથી ભરત-સંમત એવું વિધાન કરવામાં કોઈ આપત્તિ હોઈ શકે નહિ કે મર્ત્યકોટિનો અને જેને દિવ્ય આશ્રય કે સહાય પ્રાપ્ત હોય તે નાટકનો નાયક બનવા સક્ષમ છે, પરંતુ પરવર્તી આચાર્યો દ્વારા આ મૂળ સ્ત્રોતનું એના એ રૂપે અવતરણ થઈ શક્યું નથી. પરિણામે એક બીજી વિચારધારાનો સૂત્રપાત થયો, જેનું કોય ધનંજયના કાળે જાય છે. તેઓ નાયક સંબંધી ભરતના મતનું અતિક્રમણ કરી

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, એક્ટોબર ૧૯૬૦-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૧, પૃ. ૫૭-૬૨.

સંસ્કૃત વિભાગ. ભવન્સ શ્રી એ. કે. દોશી મહિલા કોલેજ, જામનગર.

૧ .....પ્રસ્થાવોદાત્તનાયકશ્ચૈવ ।

રાજર્ષિવંશચરિતં તથા ચ દિવ્યાશ્રયોપેતમ્ ॥ ૨૦. ૧૦.

ભરત-નાટ્યશાસ્ત્રમ્-સં. શર્મા બટુકનાથ અને ઉપાધ્યાય બલદેવ, પ્ર. ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સંસ્થાન, વારાણસી, દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૧૯૮૦, પૃ. ૨૨૭, સ્વા ૮

૫૮

એમ. પી. કાકડિયા

એવું સ્થાપે છે કે નાટકનો નાયક મર્ત્યકોટિનો હોવા ઉપરાંત દિવ્ય પણ હોઈ શકે છે.^૨ ધનંજયનો આ મત ભરતવિરોધી હોવા છતાં તેમની માન્યતાને શારદાતનય અને શિંગભૂપાલ વડે સમર્થન મળી રહેલ છે.^૩ વિશ્વનાથ અને રૂપગોસ્વામી આ જ પરંપરામાં વિચારતા હોવા છતાં તેમની નિરૂપણપદ્ધતિ કંઈક અલગ તરી આવે છે. તેઓ નોંધે છે કે નાટકનો નાયક દિવ્ય, દિવ્યાદિવ્ય અને અદિવ્ય હોઈ શકે છે.^૪ પોતાના વિધાનના સમર્થનમાં અનુક્રમે શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીરામ અને દુષ્યંતને નિર્દિષ્ટ કરે છે. વાસ્તવમાં ભરત નાયકની દિવ્યતાનો સ્વીકાર કરવાના પક્ષમાં નથી. વળી તેને દિવ્ય તત્ત્વની સહાય પ્રાપ્ત થવામાં વિરોધ પણ નથી. શ્રીકૃષ્ણ વગેરેને દિવ્ય પાત્ર માન્યા પછી પણ નાટકમાં તેનો વ્યાપાર મનુષ્યવત્ નિરૂપાવે અતિ આવશ્યક છે. આથી નાટકનો નાયક મર્ત્યકોટિનો કહેવામાં જ લક્ષણની સાર્થકતા રહેલી છે. વળી સંસ્કૃત નાટકોમાં નાયકનું દિવ્યરૂપે નિરૂપણ જોવાયેલ નથી. ભાસ, ભવભૂતિ કે રાજશેખર વગેરેનાં નાટકોમાં તો આ નાયકો માનવીય સ્વરૂપે જ દર્શાવાયા છે. ફલતઃ ધનંજય વગેરેને માન્ય દિવ્ય નાયકનું વિધાન વાસ્તવિક ભૂમિકાએ ટકી શકે ન્તેમ નથી. સંભવતઃ નાટ્યશાસ્ત્રમાં પ્રયુક્ત દિવ્યાશ્રયોપેતમ્ શબ્દને લીધે આ આચાર્યોએ નાયકની દિવ્યતાનું ગ્રહણ કર્યું હશે.

નાયક દિવ્ય નહિ પણ મર્ત્યકોટિનો જ હોવા અંગેનું ભરતનું વલણ વ્યાજબી અને યોગ્ય જણાય છે. એ ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર રહે કે મર્ત્યકોટિનો નાયક, સવિશેષ કરીને રાજા પિ નાયક વધુ આકાંક્ષાવાળો હોય છે, જ્યારે દિવ્ય પાત્ર આકાંક્ષાવાળું હોય તો પણ અત્યંત મુશ્કેલ કાર્ય પોતાની ઇચ્છામાત્રથી સિદ્ધ કરી લેવા સમર્થ હોય છે. નાટકમાં આશા-નિરાશાનું દ્વન્દ્વ-પ્રતિદ્વન્દ્વ ખેલાય છે અને તે આવકાર્ય છે, નહિ કે ઇચ્છા માત્રથી અભ્યુદયપ્રાપ્તિ. નાયક પૃથક્ મનુષ્ય જેવો બની સહાય વગેરેની શોધ આદરે તેમાં જ નાટ્ય અવસ્થાઓની સાર્થકતા રહેલી છે, જે દિવ્ય પાત્રના રહેવાથી ચરિતાર્થ ધર્ષ શકે નહિ. આ સાથે એ નોંધવું જોઈએ કે ધાર્મિક માન્યતાના સંદર્ભમાં પણ દિવ્ય નાયકનું સમર્થન કરી શકાય નહિ. આપણો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે દિવ્ય પાત્રનું આચરણ મનુષ્યજાત માટે અનુકરણરૂપ કે ઉપદેશરૂપ મનાયું નથી. નાટ્યદર્પણકાર આ જ કારણથી દિવ્ય નાયકને માન્યતા આપનાર આચાર્યોના મતનો વિરોધ

૨ ધનંજય-દશરૂપકમ્-સં. વ્યાસ (ડૉ) ભોલાશંકર, પ્ર. ચૌખમ્બા વિદ્યાલવન, વારાણસી, તૃતીય આવૃત્તિ, ૧૯૬૭, પૃ. ૧૬૩, ૩. ૨૩.

૩ શારદાતનય-ભાવપ્રકાશનમ્-સં. યદુગિરિ યતિરાજ સ્વામી તથા કે. એસ. રામસ્વામી શાસ્ત્રી, પ્ર. ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ, યરોડા, દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૧૯૬૮, પૃ. ૨૩૩, લીટી ૨૦. તથા શિંગભૂપાલ-રસાર્ણવમુદ્રાકરઃ-સં. ડી. વેંકટાચાર્ય, પ્ર. અડયાર લાયબ્રેરી, મદ્રાસ, ૧૯૭૯, પૃ. ૩૯૦, ૩. ૧૩૨.

૪ વિશ્વનાથ-સાહિત્યદર્પણઃ-સં. સિંહ (ડૉ.) સત્યપ્રત, પ્ર. ચૌખમ્બા વિદ્યાલવન, વારાણસી, દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૧૯૬૩, પૃ. ૩૬૩, ૬. ૯. તથા રૂપગોસ્વામી-નાટકચન્દ્રિકા-સં. શુક્લ બાણુલાલ શાસ્ત્રી, પ્ર. ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીઝ ઓફિસ, વારાણસી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૪, પૃ. ૨, ૩.

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાયક પરત્વે વિસંવાદ

૫૬

કરે છે.^૫ આથી દિવ્ય શબ્દનો અભિપ્રેત અર્થ—દિવ્ય તત્ત્વની પ્રધાનતા દર્શાવતા મત્તર્થ નાયક—એવો હોવાનો રહે છે. નાટકને સંપૂર્ણ જીવનનું વિવેચન કરનાર અને નીતિ સંબંધી ઉપદેશ આપનારું માનવાથી દિવ્ય ચારિત્રનું આલેખન આવકારી શકાય નહિ.

ભરતનું નાયક-વિધાન એક અન્ય વિસંવાદનું પણ કારણ બને છે. તેમણે નાટકનો નાયક ઉદાત્ત હોવાનું નોંધ્યું છે.^૬ વાસ્તવમાં ભરત વડે પરિગણિત ચાર પ્રકૃતિઓ પ્રમાણે રાજર્ષિનું ઉદાત્ત કોટિમાં ગ્રહણ થઈ શકે નહિ. તેઓ નાયકનું પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરતી વખતે સ્પષ્ટ નોંધે છે કે દેવ ધીરોદત્ત, રાજા ધીરસાલત, સેનાપતિ અને અમાત્ય ધીરોદાત્ત તથા બ્રાહ્મણ અને વણિક ધીરશાંત હોય છે.^૭ આ વર્ગીકરણ રાજાને ધીરસલિત કોટિમાં સ્થાપી આપે છે. પરંતુ ભરતે નાટકમાં તેના ઉદાત્ત હોવામાં વિશ્વાસ મૂક્યો છે, જે તેમની ગણના પ્રમાણે સેનાપતિ અને અમાત્યની પ્રકૃતિ મનાયેલ છે. ખરેખર તો નાટકના નાયકને રાજર્ષિ કહ્યા પછી ઉદાત્ત ગણવા અંગે તેમને શું અભિપ્રેત હશે એ વિચારણીય છે. મોટા ભાગના પરવર્તી આચાર્યો પણ ભરતને અભિપ્રેત અર્થ ગ્રહણ કરવામાં નિષ્ફળ રહે છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં પ્રયુક્ત ઉદાત્ત શબ્દના આધારે ધનંજય નાટકનો નાયક ધીરોદાત્ત કોટિનો હોવાનું માને છે.^૮ ધનંજય દ્વારા પ્રસ્થાપિત આ માન્યતાને શારદાતનય, વિશ્વનાથ અને શિંગભૂપાલ અનુસરી નાયકને ધીરોદાત્ત કોટિની અંતર્ગત મૂકે છે.^૯ સંભવતઃ ભરતે નાયકનો અપેક્ષિત ગુણ ઔદાત્ય માન્યો હોઈ, જેને

૫ તેન યે દિવ્યમપિ નેતારં મન્યન્તે ન તે સમ્યગમસતેતિ । પૃ ૨૦.

રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર-નાટ્યદર્પણ:—સં. ડૉ. નગેન્દ્ર વગેરે, પ્ર. દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલય, દિલ્હી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૧.

૬ ભરત-નાટ્યશાસ્ત્રમ્—સં. શર્મા બટુકનાથ અને ઉપાધ્યાય બલદેવ, પ્ર. ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સંસ્થા, વારાણસી, દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૧૯૮૦, પૃ. ૨૨૭, ૨૦. ૧૦.

૭ દેવા ધીરોદત્તા જ્ઞેયા લલિતાસ્તુ નૃપાઃ સ્મૃતાઃ ।

સેનાપતિરમાત્યશ્ચ ધીરોદાત્તૌ પ્રકીર્તિતૌ ॥

ધીરપ્રશાન્તા વિજ્ઞેયા બ્રાહ્મણા વનિજસ્તથા । ૩૪. ૧૮-૧૯ એજન. પૃ. ૪૫૮.

૮ ધનંજય-દશરૂપકમ્—સં. વ્યાસ (ડૉ.) ભોલાશંકર, પ્ર. ચૌખમ્બા વિદ્યાલયન, વારાણસી, તૃતીય આવૃત્તિ, ૧૯૬૭, પૃ. ૧૬૩, ૩. ૨૩.

૯ શારદાતનય-ભાવપ્રકાશનમ્—સં. યદુગિરિ યતિરાજ સ્વામી તથા કે. એસ. રામ-સ્વામી શાસ્ત્રી, પ્ર. ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ, બરોડા, દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૧૯૬૮, પૃ. ૨૨૩. લીટી ૮ તથા વિશ્વનાથ-સાહિત્યદર્પણ:—સં. સિંહ (ડૉ.) સત્યવ્રત, પ્ર. ચૌખમ્બા વિદ્યાલયન, વારાણસી, દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૧૯૬૩, પૃ. ૩૬૩, ૬. ૯. તથા શિંગભૂપાલ-રસાર્ણવસુધાકર:—સં. ડી. વેંકટાચાર્ય, પ્ર. અડ્યાર લાયબ્રેરી, મદ્રાસ, ૧૯૭૯, પૃ. ૩૯૦, ૩. ૧૩૨.

ધીરોદાત્ત માત્ર માનીને આ આચાર્યો નાયકની પ્રકૃતિ નક્કો કરતા જણાય છે. પરંતુ વ્યવહારમાં આ નિયમનું કોઈ પાલન થયેલું જોવા મળતું નથી. નાટકનો નાયક કેવળ ધીરોદાત્ત જ હોય એવું માનવાને કોઈ કારણ પણ નથી. સંસ્કૃતનાં ધણું એવાં નાટકો છે. જેમાં ધીરોદાત્ત ઉપરાંત ધીરોદાત્ત, ધીરલલિત અને ધીરશાંત કોટિના નાયકોનું ચરિત વર્ણવાયેલું છે, જેમકે સ્વાન-વાસવદત્તમાં ધીરલલિત કોટિનો નાયક છે. વેણીસંહારમાં ભીમ ધીરોદાત્ત નાયક છે જ્યારે પુલ્ક અને મહાવીર ધીરપ્રશાંત નાયકો છે. આ દિશામાં રૂપગોસ્વામીનું વલણ કઈક અંશે ઉદાર જણાય છે. તેમણે નાટકના નાયકની પ્રકૃતિનો વિસ્તાર ધીરોદાત્ત ઉપરાંત ધીરલલિત સુધી કરી આપ્યો છે.^{૧૦} પરંતુ આનાથી પરિસ્થિતિમાં કોઈ વિશેષ તફાવત પડતો નથી, કેમકે તેઓ ધીરોદાત્ત અને ધીરપ્રશાંત નાયક પરત્વે મૌન સેવે છે. આથી માનવાને કારણ રહે છે કે ધીરોદાત્ત નાયકનો પક્ષ લેનાર આચાર્યોનો મત સંકુચિત અને અવ્યવહારુ છે.

વાસ્તવમાં ભરતે નાયકનું પ્રકૃતિ પ્રમાણે કરેલ વર્ગીકરણ આધુનિક વિદ્વાનોમાં પણ મિશ્ર પ્રત્યાઘાત જન્માવે છે. ડૉ. કે. એચ. ત્રિવેદી નોંધે છે કે નાટ્યશાસ્ત્રમાં મળતું વર્ગીકરણ-કેવળ ધીરોદાત્ત, રાજા ધીરલલિત વગેરે વાસ્તવિક જણાતું નથી,^{૧૧} કેમકે બ્રાહ્મણ કે વણિક સેનાપતિ અથવા અમાત્ય હોઈ શકે છે અને આમ થવાથી તેઓની પરિગણિત ધીરપ્રશાન્ત કોટિને બદલે તેમને ધીરોદાત્ત ગણવા પડશે. આ સાથે શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટાચાર્ય એક નવો જ અભિગમ રજૂ કરે છે. તેમના મતે ભરત વડે અપાયેલ વર્ગીકરણનો સંદર્ભ વર્ણુ કે જાતિપરક માનવા કરતાં ગુણલક્ષી ઘટાવવો જોઈએ અને એ રીતે મિશ્રજ પ્રમાણે એકની એક વ્યક્તિ ઉદાત્ત, ઉદાત્ત વગેરે કોઈપણ વર્ગની હોઈ શકે છે.^{૧૨} ગમે તેમ, પણ ભરત વડે કહેવાયેલ ઉદાત્ત શબ્દને લીધે વિસંવાદ આકાર પામે છે. અલબત્ત, આ વિસંવાદનું સમાધાન મેળવવા સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રની જૈન પરંપરા અવશ્ય ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ સંદર્ભમાં આચાર્ય હેમચંદ્રનો પ્રયત્ન ઉલ્લેખનીય રહ્યો છે. તેઓ નોંધે છે કે ઉદાત્તને વીરસયોગ્ય કહેલ છે અને તેનાથી ચારેય કોટિના નાયકોનું ગ્રહણ કરવાનું છે.^{૧૩} નાટ્યદર્પણકાર વધુ સ્પષ્ટતા સાથે કહે છે કે રાજા ધીરલલિત કે ધીરોદાત્ત હોય છે પરંતુ તે ધીરોદાત્ત કે ધીરશાંત પણ હોઈ શકે છે.^{૧૪} એ ખરું છે કે નાટકનો

૧૦ રૂપગોસ્વામી-નાટકચન્દ્રિકા-સં. શુક્લ બાબુલાલ શાસ્ત્રી, પ્ર. ચોખરખા સંસ્કૃત સીરીઝ ઓફિસ, વારાણસી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૪, પૃ. ૨, ૩.

૧૧ Trivedi (Dr.) K. H.-The Nāṭyadarpana-A critical study, pub. L. D. Institute of Indology, Ahmedabad, 1966, P. 21.

૧૨ Bhattacharya Biswanath-Sanskrit Drama and Dramaturgy, Pub. Bharat Manisha, Varanasi, First ed. 1974, P. 158.

૧૩ હેમચંદ્ર-કાશ્યાનુશાસન-સં, પરીખ આર. સી., પ્ર. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ, ૧૯૬૪, પૃ. ૪૩૩.

૧૪ રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર-નાટ્યદર્પણ-સં. ડૉ. નગેન્દ્ર વગેરે. પ્ર. દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલય, દિલ્હી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૧, પૃ. ૨૬.

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાયક પરત્વે વિસંવાદ

૧૧

નાયક ઉદાત્ત ગુણસંપન્ન હોવો જોઈએ પરંતુ એ ઉપરાંત અન્ય કોઈપણ ગુણવાળો હોય છે. સંભવતઃ ઉદાત્તનું વિધાન કરવા પાછળ ભરતને પણ આ જ આશય રહ્યો હશે, કેમકે નાટ્ય-શાસ્ત્રમાં એવો કોઈ ઉલ્લેખ નથી કે નાયક ધીરલલિત કે ધીરોદાત્ત જ હોય, પરંતુ તે ધીરોદાત્ત અને ધીરશાંત પણ હોઈ શકે. ભરતને તો કેવળ ઔદાત્ય જ અપેક્ષિત છે.

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકના નાયક સંબંધી પ્રવર્તતા વિસંવાદનું પ્રતિબિંબ નાટકોમાં ઓલાયું નથી. સંસ્કૃત નાટકકારોએ તો નાયકને મર્ત્યકાંટિનો નિરૂપવા સાથે પરિગણિત ચારમાંની કોઈપણ પ્રકૃતિથી સંબંધ હોવામાં વિશ્વાસ મૂક્યો છે. આમ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં જોવા મળતો વિસંવાદ વ્યાવહારિક ભૂમિકાને દૂષિત કરતો નથી.

લેખકાને :

- ૧ પાનની એક જ બાજુએ, ટાઈપ કરેલા અને એ શક્ય ન હોય તો શાહીથી સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલા લેખો મોકલવા. ટાઈપ નકલમાં ટાઈપકામની ભૂલોને સુધાર્યા પછી જ લેખ મોકલવો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશ પ્રમાણે જોડણી રાખવી આવશ્યક છે. લેખની મૂળ પ્રત જ મોકલવી. લેખની કાર્પી નકલ મોકલો ત્યારે તે અંગેનું સ્પષ્ટ કારણ જણાવવું.
- ૨ લેખમાં અવતરણો, અન્ય વિકાનોનાં મંતવ્યો ટાંકવામાં આવે તો તે અંગેનો સંદર્ભ પૂરેપૂરી વિગત સાથે આપવો અનિવાર્ય છે. પાદટીપમાં એ સંદર્ભની વિગત આપતાં લેખક અથવા સંપાદક/સંશોધક (અટક પહેલી), અંથ, પ્રકાશક, પ્રકાશનવર્ષ, આજ્ઞાતિ પૃષ્ઠ, એ ક્રમ જાળવવો જરૂરી છે.
- ૩ ‘સ્વાધ્યાય’માં છપાયેલ સર્વ લેખોનો કોપીરાઈટ મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા હસ્તક છે. લેખકે અથવા અન્ય કોઈએ લેખમાંનો કોઈ અંશ લેખિત પરવાનગી વગર પુનર્મુદ્રિત કરવો નહીં.
- ૪ સંક્ષેપશબ્દો પ્રયોજતા પહેલાં એ શબ્દો અન્ય સ્થાને પૂરેપૂરા પ્રયોજેલા હોવા નોંધો.
- ૫ પાદટીપોનો ક્રમ સળંગ રાખી જે તે પૃષ્ઠ ઉપર તે તે પાદટીપોનો નિર્દેશ જરૂરી છે.

સ્વાધ્યાય

સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક

સંપાદક : રામકૃષ્ણ ટુ. વ્યાસ

વર્ષમાં ચાર અંક બહાર પડે છે—દીપોત્સવી અંક, વસંતપંચમી અંક, અક્ષયતૃતીયા અંક અને જન્માષ્ટમી અંક.

લવાજમ :

- ભારતમાં...રૂા. ૨૦ = ૦૦ પૈ. (ટપાલખર્ચ સાથે)
- પરદેશમાં...યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા માટે...૬ ડોલર (ટપાલખર્ચ સાથે)
- યુરોપ અને અન્ય દેશો માટે...પૈા. ૨૫૦ (ટપાલખર્ચ સાથે)

આખા વર્ષના આઠકો લવાજમના વર્ષની શરૂઆતથી જ નોંધવામાં આવે છે. લવાજમ અગાઉથી સ્વીકારવામાં આવે છે. લવાજમ મોકલતી વખતે કયા અંથ માટે લવાજમ મોકલ્યું છે તે સ્પષ્ટ જણાવવું. લવાજમવર્ષ નવેમ્બરથી ઓક્ટોબર સુધીનું ગણાય છે, જે આ સરનામે મોકલવું—નિયામકશ્રી, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, લોકમાન્ય ટિળક રોડ, વડોદરા-૩૬૦ ૦૦૨.

બહેરાતો :

આ ત્રૈમાસિકમાં બહેરાતો આપવા માટે લખો—

સંપાદક, ‘સ્વાધ્યાય’, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, લોકમાન્ય ટિળક રોડ, વડોદરા-૩૬૦ ૦૦૨

કવયિત્રી સીતા*

આર. પી. મહેતા*

કવિત્વસંસ્કાર લિંગસાપેક્ષ નથી; આત્મસમવેત છે. આચાર્ય રાજશેખર (ઈ. ૮૮૫-૯૭૫)^૧ માને છે-પુરુષવત્ યોષિતોઽપિ કવીભવેયુઃ । સંસ્કારો હ્યાત્મનિ સમવૈતિ, ન સ્ત્રૈણ પૌરુષં વા વિભાગમપેક્ષતે શ્રુયન્તે દ્રશ્યન્તે ચ રાજપુત્ર્યો મહામાત્યદુહિતરો ગણિકાઃ કૌતુ-કિભાયાશ્ચ શાસ્ત્રપ્રહતબુદ્ધયઃ કવયશ્ચ ॥^૨

સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કવયિત્રીઓની પરંપરા રહી છે. પ્રા. સુશીલકુમાર દેવે^૩ નો આક્ષેપ છે કે આ લેખિકાની રચનાઓ કોઈ વિશેષ નોંધપાત્ર લક્ષણ ધરાવતી નથી. પરંતુ આ આક્ષેપ સર્વાંશે સત્ય નથી. સૂક્તિસંગ્રહોમાંથી ઉપલબ્ધ લગભગ ૪૦ કવયિત્રીઓનાં ૧૫૦ જેટલાં પદ્ય એમની પ્રતિભાનાં ધોતક છે.

અલ્લાલસેન (ઈ. ૧૬મી સદીનો અન્તઃ)ના ‘ભોજપ્રબન્ધ’માં માળવાના રાજા ભોજદેવ (ઈ. ૧૧મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ)^૪ના આશ્રિત કવિમંડળની વિગત છે. આમાં કાલિદાસ જેવાં અતિશાત નામોની સાથે ચિત્તપ જેવાં અલ્પશાત નામો પણ છે. સ્પષ્ટ છે કે આ કાલિદાસ શાકુન્તલાદિના કર્તા નથી. ભોજના આશ્રિત આ કાલિદાસ ‘નાનાર્થશબ્દરત્નકોશ’ના કર્તા

‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, ત્રીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, ઓક્ટોબર-૧૯૬૦-ફેબ્રુઆરી-૧૯૬૧, પૃ. ૬૩-૬૬.

*સંસ્કૃત વિભાગ, બહાઉદ્દીન આર્ટ્સ, કોલેજ, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧

૧ વર્મા (ડા.) દ્યામા-આચાર્ય રાજશેખર; મધ્યપ્રદેશ હિન્દી ગ્રન્થ અકાદમી, મોપાલ; ૧૯૭૧; પ્રથમ સંસ્કરણ; પૃ ૧૧.

૨ કાવ્યમીમાંસા-દશમોઽધ્યાય; બિહાર રાષ્ટ્રભાષા પરિષદ પટના; ૧૯૫૪

૩ De S. K., A history of Sanskrit Literature Vol. I; University of Calcutta, Calcutta; 1962; Second edition; p. 418

૪ Ibid—p. 429

૫ Ibid.—p. 509

*ગુજરાત રાજ્ય સંસ્કૃત અધ્યાપકમંડળના માર્ચ ૧૯૧ના શામળાજી મુકામે ચાલતેલા અધિવેશનમાં વંચાયેલ નિબંધ.

છે. આના પર કર્તાના મિત્ર નિયુલની ટીકા 'તરલા' છે. શ્રી દુ. કે. શાસ્ત્રીએ^૧ આ ટીકાનું પ્રારંભિક પદ્ય અને પુષ્પિકા આપ્યાં છે. બલ્લાલસેને નિર્દેશિલા અદ્યપણાત કવિઓમાં કવયિત્રી સીતાનો સમાવેશ થાય છે. સીતાની માહિતી માત્ર 'ભોજ૦'માંથી જ મળે છે.

તે પંડિતા હતી. વિદ્વાનોના સમૂહમાં વન્દનીય હતી. ભોજરાજને એના માટે પૂજ્ય-ભાવ હતો, આદર હતો. આથી જુદે જુદે પ્રસંગે એને રાજ તરફથી પુરસ્કારો મળ્યા કરતા.

ભોજની કવિસભા પ્રત્યે સીતાને સદ્ભાવ હતો. કાર્મ વણુકર કવિએ આ કવિસભાની નિન્દા કરી. સારે સીતાએ તેને ઉપાલમ્ભ આપ્યો—

વિપુલહૃદયાભિયોગ્યે લિલ્લતિ કાવ્યે જજ્ઞે ન મૌર્ખ્યે સ્વે ।

નિન્દતિ કચ્ચુકમેવ પ્રાયઃ શુષ્કસ્તની નારી ॥^૨

આ કવિસભામાંના એક કવિ કાલિદાસના બચાવમાં સીતાનો બૌદ્ધિક અભિગમ જણાય છે. કાલિદાસ પરના વેશ્યાસક્રિતા લોકાપવાદને કારણે ભોજ નારાજ હતા. આથી સીતાએ એકવાર કહ્યું—

દોષમપિ ગુણવતી જને દૃષ્ટ્વા ગુણરાગિણો ન લિલ્લન્તે ।

પ્રીત્યૈવ શશિનિ પતિતં પશ્યતિ લોકઃ કલક્લમપિ ॥^૩

કવિઓને રાજ્યાશ્રય જરૂરી છે; આ નિર્વિવાદ સત્યને સીતા આ રીતે પ્રગટ કરે છે—

હતા દૈવેન કવયો વરાકાસ્તે ગજા અપિ ।

શોભા ન જાયતે તેષાં મણ્ડલેન્દ્રગૃહં વિના ॥^૪

સીતાની પાસે આશુકવિત્વ છે. તેમાં પણ વ્યંજનાનો ચમત્કાર હોય છે. રાજાએ એકવાર એને કહ્યું કે સુરતનું વર્ણન કરો. તરત જ એણે જણાવ્યું—

સુરતાય નમસ્તસ્યૈ જગદાનન્દહેતવઃ ।

આનુષઙ્ગિ ફલં યસ્ય ભોજરાજ મવાહશામ્ ॥^૫

૧ શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ-ઐતિહાસિક સંશોધન; ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ; ૧૯૭૦; પુનર્મુદ્રણ; પૃ. ૧૫૮-૧૬૦.

૭ ભોજપ્રબન્ધ-૯૭; મોતીલાલ બનારસીદાસ, પટના; ૧૯૫૫.

૮ વહી-૧૩૩.

૯ વહી-૧૩૧.

૧૦ વહી-૨૮૧.

કચ્છિત્રી સીતા

૬૫

આવી જ રીતે એકવાર મહારાજે સીતા પાસે પ્રભાતવર્ણન સાંભળવાની અપેક્ષા પ્રગટ કરી, ત્યારે તરત જ સીતાએ જે વર્ણન આપ્યું; તેમાં વૈદ્યા^{૧૧} રીતિનો સરસ અવિષ્કાર છે—

વિરલવિરલાઃ સ્થૂલાસ્તારાઃ કલાવિદ્ય સજ્જના
મન દ્વ મુનેઃ સર્વેન્દ્રીય પ્રસન્નમમૂલ્લભઃ ।
અપસરતિ ચ ધ્વાન્તં ચિત્તાત્સતામિવ દુર્જનો
વ્રજતિ ચ નિશા ક્ષિપ્રં લક્ષ્મીરનુચમનામિવ ॥^{૧૨}

‘ભોજન’માંથી ઉપલબ્ધ સીતાનાં પદો નિઃસંદેહ કવિત્વ ધરાવે છે. આ ગ્રંથની ઐતિહાસિક રચના તરીકે પ્રતિષ્ઠા નથી. એમ. કૃષ્ણમાચાર્યચરને^{૧૨} સંદેહ છે કે ભોજના કવિમંડળમાંનાં કેટલાંક નામો કદાચ કાલ્પનિક પણ હોય. પરંતુ સીતા કાલ્પનિક નામ હોય, એમ માનવાને પ્રમાણ નથી. વળી સાહિત્યને જે પ્રોત્સાહન ભોજના સમયમાં મળ્યું હતું, તે ચન્દ્રશુક્ત ખીજા કે હર્ષવર્ધનના સમયમાં પણ મળ્યું ન હતું; તે ઐતિહાસિક સત્ય છે. આ દૃષ્ટિએ પણ, સીતાને—કે ખીજા કોઈને—કાલ્પનિક નામ માની લેવું જરૂરી નથી.

---

૧૧ વહી-૨૬૨.

12 Krishnamachariar M.—History of Classical Sanskrit Literature; Motilal Banarassidass, Delhi 7; 1970; first reprint; p. 392

Journal of the M. S. University of Baroda

The Journal is published every year in three parts. These parts are devoted respectively to topics relating to (1) Humanities, (2) Social Sciences and (3) Science.

Advertisement tariff will be sent on request.

Communications pertaining to the Journal should be addressed to :

The Editor (Humanities/Social Sciences/Science)

Journal of the M. S. University of Baroda

Faculty of Arts Compound

Baroda-390 002 (India)

કવિ ખખરદારની ગદ્યશૈલી*

ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર(મધુરમ)†

લક્ષણો

(૧) સ્વાભાવિક પારસીશાઈ લઢણ

ખખરદારની સાહિત્યસેવામાં પ્રધાનપણે તો કવિતા જ ગણાય છે. એમણે ઈ. સ. ૧૮૯૭ ના અરસામાં લખેલા “સો દર્શાતિક દોહરા”થી સાહિત્યલેખનની શરૂઆત કરી અને છેલ્લે ઈ. સ. ૧૯૫૩માં “કીર્તીનિકા” નામનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો. આમ, એમની પહેલી અને છેલ્લી કૃતિ કવિતા જ છે અને એમની કાવ્યસરિતાના પૂર આગળ ગદ્યસરિતાનું પૂર પ્રમાણમાં ઓછું છે. એમાં ખખરદારનું વ્યક્તિત્વ અને એમની વિદ્વતા પ્રગટ થાય છે. તેમનું કવિપણું પણ ઢાંકરું રહેતું નથી. એમનાં ચિંતનમનનનો એમાં અવિષ્કાર થાય છે. એમની ગદ્યશૈલી અર્જિત પ્રકારની નહિ પણ સ્વભાવિક પ્રકારની છે. કેમ કે એમના સ્વભાવની સરળતા, એમના જીવનની છાપ અને પારસીશાઈ લઢણ એમાં તરી આવે છે. કુસુમાકરને લખેલા પત્રોમાં “જેય, મઠ સ્થાપવું નથી, યાદ કીધો, દલગીર, હું અહીં બહારોબહાર આવ્યો, ગડબડ, ટ્રેઈન પૂગતાં, પોશતો;” વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને લખેલા પત્રોમાં “પુસ્તકોના થોકબંધ ખુફે”, મંજુલાલ મજુમદાર પરના પત્રોમાં “તેનું સૌરભ, કુસુમની ઘાન;”, “માસિકમજલ” પરના પત્રમાં “જગતની એક જ બ્રહ્મ ચક્ષુ,” ફીરોઝશાહ મહેતા પરના પત્રમાં “વાડો”, વસંતોત્સવના પ્રમુખપદેથી આપેલા લાખણમાં “પ્રભુની દેહરૂપ, સ્વારી, પોતાની હૃદયથાળ, આત્માનો મોઢો સુવાસ, કોય,” “ગુજરાતી ભાષા અને પારસીઓ”ના વ્યાખ્યાનમાં “ગયલા, શુદ્ધતા, જ્યેષ્ઠી,” “જમે જમશેદનો શતવર્ષો ઉત્સવ” લેખમાં “કારસાળ, આલા, ધર્મની મોતેબરી,” “કૌમુદીકારની શિરજેરી” નામક ચર્ચાલેખમાં “મિથ્યા કડવાશ એ ઊભો કરે છે,” “તીરવસ્તનો અભ્યાસ” નામક લેખમાં “અગ્યારી, તાણો (ટાણોના અર્થમાં), પાણીવાલો, ગાડીવાલી,” “મરહુમ એરવદ એદલજી ફ. માદનની પવિત્ર યાદમાં” નામના લેખમાં “મારી વિરોધમાં, સુદ્ધા, ગ્રહસ્થ”-વગેરે શબ્દપ્રયોગોમાં પારસીશાઈ ભાષાલઢણ અને ખોટા લિંગ-વિનિયોગ થયેલા જોઈ શકાય છે. “મઠ” પુલિંગ છે, અને “સૌરભ” સ્ત્રીલિંગ છે, પણ

* “સ્વાભાવિક”, પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, ઓક્ટોબર ૧૯૯૦-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૧, પૃ. ૬૭-૮૦.

* ખખરદારના પત્રો અને ગાથાત્રય સિવાયના ગદ્યની શૈલીનો અહીં વિચાર કર્યો છે. લેખકના કવિ ખખરદાર વિષયક પીએચ.ડી. મહાનિબંધનો અપ્રગટ ભાગ.

† ડી-૧/૧ બનજ કોલોની, પો. એમ.આઈ.ડી.સી. વાલજ, ૪૭૧૧૩૬ વા. ચૌરંગાબાદ, મહારાષ્ટ્ર

૬૮

ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર (મધુરમ)

કવિએ અહીં ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ એ બંનેનો નાન્યતર ભતિમાં પ્રયોગ ખોટી રીતે કર્યો છે. વળી “ધેન” અને “ચક્ષુ” જેવા નાન્યતર ભતિના શબ્દોનો પ્રયોગ સ્ત્રીલિંગમાં કર્યો છે. “થાળ” અને “દેહ” જેવા પુલ્લિંગ શબ્દોનો પ્રયોગ સ્ત્રીલિંગમાં કર્યો છે, અને “સુવાસ” તથા “કડવાશ” જેવા સ્ત્રીલિંગ ભતિના શબ્દોનો પ્રયોગ પુલ્લિંગમાં કર્યો છે. “કર્યું” ને બદલે “કાધુ”, “પહોંચ્યા”ના અર્થમાં “પૂજ્યા”, “જોઈ” અને “કોઈ” ને બદલે “જોય” અને “કાય” જેવા શબ્દપ્રયોગો તો વારંવાર વપરાયા છે. આ રીતે તેમનું પારસીપણું છતું થઈ જાય છે. આમ, પારસીપણાની સ્વાભાવિકતા તેમના ગદ્યનું મુખ્ય લક્ષણ બની રહે છે.

(૨) સરળતા

એમની ગદ્ય શૈલીનું ખીજુ લક્ષણ છે સરળતા. એમણે સાહિત્યમાં સરળતાની હિમાયત કરતાં જણાવ્યું છે-“હું સરળતાનો પૂજક છું. સાહિત્યલેખનમાં સરળતા એટલે વિચારની નીતરી સરિતા. વિચારનાં ગૂંછળાં લેખકના મનમાં ધ્રુમ્મસ પેટે ઘેરાયેલાં હોય, લેખકને પોતાને જ પોતાનો ભાવ કે વિચાર નિર્મળ સ્વરૂપમાં સમજતો નહીં હોય, અને એની આંખ આગળ તરતાં ચિત્રોએ સ્પષ્ટ રેખામાં આકૃતિ ધારણ કરી ન હોય તો પછી એ ભાવ, એ વિચાર કે એ ચિત્ર તેનાથી સ્પષ્ટપણે સરળતાથી વ્યક્ત કરી શકાતાં જ નથી. મહાત્માનું નૂર એ જ તેના શરીરનું આચ્છાદન છે. માટે સરળતા એ લેખનકળાનો અને લેખકનો મહાગુણ છે. સરળતા એ સાહિત્યકળાનું જાંઘામાં જંચું રૂપ છે. વિચારની સ્પષ્ટતા હોય તો જ વાણીની સરળતા પણ આવી શકે છે. ડહોળાયેલાં પાણીમાં વસ્તુનું પ્રતિબિંબ આબાદ પડી શકતું જ નથી.” તેઓ સંસ્કૃતનિઙ્ગ ગુજરાતી ભાષાના પ્રયોગના વિરોધી હતા અને ગુજરાતીનું ગુર્જરત્વ છોડી તેનો પ્રવાહ પાછો સંસ્કૃત તરફ વાળવાનું પસંદ કરતા નહોતા. આમ, સરળ તળપદી રૂઢ ભાષા વાપરવાનું તેમને રુચતું. “સાંધ્યગીત”ના પ્રવેશકમાં તેમણે આજની અંગ્રેજી ભાષાનું દૃષ્ટાંત આપીને જણાવ્યું છે-“કવિ જોન્સનના કાળમાં બસે વર્ષ પર જેવી ભારી ને પાંડિત્યશૈલીથી અંગ્રેજી ભાષા સાક્ષરવર્ગમાં લખાતી તેવી લખવા હમણાં કોઈ અંગ્રેજ લેખક હિંમત પણ નહીં કરે. બધી સંસ્કૃતિ ને પ્રગતિ છતાં આજની અંગ્રેજી ભાષા સરળ સચોટ દેશ્યભૂળના શબ્દોથી તે દેશ્ય રૂઢિથી લખાય છે, તે તેવી જ શૈલી હિતમ મનાય છે.”^૨ આ રીતે, કવિતામાં જેમ ‘સામાન્ય બાલભાષાના દોરા’ના સાતસની તેઓ હિમાયત કરે છે તેમ ગદ્યમાં પણ તેઓ એની જ તરફેણ કરે છે. એ બાલભાષાનો મૂળ રસ ઝીલવાથી જ લોકહૈયાનો સ્પર્શ થાય છે અને એને જ સાહિત્યને લગતું સનાતન સસ હોવાનું તેઓ માને છે.^૩ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ચૌદમા

૧ મહાસ્કર જનાઈન, “બિહારિણી” પ્રકાશક-લેખક પોતે, મુ. જાંડાચ (જ. સૂરત), ઇ. સ. ૧૯૨૭, આવૃત્તિ-૧, ‘મસ્તાનના’ પૃષ્ઠ ૨૨-૨૩.

૨ દેસાઈ મગનભાઈલા. “કોલક”, “સાંધ્યગીત”, પ્રકાશક-કવિ પોતે, વિદેષારથ (મુંબઈ), ઇ. સ. ૧૯૨૯, આવૃત્તિ-૧, ‘પ્રવેશક’, પૃ. ૧૨.

૩ દેસાઈ હર્ષદરાય ઝ. મંત્રી-“બખરદાર સમારક સમિતિ”, રીઝર્વ બેન્ક સ્ટોક ક્ષાઈસ, મુંબઈ, બખરદાર સમારક ગ્રંથ, પ્રકાશક-મંત્રી પોતે. ઇ. સ. ૧૯૫૬, આવૃત્તિ-૧, પૃ. ૨૩.

કવિ ખખરદારની ગદ્યશૈલી

૧૬

અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી પણ તેમણે સરલ, શિષ્ટ અને મિષ્ટ ભાષાની હિમાયત કરીને જણાવ્યું છે તેમ તેઓ “અકારણ સંસ્કૃત શબ્દોથી ખીઓખીય ભરેલી ગુજરાતી ભાષા”ની તરફેણ કરતા નથી.* “ગુજરાતી ભાષા અને પારસીઓ” નામક વ્યાખ્યાનમાં ભાષામાં સરલતા અને સાદાઈના વિચારને ટેકા આપીને તેઓ વળી સ્પષ્ટ કરે છે કે સરલતા એટલે ગ્રામ્યતા (Slang) નહીં.

તેમની આવી માન્યતા હોવાને લીધે તેમની ભાષામાં દુર્બોધિતા કે ક્લિષ્ટતા નથી, વાક્યોને દુરાન્યય કે જટિલતા પણ નથી. ભાષાની સરળતાને લીધે વિશદતા, પારદર્શકતા અને સુબોધતા પણ તેમની શૈલીનાં લક્ષણો બને છે. ગોવર્ધનરામમાં જે સંસ્કૃતમયતા છે, બળવંતરાયમાં જે અર્થઘનતા છે, નરસિંહરાવમાં જે સંકુલતા છે તે ખખરદારમાં નથી. ખીજે પક્ષે જોઈએ તો તેમાં નાનાલાલનો શબ્દાડંબર નથી અને નર્મદની અસ્થિરતા નથી. નંદશંકરની પ્રલંબ બેહુદા વાક્યરચના નથી અને મણિલાલની ભારેખમતા નથી. અહીં તો નરી સરળતા છે અને સાદાં સીધાં વાક્યોમાં તે વ્યક્ત થઈ છે. સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વાર્તાવેક, સાદામાં સાદું કથે તે જ કવિજન એક” એ શામળકથિત ઉક્તિમાં ખખરદાર માનતા હોય તેમ લાગે છે.

તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતીનો આયહ રાખે છે અને તેમને મન શુદ્ધ ગુજરાતી એટલે રૂઢ ગુજરાતી ભાષાની સચોટતા. વિષય પ્રમાણે ભાષા અને શૈલી જોઈએ અને તે માટે કોઈપણ ખાસ શાસ્ત્રને લગતા વિષયમાં ખાસ પરિભાષાનો ઉપયોગ પણ કરવામાં તે માને છે. પણ જો વિષયને અનુરૂપ શુદ્ધ શિષ્ટ શબ્દો રૂઢ ભાષામાંથી મળી આવતા હોય તો દૂરના અજાણ્યા સંસ્કૃત, ફારસી કે ખીજ કોઈ ભાષાના શબ્દો વાપરવાની જરૂર નથી એવી તેમની માન્યતા છે. આ વિશે તેમણે સાતમી સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં ટકોર કરીને કહ્યું હતું તે ધ્યાનપાત્ર છે—“જે શબ્દો...જનસમાજમાં ચલણી રૂપિયાની માફક શુદ્ધ રૂપે જ ચાલતા હોય, તે છોડી દઈ માત્ર પંડિતાઈ બતાવવા જ જો પળેપળ સંસ્કૃત શબ્દો—અને તે પણ અપરિચિત—વાપરવામાં આવે તો તેવી ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે...” શબ્દોએ સંસ્કૃત વ્યાકરણે ગુજરાતી સમજવી? ” (ખખરદાર સ્મારક” ગ્રંથ પૃ. ૪૦) વળી ચૌદમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા ભાષણમાં પણ તેમણે અકારણ અધરી ભાષા વાપરવાનો વિરોધ કરીને જણાવ્યું છે—“શુદ્ધ ગુજરાતી—ગુજરાતી જ લખવું જોઈએ. એને ભારોભાર સંસ્કૃત શબ્દોથી જ લાદીએ તો ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધરૂપે ગુજરાતી રહેતી નથી...જ્યાં સુધી કોઈપણ અર્થને દર્શાવતો શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દ ભાષામાં હોય ત્યાં સુધી તે અર્થ દર્શાવતો ખીજો નવો ને અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દ લાવવાનું કશું કારણ નથી.”** આવી તેમની માન્યતા હોવાથી તેમની શૈલીનું લક્ષણ સરળતા હોય, એમાં નવાઈ નથી. તેમની ‘વિહારિણી’ની કે ‘દાદીસતશર્ષ’ની પ્રસ્તાવના જુઓ, તેમનું સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદનું કે વસંતોત્સવના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન જુઓ, તેમનો ચચાલિખ

* એજન, પૃ. ૬૨.

** એજન, પૃ. ૭૭.

૭૦

પરમેશ્વર મહાસ્તર (ગધુરમ)

કે “ચાંપશીભાર્ગનું ખંભાતી તાળું” નામક પ્રાસંગિક લેખ જુઓ—સર્વત્ર સરળતાનું લક્ષણ જોવા મળે છે. તેમના સરળ સાદા ગદ્યનો એક નમૂનો જોઈએ.

“મહાપુરુષોની જીવનકથા એટલે મહાપુરુષોમાં વસેલા પરમાત્માના અમર અંશની ઓહિક જીવનકથા છે. પરમાત્મા તો અજોયર અને અકલ છે, પણ પરમાત્માના અમર અંશની દિવ્યતા અને પ્રભુતા મહાપુરુષો દ્વારા ઉતરીને સિદ્ધ થાય છે અને અંધારામાં પડીને ફાંફાં મારતા પૃથ્વી પરના અનેક ક્ષુદ્ર જીવોને એ દિવ્યતા અને પ્રભુતાનો પ્રકાશ મહાપુરુષો દ્વારા એકવાર ફરીથી પરમાત્મા તરફ દોરવે છે. એથી જ મહાપુરુષોનાં જીવન સામાન્ય દુનિયાને હંમેશાં પૂજાપાત્ર અને માર્ગદર્શક હોય છે.”

૩ સચોટતા

સરળતાની સાથે તેમની ગદ્યશૈલીમાં જે એક વિશેષ લક્ષણ દેખાય છે તે સચોટતા. “ગુજરાતી ભાષા અને પારસીઓ” નામના વ્યાખ્યાનમાં તેઓ જણાવે છે કે ભાષા એટલે શબ્દશુદ્ધિ, વ્યાકરણ, અન્વય, સંપૂર્ણ અર્થવિસ્તાર ને સમગ્ર સચોટતાનો શિષ્ટ ઉદ્દગાર. આવી માન્યતાથી ટૂંકાં વાક્યો દ્વારા કવિ જે કથન કરે છે તેમાં જોમ આવે છે અને એક પ્રકારનો અભિનિવેશ આવવા પામે છે. આવું લક્ષણ ધરાવતો નમૂનો જોઈએ તો કથનની પ્રતીતિ થશે.

“જૂદી જૂદી પ્રજાઓની ઉન્નતિ કે અધોગતિ તે તે પ્રજાઓના સાહિત્યની ઉન્નતિ કે અધોગતિ સાથે પરસ્પર સંકળાયેલી રહે છે, સાહિત્યની ઉન્નતિમાં પ્રજાજીવનનો ઉત્કર્ષ છે, અને પ્રજાજીવનના ઉત્કર્ષમાં સાહિત્યની ઉન્નતિ છે. પ્રજા-પ્રજાઓના સમર્થ સાહિત્યમાંથી લેા તો તે તે પ્રજા પ્રથિત થયા તે કાળમાં તે તે પ્રજાઓ સંસ્કૃતિની પરમ સ્થિતિમાં હતી એવું તુરત પ્રત્યક્ષ થશે. સાહિત્યની ઉન્નતિ એટલે પ્રજાના મનોવ્યવહાર પ્રખર દર્શન, પ્રજાની પુણ્ય ભાવનાઓનું દેવમંદિર, પ્રજાની આત્મશક્તિના વિપુલ ધખકારા. કોઈપણ પ્રજા સૂતેલી છે કે જાગતી છે, તે તેનાં સમકાલીન સાહિત્યની દશા વડે થોડેવરો અંશે જરૂર સ્પષ્ટ થશે. પૃથ્વીના રાજ્ય કરતાં આત્માનાં મનોરાજ્ય વધારે વિશાળ અને વધારે બળવંતાં છે. પ્રજાની અધોગતિ એટલે એ મનોરાજ્યની અધોગતિ. “નંદનવનના પ્રાસાદોની ટોચ” પરથી સરી પડતો એ મનોરાજ્યનો વિજયધ્વજ જ્યારે પૃથ્વીની ખૂણમાં રગદોળાતો થાય છે, ત્યારે તેની સાથે એ વિજયધ્વજને ધારતી પ્રજા પણ ધૂળમાં હવાતિયાં મારે છે. જ્યાં સુધી એ વિજયધ્વજને પોતાનાં હૃદય નિચોવીને તેના રંગોથી એ પાછો ન રંગે, અને તેને પાછો સમર્થ હાથે ઝાલી વીરતાથી તે જ નંદનવનના અમરદ્રુમની ટોચે ચઢાવી ફરફરતો ન કરે, ત્યાં સુધી એ પ્રજાનું પ્રજા તરીકેનું જીવન અસ્તવ્યસ્ત જ રહેવાનું. એને પરાઈ હાંડલી ધોવી પડશે, પારકા ચૂલા ફૂંકવા પડશે, ફેંકી દીધેલાં વસ્ત્રો દિલે ચઢાવવાં પડશે, અરધા કરડીને નાંખેલા ટૂંકડા ખાવા પડશે, પરાયાં બાળકોનાં હાસરડાં ગાવાં પડશે, એના તનમનને ચુલામાંનું સ્નાન લેવું પડશે, અને પવિત્ર ગંગોદકની અમૃતધારા નજર સામે વહેતી જતી છતાં એના આત્માને જવાલામુખી પર્વતના જેવો ધગધગતો

૬ મહાબારી, “મહાબારીનાં કાબરનો” (સંપાદક-અખરદાર અરદેશર ફરામજી) પ્રકાશક-સંપાદક પોતે, મદ્રાસ, ઈ. સ. ૧૯૧૭, આશ્રિતિ-૧, ઉપોદ્ધાત-૫. ૪.

કવિ ખખરદારની મધશૈલી

૭૨

રહી આજુબાજુ અધોગતિની જ અગ્નિધારા ઉડાવવી પડશે. પ્રજાનું જીવન એ પ્રજાના સાહિત્ય-લવનનું નિવાસી છે.”^૭

૪ ઉદ્દ્યોધનાત્મક છટા

ક્યારેક એમની શૈલીમાં ઉદ્દ્યોધનાત્મક છટા અને વાતચીતિયા ઢળ પણ પ્રગટ થાય છે. એમાં પ્રેરકતા અને પ્રોત્સાહનનો ભાવ હોય છે. કંઈક આત્મીયતા સાધીને એમાં તેઓ જાણે વાચકને દોરે છે અને પ્રેરે છે. પણ નરી બોધકતાનો તો તેમાં અભાવ જ હોય છે. એના નમૂનાનો આસ્વાદ કરીએ.

“ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્કૃત જેવું પ્રોઢ ન હોય, અંગ્રેજી જેવું વિશાળ ન હોય, કદાચ એના બાલ્યપ્રજ્વળે જંગલી જેવું નવસમૃદ્ધ પણ ન હોય, પણ એ સુંદર અને મધુર તો છે જ અને આપણું પોતાનું હોવાથી વહાલું પણ છે જ. એને આપણા સિવાય બીજા કોણ લાડ લડાવશે, એની અભિલાષાઓ બીજા કોણ પુરી કરશે, એની નાની મોટી સેવા બીજા કોણ ઉઠાવશે અને દુનિયામાં એને આગળ પડતું કરવા માટે બીજા કોણ એને માથે કીર્તિની કલગી ખોસશે, એવા એવા કોડ આપણ સર્વ ગુજરાતી બંધુઓમાં સતત ઉજળતા રહેવા જોઈએ. એને માટે પ્રેમાનંદે જીવનભર માથે પાઘડી બાંધી નહીં, એને માટે નર્મદે કેસરિયાં લઈ પેટે પાટો બાંધ્યો. એને માટે દલપતરામે દરબારે દરબારે વહીલાત કરી લક્ષ્મીજીવીઓ પાસે ભિક્ષા માગી અને આપણી નજર સામે એને માટે જોવાઈ નરામે લક્ષ્મીજીનાં સુવર્ણધામ છોડી વનવાસ સેવ્યો. બહેનો અને બંધુઓ, એવી એ આપણી ગુજરાતી ભાષા અને એવું એ આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય કોને પ્રિય ન હોય ? એનું અભિમાન આપણે કેમ ન રાખીએ ? એની સેવામાં આપણે કેમ નાનમ માણીએ ? એનું રક્ષણ કરવા આપણે કેમ પાછી પાની કરીએ ? જેવું છે એવું એ સાહિત્ય આપણું છે.”

૫ ગંભીર પ્રોઢ ભાષાશૈલી

આ ઉપરાંત, સવિશેષ લક્ષણ એ છે કે ખખરદારમાં ગંભીર પ્રોઢ વિચાર ધણીવાર ગંભીર પ્રોઢ ભાષાશૈલીમાં વ્યક્ત થયેલો છે. એ સાહિત્યનો મહિમા ગાય કે કવિતાની જરૂર સમજાવે અને વસંતના આગમનની વાત કરે કે યોવનની નવવસંતની પ્રેરણાના વાયુનું વર્ણન કરતા હોય ત્યારે એમનું ગદ્ય જરૂરી ગંભીરતા ધારણ કરે છે. એનું ઉદાહરણ જોઈએ.

“વસંત ઋતુના આગમન આગળ પૃથ્વી ઉપર તીવ્ર પવન વાય છે, અને એ પવનના સપાટાથી જેમ પૃથ્વી ઉપર પડેલાં પાંદડાં ધસડાઈ જાય છે તેમ જાડ ઉપર લટકતાં સૂકાં પત્રો પણ છેવટનાં ખરી પડે છે, અને આખરે તે પર ધીમે ધીમે નવી કુપળા ફૂટીને પોતાના અલૌકિક હાસ્યથી વસંતને વધાવે છે. જેમ દર વર્ષે કુદરતમાં ચાલતો આ ક્રમ આપણે અનુભવીએ છીએ, તેમ

૭ પૃ. ૧૫.

૮ “ખખરદાર સ્મારકમંથ”, પૃ. ૨૩-૨૪. સાતમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સાહિત્ય-વિભાગના પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ.

૭૨

ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર (મધુરમ્)

માનવસૃષ્ટિમાં પણ વખતોવખત બનતું આવે છે. ગરમ મોસમમાં જેમ બને તેમ થોડાં હલકાં અને સુવાળાં વસ્ત્રો આરામ આપે છે, તો ઠંડીમાં જાડાં, ગરમ અને ખરબચડાં વસ્ત્રો શરીરને ઠંડું આપીને તેનું રક્ષણ કરે છે. પ્રસંગ તેવું વર્તન, એ તો જીવનનો પ્રથમ આદેશ છે, અને એ આદેશમાં જ જીવનનો સંવાદ (harmony) મળી શકે છે. જેટલો વ્યક્તિ માટે તેટલો જ સમષ્ટિ માટે પણ આ નિયમ ખરો છે, અને દુનિયાના ઇતિહાસ ઉપર નજર નાખતાં આપણે એ જ નોંધણી છીએ કે જે જે પ્રજાઓ બદલાતી સ્થિતિને દેશકાલાનુસાર આધીન થઈને પોતાના રીતરિવાજોમાં યોગ્ય ફેરફાર કરતી રહી તે સર્વ પ્રજાઓ પોતાનું વ્યક્તિત્વ અને શ્રોષ્ટત્વ બળવી શકી હતી. પાણીના બળવાન રોહની સ્હામે થવામાં વીરત્વ કે ડહાપણ કામ લાગતાં નથી, પણ તેને યોગ્ય માર્ગ આપીને અનુકૂળ વાટે દોરવવાથી આસપાસની તમામ ભૂમિને ફળદ્રુપ કરવાનું તે સામર્થ્ય ધરાવે છે, અને એવી રીતે તે વિરોધી ના થતાં ઉલટો ઉપકારક બને છે. આર્યભૂમિના ઇતિહાસમાં ઊંડી દૃષ્ટિથી જોતાં આપણને એવું જ કાંઈ દેખાય છે, કારણ જ્યારે જ્યારે દેશકાળ ફર્યો, ત્યારે ત્યારે એ પ્રજાના વિચારકો અને નેતાઓએ તે સ્થિતિને અનુરૂપ નવાં શસ્ત્રો ધર્મો અને એવી રીતે ભરતખંડની જૂનામાં જૂની પણ અજબ આંતરશક્તિ ધરાવતી પ્રજાનું જીવન કાળના અનેક મારા છતાં અખંડ અને સમગ્ર રહેવા પામ્યું.^૬

૬ લેખક માનસની તાદ્દશતા આલેખતું ગદ્ય

લેખકમાનસની તાદ્દશતા આલેખતું ગદ્ય પણ ખબરદારની શૈલીનું એક લક્ષણ છે. તેના દૃષ્ટાંતરૂપે “ગુજરાતી ભાષા અને પારસીઓ”ના વ્યાખ્યાનમાંનો નીચે આપેલો ગદ્યખંડ ટાંકી શકાય.

“હું તમારો જ હતો અને તમારો જ છું. સારી ગુજરાતનો છું...આજે જે હમદીને મને પોતાનો નથી ગણતા, તે કોઈ દહાડો પોતાની ભૂલ જરૂર જોશે. તે નહીં તો તેના વારસો તો જરૂર જોશે, કારણ કે આ દેશમાં જે નવો યુગ ખેસે છે, તેનાં પગલાં તેઓ કઢાય પોતાની ટૂંકી દૃષ્ટિથી પિંછાની શક્તિ ન હોય, પણ એ તો સ્પષ્ટ છે કે આ દેશમાં આ દેશની ને પ્રાંતની જ મુખ્ય ભાષામાં બધો રાજ્યવહેવાર ચાલશે અને આ દેશની જ ભાષાનાં મૂલ્ય અંકારો. તે તે વખતે પારસી ગુજરાતી, ખોજ ગુજરાતી, મુસલમાન ગુજરાતી કે ખારવા ગુજરાતીના ભેદ નહીં રહે, ને સૌએ એક જ રાજભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી બોલવું ને લખવું પડશે.”

૭ કવિત્વમય અંશ

એમના ગદ્યમાં એમનો અભ્યાસ અને એમની રસિકતા પ્રગટ થાય છે અને સાથે સાથે જ તેમાં કવિત્વમય અંશ પણ ભળે છે. ખબરદાર પ્રધાનતઃ અને પ્રથમતઃ કવિ છે એટલે એ જે કંઈ લખે તેમાં એમનું કવિત્વ તરી આવ્યા વિના રહેતું જ નથી. અલંકારપ્રચુરતાને લીધે તેમની શૈલીમાં કવિતાશૈલીની પ્રધીનતા આવે છે. જાણે તેમના વિચારો કવિતાની ફેમમાં મદાઈને જ આવે છે. શું ધર્મની ચર્ચા હોય કે શું પત્રલેખન હોય, શું સાહિત્યચર્ચાનો લેખ હોય કે શું

૬ “મલબારીનાં કાબરત્નો” ઉપોદ્ધાત ૫. ૨૧, ૨૨, ૪૫-૪૬.

કવિ ખખરદારની ગદ્યશૈલી

૭૩

આભાર દર્શનનું ભાષણ હોય-એ સઘળી જગ્યાએ “કવિ ખખરદાર”-નાં જ દર્શન થાય છે. આનું દૃષ્ટાંત નોંધીએ.

નવલકથા અને નવલિકા વચ્ચેનો તફાવત તેઓ પરિષદપ્રમુખના ભાષણમાં આલંકારિક શૈલીમાં સમજાવે છે. કવિતામાં “એપીક” અને “લીરીક” વચ્ચે જે મહત્વનો ફેર છે, લગભગ તેવો જ ફેર નવલકથા અને નવલિકામાં છે. એક મહાકલનમંડિત-અનેક મોટાં નાનાં રત્નોથી મહેલો સુવર્ણમુગટ છે, બીજી સુંદર રત્નજડિત કનકની વીંટી છે.^{૧૦} આમોદારનું સાહિત્ય વિકસાવવાનો અનુરોધ કરતાં ચૌદમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી તેઓ સરસ શૈલીમાં કહે છે-“આપણે આપણા જમણા હાથ આપણાથી જ્ઞાનમાં આગળ વધેલાઓના ખભા પર મૂકીને તેમની સાથે ઉપર ચઢવા ઈચ્છીએ, તેમ આપણો ડાબો હાથ આપણી પાછળ આવતા ને આપણી નીચે રહી જતા બંધુઓની આંગળી પકડવા પણ ધન્ય ઈચ્છાથી કામમાં લેવો જોઈએ.”^{૧૧} એ જ ભાષણમાં તેમણે કવિને સૂર્ય અને વિવેચકને ચંદ્ર કહીને સરસ રૂપક વડે બંનેનો તફાવત સમજાવ્યો છે-સૂર્ય સ્વયં પ્રકાશિત છે પણ ચંદ્ર તો એ સૂર્યના પ્રકાશને ઝીલીને ઓછીવત્તી કળાથી એ પ્રકાશને પોતામાં ધારણ કરીને પૃથ્વીને તે પાછો દર્શાવે છે. એમ કરવામાં તેની કળા સ્વાભાવિક છે, સર્જક પણ છે, પણ તેથી ચાંદની તે કદી તડકો થઈ શકશે? પુનમનો ચાંદ પણ કદી સૂરજ કહેવાતો કે થતો નથી.”^{૧૨}

કવિ દાદી તારાપોરવાળાના કવિ તરીકેના મૂલ્યાંકનમાં ખખરદારે વનસમૃદ્ધિનાં નાનાંમોટાં વૃક્ષો, મોટી વડવાઈઓ, આંખાઓ તથા નાના રોપાઓ, વેલાઓ અને ધાસ વગેરેના ચોખ્ખ સ્થાનનો ઉલ્લેખ કરીને કવિ દાદીને નાના પણ સુંદર રોપાની સાથે સરખાવ્યા છે.^{૧૩}

૮ સૂત્રાત્મકતા

કાવ્યસુલભ ગુણોથી સભર એવી તેમની ગદ્યશૈલી ક્યારેક પ્રેરક સૂત્રાત્મકતા પણ ધારણ કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાતમા અધિવેશનના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખપદેથી તેમણે આપેલા વ્યાખ્યાનની ભાષા પ્રૌઢ, જ્ઞેમદાર, રસિક અને સૂત્રાત્મક છે. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આ રહ્યાં.

૧ “આપણી પ્રજા તરીકેની અધોગતિ આપણા સાહિત્યની અધોગતિનું જ પરિણામ છે.”^{૧૪}

૨ “પૃથ્વીના રાજ્ય કરતાં આત્માનાં મનોરાજ્ય વધારે વિશાળ અને વધારે બળવંતાં છે. પ્રજાની અધોગતિ એટલે મનોરાજ્યની અધોગતિ.”^{૧૫}

૧૦ પાદટીપ ૩ મુજબ, પૃ. ૮૬.

૧૧-૧૨ એજન, પૃ. ૮૩ તથા પૃ. ૮૮ અને પૃ. ૭૨.

૧૩ તારાપોરવાલા દાદી, “દાદી સતશાઈ” પ્રકાશક-કવિ પોતે, મુંબઈ, ઈ. સ. ૧૯૧૫, આવૃત્તિ-૧, પ્રસ્તાવના પૃ. ૪.

૧૪-૧૫ પાદટીપ ૩ મુજબ, પૃ. ૧૭ તથા પૃ. ૧૫.

૭૪

ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર (મધુરમ)

આ વાક્યોમાં કેવી સૂચાત્મકતા અને વિચારગર્ભતા છે ?

૯ નવા શબ્દો વાપરવાની સૂઝ

ખખરદારમાં આવશ્યકતા મુજબ નવા શબ્દો વિચારવાની અને વાપરવાની પણ સૂઝ હતી. જો કે ઠાકોર, નરસિંહરાવ, નવલરામ અને કાલેલકરને મુકાબલે ખખરદારે આવા નવા શબ્દો ઓછા આપ્યા છે, પણ અહીં તો એટલું જ નોંધપાત્ર છે કે તેમનામાં આ પ્રકારની સૂઝ હતી. એમણે જે કેટલાક શબ્દો આપ્યા છે તેમાં સ્વરિતત્વ (Accent), કથાગીત (Ballad), પશ્ચાદ્ભૂમિકા (Background), અખંડ પદ્ય (Blank Verse), અધિકારશાસન (Bureaucracy), રૂપપ્રધાન (Classical), સંવાદ (Harmony), સુગમ સાહિત્ય (light literature), પ્રતિકાવ્ય (Parody), વાણીનું ડોલન (Rhythm), અદ્ભુત રસાત્મક, રંગપ્રધાન (Romantic), આકારશુદ્ધ (Symmetrical) અને વર્ણુશ્રુતિ (Syllable) નોંધપાત્ર બને છે. તેમણે પરિભાષા બરાબર રીતે સર્વત્ર એકધારી વૌપરી નથી પણ આવા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો આપણને આપ્યા છે. તેમની ગદ્યશૈલીનું આ પણ એક નોંધવા જેવું લક્ષણ છે.

મર્યાદાઓ-(૧) કઢંગી પરિભાષા

ખખરદારની ગદ્યશૈલીની આ ઉજળી બાજુ જોયા બાદ તેની કાળી બાજુ તરફ પણ નજર કરવી જોઈએ. એમની ગદ્યશૈલીની સૌથી મોટી ખામી તો છે એમના વિવેચનના લેખોમાં દેખાતો પરિભાષાનો અભાવ. કઢંગી પરિભાષાથી એમની વિવેચનચર્યામાં અસ્પષ્ટતા જીભી થાય છે અને વિચાર-વ્યક્તિને હાનિ પણ થાય છે. “રસનિબંધન થાય છે”^{૧૧} કહે છે. “ભાવદર્શન” અને “વિચાર દર્શન” જેવા શબ્દપ્રયોગો વાપરીને તે બંનેમાં વિનિયોગ પામેલા “દર્શન”નો અર્થમાં પરસ્પર વિરોધ આણે છે.^{૧૭} વળી “આકાંક્ષિત તૃપ્તિ” ને બદલે “મનની માની લીધેલી તૃપ્તિ” શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને વક્તવ્યની અસ્પષ્ટતા પેદા કરે છે.^{૧૮} કવિતાના આનંદની ચર્યા કરતી વખતે વળી તેઓ કવિતાના આત્માના અને દેહના આનંદને એકરૂપ માની લેવાની અને “રસભંગ” શબ્દનો પ્રયોગ “એકતાનતાનો ભંગ” ના અર્થમાં કરવાની ભૂલ કરી બેસે છે.^{૧૯} આ ખામીને લીધે શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ કહે છે તેમ તેમની શૈલીમાં ભાષાની શાસ્ત્રીય ચોકસાઈ અથવા સ્પષ્ટાર્થતા પૂરેપૂરાં જળવાતાં નથી અને અલંકારપ્રચુરતાને લીધે ધુમસના જેવું અપારદર્શક આવરણ વ્યાપી રહે છે.^{૨૦}

૧૬ ખખરદાર અરદેશર ફરામણ, “ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા” પ્રકાશક, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, મુંબઈ, ઈ. સ. ૧૯૭૯, આશ્રુતિ ૧, પ. ૪.

૧૭, ૧૮, ૧૯ એજન, પૃ. ૧૩, ૩૦ તથા ૩૧.

૨૦ ભટ્ટ વિશ્વનાથ મગનલાલ, “નિઃપરેખા” પ્રકાશક લેખક, સુરેન્દ્રનગર, ઈ. સ. ૧૯૪૨, આશ્રુતિ-૧, પૃ. ૩૧૧.

કવિ ખખરદારની ગદ્યશૈલી

૭૫

૨ તરજુમિયા શૈલી

તેમના ગદ્યમાં ક્યારેક તરજુમિયા શૈલીના નમૂના મળી આવે છે. વિદેશી સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા લેવાથી ગુજરાતના ધણા સાક્ષરોની ભાષા તરજુમિયા ખની ગઈ હોવાની ફરિયાદ “સાહિત્ય” માસિકે એક વાર કરી હતી. એ જ પ્રમાણે ખખરદારની ગદ્યશૈલીમાં પણ આવા નમૂના પ્રાપ્ત થાય છે. એમના આ દોષ તરફ શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટે પણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે.^{૨૧} ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાતમા અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી આપેલા એમના ભાષણમાં આવેલાં નીચેનાં વાક્યો તેમની તરજુમિયા શૈલીની ક્ષતિ દર્શાવી જાય છે. એના પર અંગ્રેજીની અસર જણાઈ આવે છે.

૧ એ એવા તે કેવોક પારસમણિ હશે કે જે પોતાના સ્પર્શથી વાણીના લોહને સાહિત્યના કાંચનમાં ફેરવી નાખે?

૨ પરમેશ્વરે પોતાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કૃતિને સર્પની દયા પર ફેંકી દીધી હતી.

૩ જ્ઞાન એ તો વસ્તુઓ અને વસ્તુઓના સંબંધોને લગતી સમજશક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે સારે પ્રમા-અલૌકિક ડહાપણ-એ તો સત્યને યથોચિત સાધનોની તેમ જ સત્યને યથોચિત પરિણામોની ચૂંટણી કરી મન અને આત્માનો સંયોગ કરાવે છે.^{૨૨}

૩ અશુદ્ધ પ્રયોગો

ખખરદાર એકધારી જોડણીનો અને શુદ્ધ ભાષાનો આગ્રહ રાખે છે, પણ તેમની જ ભાષામાં જોડણી અને વ્યાકરણના અશુદ્ધ પ્રયોગો જોવા મળે છે. સાતમી સાહિત્યપરિષદના સાહિત્ય-વિભાગના પ્રમુખપદેથી કરેલા ભાષણમાં સતત, નિરોગી, શુદ્ધો, રિષિ વાદિમકી, સ્થુલ, સત્વ, પ્રદિપ્ત, પ્રસંસા, તેનો સુવાસ, હરિક્ષાઈ, ઉલ્ટી, વચ્ચેનો અંતર અને વ્યક્તિત્વ “કનકોત્સવ” પ્રસંગે કરેલા આભારદર્શનના ભાષણમાં “નદીનો પાટ”, વિકાસતી, ભરછક, તળબદી, જ્ઞાન-જાણી, “સંપાદિત” ને બદલે “તંત્રિત” શબ્દનો પ્રયોગ, અને “ગુજરાતી ભાષા અને પારસીઓ”ના લેખમાં વળણ, વેહેવાર, રાજ્યકર્તા અને “નામાંકિત”ના અર્થમાં “નામચીન” શબ્દનો પ્રયોગ; “પારસીઓની ગુજરાતી ભાષા” નામના લેખમાં શબ્દ, “ચંચળ મગજ” શબ્દોમાં “ચતુર”ના અર્થમાં વાપરેલો ચંચળ શબ્દ, “અર્થ પ્રમાણે યથાર્થ” તથા “માન અને આદર” જેવા શબ્દોના પ્રયોગોમાં આવતો પુનરુક્તિ દોષ, “કૌમુદીકારની શિરજોરી” ના ચર્ચાલેખમાં “એમણે જાણ્યું જ છે તો...હું બતાવીશ”માં “એમને” ને બદલે “એમણે” નો યથેલો પ્રયોગ; “મલખારીનાં કાવ્યરત્નો”ની પ્રસ્તાવનામાં આવતા ચઢાય (“ચાહે”ના અર્થમાં), કડવાશ જીભો થતો, નામ અમર કીધું, પુરુષનો લાગવગ આખરે વિજયી નિવડયો,

૨૧ એજન, પૃ. ૩૧૧.

૨૨ પાદ્મી ૫ ૩ મુજબ, પૃ. ૧૦, ૨૮, ૩૪, ૪૪.

ખીજી ગમથી હડશેલીને, પવિત્ર આત્માને આપણો નમસ્કાર હોજી. એવો મહાત્મા, સત્કાર કીધો, અનિષ્ઠ, ફૂલનો મૂળ સુવાસ, પ્રત્યેક પાંદડીમાં હોય છે, અને કર્તા, “વિહારિણી”ની પ્રસ્તાવનામાં આવતા “જોય છે, ઠીક થતે, કીધો હતો, પરિવર્તન, હાની, ટાપટીપા, ઉર્મિકાવ્ય, એ જે કરે કે જે જોય (“જુએ” જોઈએ) તેમાં તેના પ્રીતમનો જ કાઈ પડછાયો પડતો લાગે છે, અને પ્રેમભૂતિ,” જેવા પ્રયોગો, “સાંધ્યગીત”ના પ્રવેશકમાંના “ફરજ્યાત, એકાદ લાવનો મોજો, જોય છે, પૂતિ, વિનંતી કીધી, એમનો પણ સ્નેહગાંઠ બને છે, કવિતારચના કીધેલી, માધ્યગીતો,” જેવા પ્રયોગો, ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સાતમા અધિવેશનના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા ભાષણમાંના “સ્થાપના કીધી, મુખ્યત્વે, સાદું ઠોકવાનું, પૂજણું, પરીષદ, વ્યક્ત કીધું” જેવા શબ્દપ્રયોગો વજરે દૂષિત પ્રયોગોને તેના સમર્થનમાં ટાંકી શકાય. વળી “અનેકવિધ હલકો” નામ તરીકે “વૈયાકરણી” અને “ધૂમ” જેવા વ્યાકરણવિરુદ્ધના અપ્રયોગો “મહા-છંદની ચર્ચા અને શ્રી સંમળનાના પરપોટા” નામના ચર્ચાલેખમાં એમણે વાપર્યા છે. તેમની ગદ્યશૈલીની આ એક મોટી ખામી છે.

૪ અન્ય ક્ષતિઓ

આ ઉપરાંત તેમની ભાષામાં રહેલી ખીજી ક્ષતિઓ તરફ પણ ધ્યાન જાય છે. “પારસી-ઓની ગુજરાતી ભાષા”ના વ્યાખ્યાનમાં “વિચાર કરી જુઓ” ને બદલે “વિચાર કરી જોએ” નો શબ્દપ્રયોગ થયો છે. “બ. ક. ઠાકોરની સાક્ષરતાની સફળતા”ના લેખમાં “ગણનાપાત્ર વિવેચકોએ કાવ્યમાં કાંઈ પણ ખૂબી જોય તે રા. ઠાકોર જેવા મહાસાક્ષરની ખુદી સહન કરી શકે તેમ નથી”ના વાક્યમાં “જુએ” ને બદલે “જોય”નો અને “પોતાની તુલનાશક્તિની ડાંડી”ના પ્રયોગમાં “દાંડી” ને બદલે “ડાંડી”નો શબ્દપ્રયોગ થયો છે. “તીરથસ્તનો અભ્યાસ”ના લેખમાં “યુનિવર્સિટી” શબ્દ ત્રણ વાર વપરાયો છે, પણ ત્રણે પ્રયોગોમાં જોડણીની એકવાક્યતા જળવાઈ નથી. તેમાં બે વખત એની જોડણી “યુનિવર્સિટી” થઈ છે અને ત્રીજી વખત “યુનિવર્સિટી” થઈ છે, પણ શુદ્ધ જોડણી તો “યુનિવર્સિટી” છે. એ જ લેખમાં સાપના અર્થમાં વપરાયેલ શબ્દ “અહી”ની જોડણી શુદ્ધ નથી. તેને બદલે “અહિ” શબ્દનો પ્રયોગ થવો જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સાતમા અધિવેશનના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં “જવાબદાર” શબ્દને બદલે “જોખમદાર” શબ્દનો પ્રયોગ તેમણે “આપણી જોખમદાર સાહિત્યસંસ્થાઓએ આ સ્થિતિ વધુ વાર ચલાવવા દેવી ન જોઈએ”ના વાક્યમાં કર્યો છે તે બરાબર નથી. આ બધા અપ્રયોગો તેમનામાં રહેલી ચોક્કસાઈ અને ચીવટનો અભાવ દર્શાવી જાય છે.

૫ અપરિચિત શબ્દપ્રયોગો

આ ઉપરાંત તેમની ભાષામાં આવતા અપરિચિત શબ્દપ્રયોગો પણ અર્થમહત્વની સુગમતામાં ક્યારેક અવરોધક થઈ પડે છે. “ગુજરાતી ભાષા અને પારસીઓ” નામના વ્યાખ્યાનમાં તેમણે દર્શાવ્યું છે તેમ ગુજરાતીમાં રૂઢ થયા હોય તેવા કે જલદી સમજાઈ રૂઢ થવાની શક્તિ ધરાવતા હોય તેવા ફારસી મૂળના શબ્દો ગુજરાતીમાં વાપરવાનો મત તેઓ ધરાવે છે, પણ ભાષાની

કવિ ખખરદારની ગદ્યશૈલી

૭૭

રૂઢિ આમ કરતાં બદલવી ન જોઈએ એવો પણ તેઓ સાથે સાથે આગ્રહ રાખે છે. “ગુજરાતી ભાષા અને પારસીઓ” નામના લેખમાં વપરાયેલો “આયદે” “પારસીઓની ગુજરાતી ભાષા” માંના “એલાદ અને દાના,” “તીરયસ્તનો અબ્યાસ” લેખમાંના “બસારત, મુવછલ, મોખેદ, ગાહાખ્યાર, બહેદાનો” અને “મરહુમ એરવદ એદલજી ફ. માદનની પવિત્ર યાદમાં” નામના લેખમાંના અથોરનાન, અહુરા, મજ્જદા, સ્પેન્તામન્યુ, આથવન, દએના, હાદેસાઓ, શહાદતો (સાક્ષી પુરાવાના અર્થમાં), વંદીદાદ, સંફ, અષોજન, રવાન, અહુનવર્ધતિ ગાથા, તીરપશ્પ વગેરે શબ્દો અપરિચિત હોવાથી સામાન્ય વાચકવર્ગને દુર્બોધ થઈ પડે છે અને તેથી કવિનો સરળતાનો સિદ્ધાંત બર આવતો નથી. તેમની ગદ્યશૈલીની આ પણ એક મર્યાદા છે. આ બધી મર્યાદાઓ તેમની પ્રકૃતિના પ્રતિબિંબરૂપ છે અને બ. ક. ઠાકોર^{૨૩} કહે છે તેમ કોઈ પણ માણસની શૈલીમાં તેની પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ ઊઠ્યા વગર રહેતું ન હોવાથી કેટલેક અંશે આ મર્યાદાઓ સ્વભાવિક બને છે.

૬ “ધૂમ્ર” અમી વાક્યરચના.

ખખરદારના ગદ્યમાં અપ્રયોગો જેવા મળે છે અને ક્યારેક તેમની વાક્યરચનામાં અન્વયનો ગૂંચવાડો હોય છે. આ કારણથી શ્રી જહાંગીર સંજના તેમની વાક્યરચનાને “ધૂમ્ર” જેવી કહે છે.^{૨૪} એના સમર્થનમાં ખખરદારે “મહાછંદની ચર્ચા અને સંજનાના પરપોટા” ના લેખમાં વાપરેલાં નીચેનાં વાક્યો તેઓ ટાંકી બતાવે છે-

૧ “એમની કુટિલ ટીકાનું દર્શન તો એ કહે છે કે મારાં વ્યાખ્યાનો કરવાનો એક મુખ્ય આશય મારા “મહાછંદ ઉર્ફે ગુજરાતી “બ્લેન્કવર્સ” ની જાહેરાત કરવાનો હતો.”
૨ શ્રી સંજના કે કોઈ મારું એ આખું વ્યાખ્યાન વાંચે તેમાંથી એઓ જે ભાવ કે અર્થ કાઢી બતાવવા ઈચ્છે છે, તે નીકળતો નથી.”
૩ “ગુજરાતના માનનીય વૈયાકરણાઓ, જેઓ ગુજરાતી શબ્દોના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કેમ થાય છે તે બતાવી આપવાના જોખમદાર છે, અને તેમણે જ જે દૃષ્ટાંતો આપીને આ અસ્વરિત શ્રુતિઓ બતાવી આપી છે. તો પછી શ્રી સંજના મારા આ પુનર્વિધાનને “અમજનક” શા માટે કહે છે ?”^{૪૨૫}

આ પ્રકારની અપ્રાસાદિક વાક્યરચના તેમના ગદ્યમાં ક્યારેક જેવા મળે છે અને તે તેમના ગદ્યમાં ક્ષતિરૂપ થઈ પડે છે.

૨૩ દેસાઈ રમણલાલ બ. ‘દિવ્યચક્ર’. પ્રકાશક-આર. આર. શેઠની કં., મુંબઈ-૨, આવૃત્તિ-૧૦, ઈ. સ, ૧૯૪૦, પ્રવેશક-૫. ૨.

૨૪ સંજના જહાંગીર, ‘ગુજરાતી’ અઠવાડિક, તંત્રી-દેસાઈ નટવરલાલ ઈચ્છારામ, વર્ષ-૨૨, અંક-૧૭, તા. ૪ મે, ૧૯૪૧, પૃ. ૧૫.

૨૫ ખખરદાર અરદેશર ફ. ‘ગુજરાતી’ અઠવાડિક, તંત્રી-દેસાઈ નટવરલાલ ઈચ્છારામ વર્ષ-૨૨, અંક-૧૫, તા. ૨૦ એપ્રિલ, ૧૯૪૧, પૃ. ૨૨.

૭૯

ધર્મીય મ. માસિક (મધુરમ)

સમાપન

ખબરદારના ગદ્યસર્જનમાં વિવિધતા નથી, એટલે કે તેમણે નવલિકા, નાટક, ચરિત્ર, નવલકથા, પ્રવાસ કે નિબંધિકા જેવા સાહિત્યપ્રકારો ખેડ્યા નથી. પણ તેમની કલમે માત્ર નિબંધના ક્ષેત્રમાં જ વિહાર કર્યો છે અને તે પણ વ્યાખ્યાન તથા વિવેચનના રૂપમાં જ. આ કારણથી તેમની ગદ્યશૈલીમાં વિવિધતા બહુ મળતી નથી. તેમાં લાલિય, પ્રસાદ અને પ્રવાહિતા છે. તેમાં ગાંધીજીની સાદાઈ છે, અલંકાર તથા કદપનાથી રચાયેલું કાકા કાલેલકર જેવું કવિત્વ છે અને મુનશી જેવી વક્તૃત્વછટા છે. એમાં નર્મદ જેવા તરવરાટ તથા ઉત્સાહગ્રન્થ જેમ છે. એમાં નાનાલાલનાં વિવેચનોમાં છે તેવું વિષયાંતર નથી પણ વિષયના રહસ્યખિંદુ તરફનું સીધું પ્રયાણ છે. એમાં વ્યવસ્થિત નિરૂપણ જેવા મળે છે પણ નરસિંહરાવના જેવી ચર્ચાની શાસ્ત્રીયતા નથી. એમાં ચોટ અને બળ છે પણ મણિલાલ કે ગોવર્ધનરામના જેવું પ્રગાઠ પાંડિત્ય નથી. એમાં નાનાલાલ કે નરસિંહરાવ પર પ્રબળ આકર્ષણ ક્યારેક થયેલા હોવાથી એમાં નવલરામના જેવી તટસ્થતા કે શિષ્ટતા જેવા મળતી નથી. ગદ્યની બાબતમાં ખબરદારે આનંદ-શંકર, ગાંધીજી અને કાલેલકરની જેમ માત્ર નિબંધની જ સાધના કરી છે પણ એમની પૂર્વગ્રહ-રહિતતા એમનામાં નથી. એમની શૈલીમાં બળવંતરાય ઠાકોરના જેવી વિચારપ્રેરકતા છે પણ ઓજસ નથી. એમાં ભાષાની દુરવહતા નથી પણ વ્યાકરણની ત્રુટિઓ છે. એમાં સરળતા છે, નિરર્થક પિષ્ટપેષણ નથી, પણ પરિભાષાના ઉપયોગને અભાવે ક્યાંક અસ્પષ્ટતા રહી જાય છે અને પુનરુક્તિદોષ પણ દેખાઈ આવે છે. ખબરદાર કંઈ ભાષાબંધારણીઆ નથી પણ જેટલે અંશે તેમનું વ્યક્તિત્વ એમની શૈલીમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે તેટલે અંશે તેઓ શૈલીકાર છે. આમ છતાં, તેમને ગુજરાતી સાહિત્યના નર્મદ, નવલરામ, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, આનંદશંકર, બળવંતરાય ઠાકોર, કાલેલકર, મુનશી કે રામનારાયણ પાઠક જેવા સમર્થ શૈલીકાર ન ગણી શકાય. શૈલીના જે પ્રકારો આપણે પ્રારંભમાં જોયા તે પૈકીની સાધારણ સારી શૈલી અને અસરકારક શૈલીનાં ઉદાહરણો તેમના ગદ્યસર્જનમાં મળે છે પણ અદ્ભુત શૈલીનું દર્શાવે તેમાં મળતું નથી.

શૈલીના કેટલાક પ્રકારો વિચારીએ તો પહેલો પ્રકાર છે વ્યાસશૈલી. તેમાં એક જ મત યા વસ્તુ વિધિવિધ રૂપો દ્વારા વિસ્તારથી આલેખાય છે. બીજો પ્રકાર છે ધારાશૈલી. તેમાં નદીની જળધારાની જેમ લેખકના ભાવ પ્રવાહી રીતે અવિભાવ પામ્યા હોય છે. ત્રીજો પ્રકાર છે વિદ્યેય શૈલી. તેમાં કંઈક દુર્બોધ ભાષાને લીધે અર્થગ્રહણમાં વિદ્યેય પડે છે અને સાંકડા મોંઢાની તેલની શીશીમાંથી ટપકતા તેલની જેમ લેખકના ભાવો ધીમેધીમે વ્યક્ત થાય છે. પાણીમાં તરંગ પ્રથમ ઉદ્ભવે છે અને પછી વિલીન થઈ જાય છે. તેવી રીતે આમાં ભાવોનાં ઉત્થાન તથા પતન થાય છે. એને તરંગશૈલી પણ કહે છે. ચોથો પ્રકાર છે સમાસશૈલી અને તે વ્યાસશૈલીથી જીલટી છે. એમાં વિસ્તાર નહિ પણ સંક્ષેપ છે અને ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં ભાવની અભિ-વ્યક્તિ થયેલી હોય છે. સંસ્કૃત આલંકારિક મન્મટની “કાવ્યપ્રકાશ”માં જેવા મળતી શૈલી આનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. પ્રસાપશૈલી એ છે પાંચમો પ્રકાર. એમાં પ્રભાવોત્પાદક શબ્દો અને અર્થવાહી શબ્દાવલિ હોય છે, પણ ભાષા અને ભાવની અક્રમિકતા હોય છે અને તેથી તે

કવિ ખખરદારની ગદ્યશૈલી

૭૬

પ્રલાપશૈલી કહેવાય છે. પણ એ નામને બદલે એને “ભીકમ કે ઉચ્છ્રંખલ શૈલી”નું નામ યોગ્ય રીતે આપી શકાય. શૈલીના આ પાંચ પ્રકારની દૃષ્ટિએ ખખરદારની ગદ્યશૈલી વિચારીએ તો તેને ધારાશૈલીના પ્રકારમાં ગ્રૂપી શકીએ.

આવી છે ખખરદારની ગદ્યશૈલી. પારસીઓ ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના અનાદરથી અશુદ્ધ ગુજરાતી જ્યારે લખતા હતા અને પારસી માલિકીનાં વર્તમાનપત્રો એ અશુદ્ધિને રૂઢ કરતાં હતાં ત્યારે ખખરદારે પ્રારંભથી જ પ્રમાણમાં શુદ્ધ ગુજરાતી લખવાની શરૂઆત કરી હતી. મલખારી અને કાળરાજી પછી જે કોઈ પારસી સાહિત્યકારે શુદ્ધ ગુજરાતીનો અંડો ફરકાવ્યો હોય તો તે ખખરદારે અને તેમાં ય આનંદશંકર ધ્રુવના મત મુજબ એ બંને લેખકો કરતાં કાંઈક વધુ શુદ્ધ અને પૂરીપૂરી સરલ છતાં ગૌરવશાળી ભાષા આપણને તેમના તરફથી મળી રે. તેમણે પોતાની સંસ્કારી, શુદ્ધ અને ધરમથુ ગુજરાતી ભાષાશૈલી દ્વારા ગુજરાતીના કમનસીબરૂપ પારસીગુજરાતીનું દૂષણ નાબૂદ કરવા પ્રયત્નો કર્યા અને તે મહદંશે સફળ થયા. એમની ગદ્યશૈલીની આ સેવા નાનીસૂની ન કહી શકાય.

---

૨૬ ધ્રુવ આનંદશંકર બાપુભાઈ, “દિગ્દર્શન”, પ્રકાશક-લેખક, આકાશીક ક્વાનીપોળ, અમદાવાદ, ઈ-સ. ૧૯૩૭, આવૃત્તિ-૧, પૃ. ૨૭૫.

THE GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

GOS. Nos.

- 30 TATTVASAṄGRAHA—Vol. I (Sanskrit Text)—Edited by
Pandit Embar Krishnamacharya (Reprinted; 1984) Rs. 165.00
- 156 GAṄGADĀSA-PRATĀPAVILĀSA-NĀTAKAM—by Gaṅgā-
dhara—Edited by B. J. Sandesara and Pandit Amritlal M.
Bhojak (1973) Rs. 12.00
- 157 ZAFAR UL WĀLIH BI MUZAFFAR WA ĀLIHI—An
Arabic History of Gujarat Vol. II—by Abdullāh Muhammad Al-
Makki Al-Āṣafi Al-Ūluḡkhāni Ḥajji Ad-Dabir, Translated
into English by M. F. Lokhandwala (1974) Rs. 50.00
- 158 A DESCRIPTIVE BIBLIOGRAPHY OF THE PRINTED
TEXTS OF THE PAṆCARĀTRĀGAMA, Vol. I—by Daniel
Smith (1975) Rs. 50.00
- 159 SATYASIDDHIŚĀSTRA—of Harivarman, Vol. I—Sanskrit
Text from Chinese translation by N. A. Sastri (1976) Rs. 65.00
- 160 ĀGAMAPRĀMĀNYA—of Yāmūnācārya—Edited by M.
Narasimhacharya (1976) Rs. 18.00
- 161 SMṚTICINTĀMAṆI—of Gaṅgāditya—Edited by Ludo
Rocher (1976) Rs. 26.00
- 162 VRDDHAYAVANAJĀTAKA—of Mīnarāja, Vol. I—Edited by
David Pingree (1976) Rs. 94.00
- 163 VRDDHAYAVANAJĀTAKA—of Mīnarāja, Vol. II—Edited by
David Pingree (1977) Rs. 64.00
- 164 SODHALA-NIGHANṬU (Nāmasaṅgraha and Guṇasaṅgraha)
of Vaidyācārya Soḍhala—Edited by Priya Vrat Sharma (1978)
Rs. 53.00
- 165 SATYASIDDHI ŚĀSTRA—of Harivarman—Vol. II (English
translation)—by N. A. Sastri (1978) Rs. 92.00
- 166 ŚAKTISAṄGAMA TANTRA—Vol. IV : CHINNAMASTĀ
KHAṆḌA—Edited by Late B. Bhattacharyya &
Pandit Vrajavallabha Dvivedi (1978) Rs. 49.00
- 167 KṚTYAKALPATARU—of Bhaṭṭa Laxmīdhara : PRA-
TIṢṬHĀKĀṆḌA Vol. IX—Edited by Late K. V. Rangaswami
Aiyangar (1979) Rs. 53.00
- 168 A DESCRIPTIVE BIBLIOGRAPHY OF THE PRINTED
TEXTS OF THE PAṆCARĀTRĀGAMA—Vol. II—AN
ANNOTATED INDEX TO SELECTED TOPICS by
H. Daniel Smith (1980) Rs. 41.00
- 169 NYĀYĀLANKĀRA—of Abhayatilaka Upādhyāya Edited
by A. L. Thakur & Late J. S. Jetly (1981) Rs. 143.00
- 170 TRCABHĀSKARA by Bhāskararāya Edited by R. G. Sathe
(1982) Rs. 53.00
- 171 ŚRĪ GANEŚAVIJAYAKĀVYAM Edited by B. N. Bhatt Rs. 46.00

Can be had of :

MANAGER, UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT, University Press Premises,
Near Palace Gate, Palace Road, Baroda-390 001, Gujarat, India.

પારડી ખેડસત્યાગ્રહ

ગુજુવંત જે. દેસાઈ*

પ્રાસ્નાવિક:—પારડીનો ઐતિહાસિક ખેડસત્યાગ્રહ તા. ૧-૯-૧૯૫૩ ના દિવસે શરૂ થયો હતો. અને તા. ૫-૭-૧૯૬૭ના દિવસે પૂરો થયો હતો આમ, આ સત્યાગ્રહ ચૌદ વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો. આ ખેડસત્યાગ્રહ અનેક રીતે અદ્ભૂત હતો. પારડીનું ભૂમિઆદેશન એ દેશના કૃષિવિધિક માળખામાં સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનની દિશામાં સામૂહિક જનશક્તિ દ્વારા પ્રગટ થતો એક અદ્વિતીય સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ હતો.

સ્થાન અને વિસ્તાર:—ગુજરાત રાજ્યના વલસાડ જિલ્લાની હક્ષિણે પારડી તાલુકો આવેલો છે. (ભારતના નકશામાં આ વિસ્તાર ૨૦. ૩૦° ઉ. અક્ષાંશ અને ૭૦° પૂર્વ રેખાંશ પર આવેલો છે.) એની પૂર્વમાં ધરમપુર તાલુકો, પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, ઉત્તરે વલસાડ તાલુકો અને હક્ષિણે ઉમરગામ તાલુકો આવેલો છે.

પારડી તાલુકાનો વિસ્તાર ૪૨૮ કિ.મી. છે. ૧૯૮૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે કુલ વસ્તી ૨૦૫૫૩૮ ની છે, જેમાં ૭૦ ટકા આદિવાસીઓ છે. મુખ્યત્વે ધાસિયા પ્રદેશ છે. ખેતીલાયક જમીન ઓછી છે. જમીનના અનેક કાયદાઓના પરિણામે ધણી સીમાંત ખેડુતોએ પોતાની જમીન ગુમાવી છે. ખેતમજૂર જેવા અહીંના આદિવાસીઓની પરિસ્થિતિ ઘણી વિકટ બની ત્યારે તેના પરિણામસ્વરૂપે ધાસિયા જમીનઆદેશન અને ભૂમિકાન્તિ થઈ.

સત્યાગ્રહની પૂર્વભૂમિકા:—ઈ. સ. ૧૯૫૦માં તે સમયના સુરત જિલ્લામાં ૧૭ લાખ એકર જમીન ખેતીલાયક હતી, તેમાંથી ત્રીજા ભાગની એટલે કે સાડા પાંચ લાખ એકર જમીનમાં ધાસ ઊગતું હતું. તે પૈકી પારડીની કુલ ૯૮ હજાર એકર જમીનમાંથી આશરે ૫૦ હજાર એકર જમીન પર ધાસ ઊગતું હતું. તાલુકામાં ત્રીજા ભાગની જમીન માત્ર સો જેટલા જમીનદારોનાં કુટુંબોની માલિકીની હતી. તેઓ સોથી ત્રણ હજાર એકર સુધીના જમીનમાલિકો હતાં. તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ધાસનો વેપાર હતો. તેમણે છેલ્લા પચાસથી પોણાસો વર્ષના ગાળામાં આદિવાસી પાસેથી અને નાના મધ્યમવર્ગ પાસેથી ઘણી ખરી જમીનો કબજે કરી હતી.

જમીનની ફેરબદલીનો આખો ઇતિહાસ છેતરપિંડી અને સિતમગારીથી ભરેલો છે. સોરાષ્ટ્રની ગરાસદારીને પણ ટપી જાય તેવી પારડીની ધાસિયા જમીનનો ઇતિહાસ છે. આ ધાસિયાના માલિકોએ પોતપોતાના સ્થાન ઉપર કેવળ આપખુદશાહી ચલાવી હતી. ખિટીશ

* ‘સ્વાસ્થ્ય’, પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપાવસવી-વસંતપર્વથી અંક, ઓક્ટોબર ૧૯૬૦-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૧, પૃ. ૮૧-૮૨.

* જે. આ. પારડીવાલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, કિલ્લા પારડી, જિ. વલસાડ
સ્થા ૧૧

અમલ દરમ્યાન ખરી સત્તા પણ આ જમીનદારોએ જ ભોગવી હતી. ગામની જમીનના રેકર્ડો જે ગણેતકધારાની ચાવીરૂપ હતા એ રેકર્ડો જમીનદારોના દરબારમાં જ ધડાતા અને રાતોરાત બદલાતા. પોલીસતંત્ર અને આધિકારીવર્ગને તેમણે પોતાના હાથમાં રાખ્યા હતા.

કિસાનો પોતાની જમીનના માલિકો મટી ગણેતકધારા અન્યા. ઉપરાંત ખરી ગણેતકધારાઓ હેઠળ જમીન પરથી જીવડી જઈને છેવટે મજૂરિયા અન્યા. જ્યાં અન્નની ખેતી થતી ત્યાં ધાસિયા જિભા થયા. આ જમીનદારોએ આદિવાસીઓ પાસેથી જમીન લઈને સાચા અર્થમાં ખેતી કરી હોત તો ખેતમજૂરો તરીકે પણ તેઓ ટકી રહ્યા હોત. આ ગરીબ સીમાંત ખેડૂતોની રહીસહી ગણેતકધારાની જમીન પણ ૧૯૫૨ની સાલમાં ગણેતકધારા હેઠળ ગુમાવવાનો વખત આવ્યો. કચ્છમાં છોડવાની નોટીસ મળવા લાગી હતી. ખૂનરેણ સુધી વાત પહોંચી ગઈ હતી. તે સમયે ૧૯૫૩ની સાલમાં સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે પારડીના ઐતિહાસિક ખેડસત્યાગ્રહની શરૂઆત થઈ. આ સત્યાગ્રહની શરૂઆત પારડી તોલુકાના કુમલાવ ગામમાંથી થઈ.

ખેડસત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ અને વિશિષ્ટતાઓ:—

ચોદ કરતાં વધુ વર્ષ સુધી ચાલેલા આ સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ શાંત અને અહિંસક હતું. સત્યાગ્રહ ગાંધીચીધ્યા માગે, અસહકારના સ્વરૂપે શિસ્તબદ્ધ ચાલ્યો હતો. ૧૯૫૩થી શરૂ થયેલો આ સત્યાગ્રહ ૧૯૬૭ સુધી ચાલ્યો. તે દરમ્યાન આઝાદી પછીના ભારતમાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ અને રાજ્યકક્ષાએ અનેક પરિવર્તનો થયાં.

પારડી તોલુકા શરૂઆતમાં મુખ્ય રાજ્યના સુરત જિલ્લામાં સમાવિષ્ટ હતો. મે ૧૯૬૦ પછી મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત રાજ્ય અલગ થતાં પારડીનો પ્રશ્ન ગુજરાત સરકારે હાથમાં લીધો. દેશમાં આઝાદી પછી કૃષિક્ષેત્રે જમીનના કાયદાઓ સહિત થયેલાં અનેક પરિવર્તનોને કારણે બૂદાનપ્રવૃત્તિ, સર્વેદ્યપ્રવૃત્તિ, નકસલવાદીપ્રવૃત્તિ વગેરે સાથે પારડી ખેડસત્યાગ્રહ જેવા અનાવોએ સમગ્ર દેશ અને વિદેશવાસીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આ ખેડસત્યાગ્રહનું એક રાજકીય પાસું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. મૂળ કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓને આઝાદી પછીના દિવસોમાં કોંગ્રેસની નીતિ-રીતિ સામે મતભેદ જિભા થયા. સમાજવાદથી આપણા દેશના પ્રશ્નો જલદી ઉકેલી શકાશે એવી અવાધી તેઓ કોંગ્રેસમાંથી છૂટા પડી પ્રજા સમાજવાદી પક્ષમાં જોડાયા. ઘણાં વર્ષો સુધી કોંગ્રેસસરકાર સામે એક કે બીજી રીતે તેમણે વિરોધ વ્યક્ત કર્યો. પારડી સત્યાગ્રહના મુખ્ય પ્રણેતા સ્વ. ઈશ્વરભાઈ છોટુભાઈ દેસાઈ, અશોક મહેતા અને સ્થાનિક આદિવાસી નેતા ઉત્તમભાઈ પટેલની રાજકીય કારકિર્દીનો ઇતિહાસ આ ખાંખતો સ્પષ્ટ કરે છે. સૌથી આશ્ચર્યજનક બાબત એ હતી કે શ્રી ઈશ્વરભાઈ તથા શ્રી ઉત્તમભાઈ પટેલ જેવા નેતાઓએ પ્રથમ પ્રજા સમાજવાદી પક્ષના ધારાસભ્ય તરીકે અને પાછળથી ૧૯૬૪ પછી કોંગ્રેસના ધારાસભ્ય તરીકે સરકાર સાથે સંબંધ કર્યો અને પારડીનો અહિંસક સત્યાગ્રહ સફળ કર્યો. સરકારમાં અને પક્ષમાં રહીને આ રીતે શાંત-અહિંસક પ્રતિકાર કરવા એ આઝાદી પછીના ઇતિહાસમાં દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

પારડી સત્યાગ્રહ

૬૩

સત્યાગ્રહના મુખ્ય નેતાઓ :—

૧ સ્વ. પ્રશ્નરભાઈ છોટુભાઈ દેસાઈ, ૨ અશોક મહેતા ૩ શ્રી હિતમભાઈ પટેલ (સ્થાનિક આદવાસી નેતા) ૪ શ્રી હકુમત દેસાઈ ૫ ડૉ. અમૃત દેસાઈ ૬ શ્રીમતી કુમુદબેન દેસાઈ (પ્રશ્નરભાઈનાં પત્ની) ૭ શ્રી ગોવિંદભાઈ દેસાઈ (સ્થાનિક એડવોકેટ).

સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેનાર અન્ય આગેવાનો :—

૧ શ્રી સનત મહેતા ૨ જયંતિભાઈ ફલાલ ૩ નાનુભાઈ નીલાભાઈ પટેલ (માજી સંસદસભ્ય) ૪ જશવંત મહેતા ૫ નટવરલાલ મોદી ૬ ડાહ્યાભાઈ મોદી ૭ પરસોત્તમ ભગત ૮ વસંત ફલાલ.

સત્યાગ્રહને બળ આપનાર નેતાઓ :—

૧ શ્રી વિનોબા ભાવે ૨ શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ ૩ પૂ. રવિશંકર મહારાજ ૪ આચાર્ય કૃપલાણી ૫ કૃષ્ણા હડીસીંગ (પંડિત જવાહરલાલનાં બહેન) ૬ નટવરલાલ શાહ (સ્પીકર, ગુજરાત વિધાનસભા) ૭ પ્રેમભાસિન ૮ મોહિઉદ્દીન હેરિસ ૯ જુગતરામ દવે ૧૦ બબલભાઈ મહેતા ૧૧ શ્રી નભાઈ યોધરી (તે સમયે આંદોલનના મુખ્ય પ્રધાન) ૧૨ શ્રી એસ. એમ. જોષી ૧૩ શ્રી નારાયણ દેસાઈ ૧૪ હર્ષકાંત વોરા ૧૫ હરિવલ્લભ પરીખ.

સત્યાગ્રહનું ધ્યેય :

પારડી તાલુકાની કુલ જમીનમાંથી આશરે ૫૦% જેટલી જમીન ઉપર ધાસિયા હતા. આ ધાસિયાને લોધે ગરીબ ખેતમજૂરોને અગિયાર મહિના બેકાર બેસી રહેવું પડતું, જ્યાં અડધી જમીન પર ધાસ ભીંગતું અને જ્યાં ગરીબ કિસાનોની અતિજીય વસ્તી હતી એવા પારડી વિસ્તારના કિસાનોની માંગ બેતી માટે ભૂમિસંપાદન કરવાની અને ધાસિયા જમીનમાં જમીન-માલિકો પાસે બેતી કરાવી મજૂરી મેળવવાની હતી. તે માટે સત્યાગ્રહ દરમિયાન નીચે મુજબનાં કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા.

૧ પારડીવિસ્તારની આશરે ૫૦ હજાર એકર ધાસિયા જમીનમાંથી ૩૨ હજાર એકર જમીન એટલે કે ૬૬ ભાગની જમીનને અન્નની બેતી નીચે લાવવી.

૨ આ બચીસ હજારમાંથી ૨૫ હજાર એકર જમીન તાલુકાનાં ૫૦૦૦ ભૂમિહીનોનાં કુટુંબોને અથવા નાના સીમાંત ખેડૂતોને વહેંચવી. તે માટે જમીનની ટાચમર્યાદા નીચી લાવવી.

૩ બાકીની ૭૦૦૦ એકર ધાસિયા જમીન ખેડવાની ખેડૂત-જમીનદારોને લક આપવી.

૬૪

ગુજરાત ને. દેસાઈ

૪ છેવટે બાકી રહેતી ૬ ભાગની જમીનમાં સારું ધાસ પાકે તે માટે પ્રયત્નો કરવા તથા પ્રત્યેક ગામેના ઢોરોના પ્રમાણમાં ગોયરણા માટે ધાસિયા અનામત રાખવા.

સત્યાગ્રહનું પરિણામ:—

આશરે ૨૫૦૦૦ એકર જમીન મેળવવાનું ધ્યેય હતું અને તે ભૂમિહીનોને વહેંચવાની હતી. તેની સામે સત્યાગ્રહના અંતે ૧૪૦૦૦ એકર જમીન જુદા જુદા સ્વરૂપે મેળવી શકાય. પરંતુ ધાસિયા જમીનમાં ખેતી શરૂ કરવાનું સ્વપ્ન મહદ્ અંશે સાકાર બન્યું નહિ.

સત્યાગ્રહની શરૂઆત અને સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ :—

આઝાદીની લડત દરમ્યાન ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ ખેડા, બારડોલી વગેરે અનેક ઠેકાણે નાના મોટા સત્યાગ્રહો થયા હતા. પરંતુ સ્વરાજ્યપછી કોંગ્રેસ સરકારની પ્રજાના આર્થિક-સામાજિક પ્રશ્નો ઉકેલવાની પદ્ધતિ “જે સે થે” જેવી હતી. જે કાયદાઓ થતા તેનો લાભ ઉપલા અને વાચાળ વર્ગને મળતો. દેશની અન્નસમસ્યાને માટે જમીનસુધારણાના કાયદાઓ અને તેના અમલીકરણની ક્ષતિઓ જવાબદાર હતાં અને તે માટે ખેતીના પાયા પર આધારિત તથા ખેતપેદાશ પર નભતા ઔદ્યોગિક સમાજ (Agro Industrial Society)નું ચિત્ર અર્થ-શાસ્ત્રીઓએ રજૂ કર્યું હતું. નળગી પડતી દરેક કક્ષાની નેતાગીરીને કારણે કોંગ્રેસમાંથી એક જૂથ પ્રજા સમાજવાદી પક્ષમાં જોડાયું. આ પ્રમાણે પ્રજા સમાજવાદી પક્ષમાં જોડાનાર સ્વ. ઇશ્વરભાઈ છોટુભાઈ દેસાઈ પણ હતા.

૧૯૫૨ની ચૂંટણીમાં પારડીની સામાન્ય બેઠક પર ભિલેલા શ્રીમંત ઉમેશ્વરને હરાવી પી. એસ. પી.ના આદિવાસી ઉમેશ્વર જંગી બહુમતીથી ચૂંટાયા તે સમયે ચૂંટણીની કામગીરી માટે ઇશ્વરભાઈ વારંવાર પારડી આવતા. તેમણે પારડીના કિસાનોના પ્રશ્નોમાં રસ લઈ “પારડી કિસાન પંચાયત”ની સ્થાપના કરી. તેઓ પારડીવિસ્તારમાં ખેડૂતો અને જમીનમાલિકોના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરતા. સત્યાગ્રહ વગર પારડીનો પ્રજા ઉકેલી શકાય તેમ નથી એવી ઇશ્વરભાઈને ખાતરી થવા લાગી. ૧૯૫૨થી ૧૯૫૩ના જુલાઈ સુધીમાં શ્રી ઇશ્વરભાઈ, શ્રી ઉત્તમભાઈ પટેલ, શ્રી સનતભાઈ મહેતા વગેરે મુંબઈ રાજ્યના મહેસૂલ પ્રધાન શ્રી હીરેને મળ્યા. તેમને એક આવેદનપત્ર પણ આપ્યું. ધાસની પડતર જમીનો મેનેજમેન્ટ હેઠળ લેવા અને તેમાં ખેતી કરાવવા પગલાં સૂચવ્યાં પરંતુ સરકાર સાથેની વાટાઘાટો નિષ્ફળ નીવડી.

૧૨ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૩ના રોજ જમીનવિહોણા કિસાનોની રેલી કાઢવામાં આવી. તેમણે મામલતદારને આવેદનપત્ર આપ્યું પંદર દિવસમાં સરકાર પાસે જવાબ મેળવવાની વિનંતી કરી. જો તેમ ન થાય તો પહેલી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૩ના દિવસે કિસાનો આનવઅધિકાર, સત્ય અને ન્યાયની સ્થાપના કાળે આખરી માર્ગ તરીકે ધાસિયા જમીન પર અહિંસક સત્યાગ્રહ કરશે, એવી જાહેરાત કરી.

પારડી ખેડસત્યાગ્રહ

૯૫

આ સત્યાગ્રહનો ઉદ્દેશ ધાસિયા જમીનમાં ખેડાણ કરી અન્ન ઉત્પન્ન કરવાનો હતો. તેથી આ સત્યાગ્રહ પારડીનો “અન્નખેડસત્યાગ્રહ” અથવા “પારડી ધાસિયાસત્યાગ્રહ” તરીકે જાણીતો બન્યો.

તા. ૨૭મી ઓગસ્ટ ૧૯૫૩ના દિવસે ફરીથી કિસાનરેલી યોજવાની જાહેરાત થઈ. એમાં શ્રી અશોક મહેતાને નેતૃત્વ લેવા આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. તા. ૨૭મીની રેલીમાં સત્યાગ્રહનો કાર્યક્રમ જાહેર થયો. તે મુજબ ૩૦૦૦ એકર જમીનના માલિક શ્રી અમરતલાલ લલ્લુભાઈ શાહની કુમલાવ ગામમાં આવેલી જમીનમાં સાત તાડનામની જગ્યાએથી સત્યાગ્રહની શરૂઆત કરવાનું નક્કી થયું. આ જાહેરાત થતાં જ આખા ગુજરાતમાં તથા દેશમાં તેના પડઘા પડ્યા.

સત્યાગ્રહનો આરંભ : તા. ૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૩ : પ્રથમ સત્યાગ્રહ :

આયોજનપદ સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. ૧૫ થી ૨૦ હજાર આદિવાસીઓ એકત્ર થયા. સરકારે કાયદો-વ્યવસ્થા જાળવવા મોટી સંખ્યામાં પંદ્રક અને લાઠીધારી પોલીસોની ટુકડી મોકલી. સત્યાગ્રહીઓને અહીં સકરોચર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી હતી. બરાબર બાર વાગ્યે ૯૭ બહેનો સહિત ૧૦૫૪ કિસાનોએ અશોક મહેતાની આગેવાની હેઠળ અમરતલાલ લલ્લુભાઈની જમીનમાં પ્રવેશ કર્યો. અશોક મહેતાએ હળ પકડવું, ખેડવાનું શરૂ કર્યું અને કિસાનોએ કોદાળીયા ખોદવા માંડ્યું. સાંજના ચાર વાગ્યે સત્યાગ્રહીઓને પકડવામાં આવ્યા. પાછળથી અગિયાર જણને અટકમાં લઈ પાકીનાને ઓડી મૂકવામાં આવ્યા. અશોક મહેતાની ધરપકડને કારણે આખા દેશનું ધ્યાન પારડી તરફ ખેંચાયું.

આગેવાનો પકડાઈ જતાં જતાં સત્યાગ્રહના નેતાઓએ ઘડી કાઢેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે શિસ્તપદ્ધતિ સત્યાગ્રહ ચાલુ રહ્યો. સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબર ૧૯૫૩ દરમિયાન જુદાં જુદાં સ્થળોએ મળીને અગિયાર જેટલા સત્યાગ્રહો થયા.

૧ તા. ૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૩-મીને સત્યાગ્રહ સ્થળ :—મોટાપોંદા (ધરમપુર) મહિલા સત્યાગ્રહ. નેતા :—રણુજીભાઈ પટેલ. ૧૫૦૦ જેટલી બહેનોએ ભાગ લીધો. નિરીક્ષક :—શ્રી મૌલુદીન હરિસ. ધરપકડ આંક સત્યાગ્રહીઓની.

૨ તા. ૧૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૩-મીને સત્યાગ્રહ. સ્થળ :—ધગડમાળ (પારડી) નિરીક્ષક :—શ્રી જયંતીલાલ દલાલ. ધરપકડ :—૨૯ સત્યાગ્રહીઓની.

૩ તા. ૧૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૩-ચોથો સત્યાગ્રહ. સ્થળ :—સોનવાડો (પારડી) નિરીક્ષક :—શ્રી હંડવતે, શ્રી સોયદસુર તથા જબીલદાસ મહેતા. ધરપકડ :—૧૦૨ સત્યાગ્રહીઓની.

૪ તા. ૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૩ :—પાંચમો સત્યાગ્રહ. સ્થળ :—ધગડમાળ (પારડી) (મહિલા સત્યાગ્રહ) ધરપકડ :—૨૭૬ મહિલા સત્યાગ્રહીઓની. સજા :—દરેકને ૨૫ રૂ. દંડ.

૬૧

અભિષેક. ૨૯. ફેબ્રુઆરી

૫ ૨૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૩ :—છઠ્ઠો સત્યાગ્રહ. એક સાથે ત્રણ સ્થળોએ સત્યાગ્રહની જાહેરાત સ્થળો:—મોટાપોંદા, ધગડમાળ અને બાલદા પરંતુ પ્રાન્ત ઓફિસરે ૩૧૧૯ એકર જમીન ભૂમિહીન ખેડૂતોને આપવાની જાહેરાત કરી. આથી મોટાપોંદાનો સત્યાગ્રહ મોટું રખાયો પરંતુ ધગડમાળ અને બાલદામાં સત્યાગ્રહ થયો. ધરપકડ :—૨૧ સત્યાગ્રહીઓની. સળ :—૨૫ શ. ડંડ, બે માસની જેલની સળ.

૬ તા. ૩૧ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૩ :—સાતમો સત્યાગ્રહ સ્થળ :—સોનવાડા અને ધગડમાળ (બે સ્થળોએ) ધરપકડ :—૧૦૦ સત્યાગ્રહીઓની.

૭ તા. ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૩ :—આઠમો સત્યાગ્રહ. સ્થળ :—બાલદા, ધગડમાળ અને સોનવાડા. ધરપકડ :—૭૩ સત્યાગ્રહીઓની (બાળકોને પણ પકડવામાં આવ્યાં).

દરમિયાનમાં પારડીમાંથી અશોક મહેતા, હર્ષિદસભાઈ અને હિતમલભાઈ પટેલ સામે કેસ ચાલ્યા. તેઓને અગિયાર માસની સળ કરવામાં આવી. બીજા નવ સત્યાગ્રહીઓને ચાર માસની સળ થઈ. પ્રજામત પ્રબળ બનતો જતો હતો. સરકાર લાંબો સમય તેમને જેલમાં રાખી શકે તેમ ન હતું. અહીં મહિનામાં જ તેઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

આ સત્યાગ્રહની સફળતાથી કોંગ્રેસમાંના જમીનમાલિકો તરફથી નેતાઓને ચિંતા થઈ. નવસારીના શ્રી લાલભાઈ નાયક નામના એક કાર્યકર મેદાને પડ્યા. તેમણે ખેડૂતોને સત્યાગ્રહથી દૂર રહેવા સલાહ આપી. પારડી સત્યાગ્રહની વિરુદ્ધ પ્રતિકાઓ લાપીને બહાર પાડી. આની કાંઈ અસર થઈ નહીં. સત્યાગ્રહો ચાલુ રહ્યા.

૮ તા. ૫ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૩ :—નવમો સત્યાગ્રહ. સ્થળ :—સોનવાડા.

૯ તા. ૭ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૩ :—દસમો સત્યાગ્રહ. સ્થળ :—પરિયા (પારડી) ગામે થયો. ધરપકડ :—૩૫ બાળકોને પકડીને રિમાન્ડ હોમમાં મોકલી આપવામાં આવ્યાં.

૧૦ તા. ૧૦ ઓક્ટોબર ૧૯૫૩ :—અગિયારમો સત્યાગ્રહ. સ્થળ :—કવાલ ધરપકડ :—૧૬ સત્યાગ્રહીઓની.

તા. ૧૦ ઓક્ટોબર ૧૯૫૩ના દિવસે ખેડસત્યાગ્રહને બહિષ્કારનું નવું સ્વરૂપ અપાયું. આ દિવસે હાદરીમાં શ્રી જયંત દલાલે લાલ ઝંડો ફરકાવી કિસાનો પાસે સંકલ્પ કરાવ્યો કે—આ ધાસ કિસાનોનું કોઈ ચૂસનારું છે માટે કેમ તેને કાપશો નહિ તેમ જ કોઈને તે કાપવા દેશો નહિ.

તા. ૨૬, ૨૭, ૨૮ નવેમ્બર ૧૯૫૩—પૂ. રવિશંકર મહારાજ પારડી તાલુકાના પ્રવાસે આવ્યા. સરઆતમાં જમીનદારોએ ઘોડી જમીન ભૂદાનમાં આપી. મહારાજના મન ઉપર જુદી જાપ પાડવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા.

ફેબ્રુઆરી-૧૯૫૪-રવિશંકર મહારાજ ફરીથી ૧૦ દિવસ માટે પારડીના પ્રવાસે આવ્યા. તેમણે ખેડસત્યાગ્રહના કારણોની જાણાવટ કરતું એક નિવેદન બહાર પાડ્યું.

પારડી એકસત્વંશિકા

૮૭

૧૦ ઓક્ટોબર-૧૯૫૪-રવિશંકર મહારાજે “પારડી વિકાસ સમિતિ”ની નિમણૂક કરી. આ સમિતિએ ૧૩૦ પાનાનો એક અહેવાલ બહાર પાડ્યો જેમાં સત્યાગ્રહીઓની માગણી ન્યાયી છે અને ધાસિયા જમીનમાં અન્નની ખેતી થવી જોઈએ એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો.

તા. ૨૮ ઓક્ટોબર ૧૯૫૪-“ક્રાઈવર સમિતિ”ની નિમણૂક-સરકારે પુના યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપક ક્રાઈવરના અધ્યક્ષપણા હેઠળ દસ ખેતીવાડીઅધિકારીની બનેલ સમિતિને વિગતવાર અભ્યાસ કરવાનું કામ સોંપ્યું. લોકોએ અહેવાલ તૈયાર કરવામાં સહકાર આપ્યો. આ સમિતિનો અહેવાલ બહાર પડે તે પહેલાં ઈશ્વરભાઈએ સાત મુદ્દાનો કાર્યક્રમ થકીને બહાર પાડ્યો.

૧૯૫૪:-સત્યાગ્રહનો બીજો તબક્કો:-૧૯૫૪થી ૧૯૫૬:

૧૯૫૪માં મુંબઈ રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન મોરારજી દેસાઈએ પારડીનો પ્રવાસ કર્યો. ‘કટલાક નિવેદનો કર્યા’ પરંતુ કોઈ નક્કર પગલાં લીધાં નહીં. આ જ સમયે પ્રજા સમાજવાદી પક્ષના પ્રમુખ આચાર્ય કૃપલાક્ષી પારડી આવ્યા. તેમણે પારડીનો સત્યાગ્રહ ગાંધીવિચાર પ્રમાણેનો ઉમદા સત્યાગ્રહ છે એમ જણાવ્યું.

૧૯૫૪ના ‘વર્ષ’ દરમ્યાન ૨૫૦૦૦ કરતાં વધુ ખેતમજૂરો આ અસહકારની લડતમાં જોડાયા હતા. સત્યાગ્રહીઓએ ધાસિયા પર પિકેટીંગનો કાર્યક્રમ અપનાવી અસહકારને સફળ બનાવ્યો. જમીનદારોએ ૫૦૦૦ એકર જમીન આપવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. પિકેટીંગ બંધ કરવામાં આવ્યાં પણ અસહકાર ચાલુ રહ્યો.

૧૯૫૫-૫૬:-મુંબઈ સરકારે રાજ્યના બજેટમાં ધરમપુર-પારડીની ધાસિયા જમીનમાં અનાજની ખેતી કરવા રૂ. ૩૦ લાખના ખર્ચવાળી એક યોજના તૈયાર કરી. ખેડૂતોની સહકારી મંડળી રચી તે મારફત ધાસિયા જમીનમાં ખેતી કરવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ સમય જતાં આ પ્રજા પક્ષીય રાજકારણનો વિષય બની ગયો એટલે સમગ્ર યોજના નિષ્ફળ ગઈ.

૧૯૫૬-૫૭:-આ સમય દરમ્યાન ઈશ્વરભાઈ હમણું સત્યાગ્રહને લીધે ગોવાની જેલમાં હતા. તેમની જેલઠાજરીમાં પારડીમાં શ્રી ઉત્તમભાઈ, શ્રી ગોવિંદભાઈ, વકીલ, કુમુદબેન દેસાઈ તથા શ્રી હકુમત દેસાઈ વગેરેએ સત્યાગ્રહનો કાર્યક્રમ ચાલુ રાખ્યો. આ સમય દરમ્યાન જમીનદારોએ કોર્ટ કોર્ટમાં અપીલ કરી હતી. ન્યાયમૂર્તિ શ્રી ચાગલાએ ધાસિયા જમીનને ખેતીલાયક ગણાવી ગણતંત્રધારીની ૬૫મી કલમને આધારે એવી જમીન સરકાર મેનેજમેન્ટ હેઠળ લઈ શકે એવું જાહેર કર્યું.

૧૯૫૭:-લોકસભા અને વિધાનસભાની ચૂંટણી થઈ. પારડીમાં પી. એસ. પી.ના ઉમેદવાર શ્રી ઉત્તમભાઈ પટેલ ચૂંટાયા. ચૂંટણી પછી ફરીથી સત્યાગ્રહની શરૂઆત થઈ. આ વર્ષમાં પહેલીએપ્રિલ ૧૯૫૬થી અમલમાં આવેલો નવો ગણતંત્રધારો આખા રાજ્યને લાગુ પડ્યો. ગુજરાતમાં ૫ લાખથી વધુ નોટિસો ગણતંત્રધારી ઉપર ફાડવામાં આવી, જે પૈકી ૫૦૦૦ નોટિસો

૯૯

ગુજરાત જોડે સાર્થ

પાટ્ટણીવિસ્તારના ગણોત્તિયા ખેડૂતોને મળી જમીનદારોએ ગણોત્તિયા સામે કોર્ટમાં દાવા કર્યા. આમ, ક્રાંતિ અને પ્રતિક્રાન્તનાં બે સામસામે આવ્યાં. પારડીના કિસાનકાર્યકર્તાઓને વિનોબાજીની બુદ્ધાનપ્રવૃત્તિમાં શ્રદ્ધા ખેડી. તેમણે ૨૧મી સપ્ટેમ્બરથી ૨૭ ઓક્ટોબર સુધી ૧૨ દિવસની પદયાત્રા કરી. ડીસેમ્બર ૧૯૫૭માં પારડી તાલુકાનાં ઘણાં ગામોમાં શિબિર યોજવામાં આવ્યાં. તેમાં ગ્રામદાનનું મહત્ત્વ સમજાવવામાં આવ્યું.

૧૯૫૮ :- ૩૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૮-આ દિવસથી ઈશ્વરભાઈ એ ફરીથી ગ્રામદાનઆંદોલન અંગે પ્રવાસ શરૂ કર્યો. જમીનદારોએ થોડી થોડી જમીન આપવાનો સંકલ્પ જાહેર કર્યો. બુદ્ધાનઆંદોલન અંગે વિનોબાજી સાથે મુક્ત ચર્ચા કરવામાં આવી. બુદ્ધાનઆંદોલનની પશ્ચ સ્થાપિત હીનો પર ખાસ અસર થઈ નહિ.

૧૯૫૯:- ૧૯૫૯માં વિનોબાજી ગુજરાતનાં પ્રવાસે આવ્યા. કાર્યક્રમના આયોજકોએ તેમનાં સુરત જિલ્લાના પ્રવાસમાંથી પારડી-ધરમપુર તાલુકાને બાદ રાખ્યા હતા. તેથી પારડીના ૧૦૦૦ થી વધુ કિસાનો વિનોબાજીનાં દર્શન કરવા પારડીથી ૧૨૦ કિ. મી.નો પગપાળા પ્રવાસ કરીને સુરત ગયા. વિનોબાજીએ પારડી ખેડસત્યાગ્રહને બિરદાવ્યો. ૧૯૫૯માં જમીનટોચમર્ચાદારો કાયદામાંથી છટકવા જમીનદારોએ જમીનના કૃત્રિમ ભાગલાઓ કર્યા. કૃત્રિમની જુદી જુદી વ્યક્તિઓના નામે જમીન ચડાવવા માંડી. શ્રી ઉત્તમભાઈના ઉપર હિંસક વર્તણૂક કરવાનો આરોપ મુકી તેમને તાલુકામાંથી તકીપાર કરવા નોટિસ કાઢી. શ્રી ઉત્તમભાઈ ધારાસભ્ય હતા હતાં તેમની સામે આવા પગલાં લેવાયાં તેથી સમગ્ર તાલુકામાં રોડબ્લોક ફેલાયો. સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૫૯માં જમીનદારોનાં કાવતરાં તરફ સરકારનું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું. તે અંગેના પુરાવાઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા. સાત સાત વર્ષના સત્યાગ્રહ પછી પણ આવી પરિસ્થિતિ સર્જાતાં ફરીથી આંદોલનને ઉગ્ર બનાવવાની તોયારી-થઈ.

૧૯૬૦-સત્યાગ્રહનો ત્રીજો તબક્કો-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૦માં ઓરિસ્સાના મુખ્યપ્રધાન અને જાણીતા બુદ્ધાનકાર્યકર શ્રી નલકૃષ્ણ ચોધરી પારડીના પ્રવાસે આવ્યા તેમણે સત્યાગ્રહીઓને બળ આપ્યું. અહીંની ધાસિયા જમીન ખેતીસાધક છે એવો મત જાહેર કર્યો.

મે ૧૯૬૦-માં મુંબઈ રાજ્યનું વિભાજન થયું. ગુજરાતની નવી સરકાર રચાઈ. તેના મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. જીવરાજ મહેતા હતા. ગુજરાત સરકારે મુંબઈ સરકારનો જમીનની ટોચ-મર્ચાદારો ધારો ચાલુ રાખ્યો. પરંતુ જમીનના ભાગલાની પ્રવૃત્તિ સામે તાત્કાલિક કસ્ટ કર્યું નહિ.

ઓગસ્ટ ૧૯૬૦-માં રેલી અને વિવિધ સ્તરે મંત્રણા-તા. ૧૬ ઓગસ્ટના રોજ પારડી-ધરમપુરના કિસાનોની એક રેલી મોજાઈ ફરીથી સત્યાગ્રહની તૈયારી થઈ. સત્યાગ્રહના તેજા ઈશ્વરભાઈ સાથે ડૉ. રસિકભાઈ પરીખ, શ્રી જીવરાજ મહેતા અને શ્રી મોરારજી દેસાઈની મંત્રણા મોજાઈ.

પારડી ખેડસત્યાગ્રહ

૮૯

૧લી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૦ પારડી મુકામે મળેલી પી. એસ. પી.ની કારોબારીમાં સરકાર સાથે થયેલી મંત્રણાની ચર્ચા કરવામાં આવી અને તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૦ના રોજ પરિયામાં વેલવાગડ મુકામે ફરીથી રેલી યોજવાનું નક્કી થયું. સરકારે “જિલ્લા વિકાસદળ”ની રચના કરી. પરંતુ તેમાં અહીંના કોઈ પ્રતિનિધિને સ્થાન ન આપ્યું.

૧૯૬૧ :—સરકારની શુભનિશામાં વિશ્વાસ મૂકી સત્યાગ્રહ થોડા સમય માટે સ્થગિત કર્યો.

૧૯૬૨ :—માર્ચ ૧૯૬૨માં રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણી થઈ. પારડી સત્યાગ્રહના એ મુખ્ય નેતા શ્રી ઈશ્વરભાઈ ગણદેવીમાંથી અને શ્રી ઉત્તમભાઈ પારડી વિભાગમાંથી પી. એસ. પી. પક્ષમાંથી ચૂંટાયા. પારડીમાં શ્રી ઉત્તમભાઈ કાંબેજના ઉમેદવાર સામે વિજયી બન્યા હતા એટલે પારડી તાલુકાની પ્રજાને આ ખેડસત્યાગ્રહને ટેકો હતો એમ સ્પષ્ટ થતું હતું.

૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૨ :—૧લી સપ્ટેમ્બરની કિસાનરેલીમાં સરકારને એક વર્ષમાં પારડીનો પ્રશ્ન ઉકેલવા આપ્તરીનામું આપવામાં આવ્યું. સરકારે પારડી તાલુકાની જમીનની મોજણીનું કામ હાથ ધર્યું.

૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૩ :—૧લી તારીખની રેલીમાં અખિલ ભારત પી. એસ. પી.ના મહામંત્રી શ્રી પ્રેમભાસિન આવ્યા હતા. આ રેલીમાં સરકારને ફરીથી આપ્તરીનામું આપવામાં આવ્યું અને ૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૩ના દિવસથી સામુદાયિક ધોરણે ફરીથી અન્નખેડ સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાનું નક્કી થયું. તેનો કાર્યક્રમ નીચે મુજબ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

કાર્યક્રમ :—૧. ૧૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૩—મંગળવાર—કુમલાવ ગામે સત્યાગ્રહ. ૨. ૧૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૩—રવિવાર—મોટાપોંદા ગામે સત્યાગ્રહ. ૩. ૨૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૩—શુક્રવાર—ધગડમાળ (પારડી) ખાતે મહિલા સત્યાગ્રહ. ૪. ૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૩—સોમવાર—સોનવાડા ગામે સત્યાગ્રહ. ૫. ૨ ઓક્ટોબર, ૧૯૬૩—બુધવાર—એક સાથે નક્કી કરેલાં દસ ગામેમાં સામુદાયિક સત્યાગ્રહ.

દશ ગામે :—પારડી ઉમરીગરનો પહાડ—દેગામ—ચીખડકબલ—કોપરલી—થોધડકૂવા—કુમલાવ—મોટાપોંદા—ધગડમાળ—કુંગરી—સોનવાડા.

આ વ્યાપક સત્યાગ્રહની જાહેરાતથી વાતાવરણ તંગ બન્યું અને આપ્તરીનામાનો જવાબ સરકારે મનાઈ કુકમ પ્રગટ કરીને આપ્યો. તા. ૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૩ સુરત જિલ્લાના કલેક્ટરે પારડી—ધરમપુર વિસ્તારમાં હથિયાર સાથે ફરવાની અને સુત્રોચ્ચાર કરવાની મનાઈ ફરમાવી. તા. ૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૩ ના રોજ સરકારે એક જાહેર નિવેદન બહાર પાડ્યું. તેમાં જણાવ્યું કે, “૧૦ સપ્ટેમ્બર થી શરૂ થનાર ખેડસત્યાગ્રહના વિચારને અમલમાં મૂકવાનું સલાહ બન્યું નથી. તેનાથી અશાંતિ સર્જશે. બંધારણ અનુસાર ખાનગી માલિકોની જમીન કાયદામાં જણાવેલ રૂવા. ૧૩

૬૦

ગુજરાત જે. દેસાઈ

સિદ્ધાંત અનુસાર જ પ્રાપ્ત કરી શકાય, સત્યાગ્રહથી નહિ”. સરકારનું આ નિવેદન ૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૩ ના રોજ વર્તમાનપત્રમાં છપાયું. છતાં ૧૦મી તારીખના સત્યાગ્રહની તૈયારી પૂર-જોશમાં થવા લાગી. સરકારે ૧૨૦૦થી વધુ પોલીસો અને એસ.આર.પી.ના જવાનોને કાયદો અને વ્યવસ્થા જળવવા મૂક્યા.

૧૦ મી સપ્ટેમ્બર-૧૯૬૩ કુમલાવ ગામે સત્યાગ્રહ થયો. પોલીસે સત્યાગ્રહીઓ પૈકી પ્રથમ શ્રી ઈશ્વરભાઈને અટકમાં લીધા. પછી બીજા ૧૭ સત્યાગ્રહીઓને પકડવામાં આવ્યા. ૪ વાગ્યા સુધી ધાસિયા જમીનમાં પોલીસ તથા લોકોની હોડાહોદી ચાલુ રહી. ૪ વાગ્યે હિતમલાઈએ બધાંને પાછા ફરવાનો આદેશ આપતાં માત્ર ૧૦ મિનિટમાં ૨૦ થી ૨૫ હજાર લોકો ધાસિયામાંથી નીકળી ગયા.

દરમ્યાન રાજ્યકક્ષાએ તથા રાષ્ટ્રકક્ષાએ ઘણા મહત્વના બનાવો બની રહ્યા હતા, જે પારડીના પ્રશ્નને પણ સ્પર્શી ગયા હતા.

૧૯૬૪ :—પી. એસ. પી. પક્ષમાં ભંગાણુ :—બળવંતભાઈ મહેતા અને પારડી કિસાન-પંચાયત વચ્ચે કરાર-રાષ્ટ્રકક્ષાએ અશોક મહેતા અને તેના કેટલાક સાથીઓ કોંગ્રેસમાં જોડાયા. રાજ્યકક્ષાએ જીવરાજ મહેતા પછી બળવંતભાઈ મહેતા મુખ્ય પ્રધાન બન્યા. તેમની સાથે પારડીના પ્રશ્ન બાબતમાં સમાધાનના કરાર થયા. જમીનના સર્વેનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. બળવંતરાય મહેતા સાથેની ચર્ચા પછી પારડી બેડસત્યાગ્રહના નેતાઓ કોંગ્રેસમાં જોડાયા. ૪ ઓક્ટોબર ૧૯૬૪ તેઓના કોંગ્રેસ પ્રવેશ પછી મહિનામાં પારડીનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનો હતો. પરંતુ સરકારનું કામ તદ્દન ધીમું પડી ગયું. સરકાર તરફથી નિરાશાજનક જવાબ મળવા લાગ્યા.

તા. ૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૫ની રેલીમાં ગુજરાત સરકારને ચેતવણી આપવાનું નક્કી થયું, કે જે રાજ્ય એના આપેલા વચનનું પાલન નહીં કરે તો છેવટના ઉપાય તરીકે કિસાનો ધાસને બાળીને ડાંગરની રોપણી કરશે અને તે માટે ૨૫ જુલાઈ ૧૯૬૫ સુધીમાં ગુજરાત સરકારને એણે કરેલી જાહેરાતનો અમલ કરવા જણાવ્યું. દરમ્યાન દેશ પર પાકિસ્તાનનું આક્રમણ થયું. સરકાર વચનપાલન કરી શકી નહિ. સત્યાગ્રહ ચાલુ રહ્યો.

તા. ૧૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૫-ઈશ્વરભાઈ અને સરકાર વચ્ચે મંત્રણા યોજાઈ. દરમ્યાન હાઈકોર્ટનો ચુકાદો પ્રગટ થયો. તે મુજબ-જમીન ટોચમર્યાદાના ધારા હેઠળ ધાસિયા જમીનને ડાંગરની ખેતી માટે ખેડાણ હેઠળ લઈ શકાય છે એમ જાહેર થયું. આનાથી સરકારનો માર્ગ મોકળો થયો.

તા. ૨૧ માર્ચ ૧૯૬૬ ના દિવસે ઈશ્વરભાઈ સાથે ગુજરાતના મુખ્ય પ્રધાન હિતેન્દ્ર દેસાઈ અને મહેસૂલ પ્રધાન હિતસવભાઈ પરીખ વચ્ચે ધાસિયા જમીનના પ્રશ્નનો છેવટનો નિર્ણય કરવા એક મુલાકાત ગોઠવવામાં આવી. પરંતુ એ મુલાકાતની માત્ર ૨૦ મિનિટ પહેલાં ઈશ્વરભાઈનો જીવનહીપ છુટાઈ ગયો. એ દિવસ અગાઉ તેમને કોલેરા થઈ ગયો હતો. પારડીનો પ્રશ્ન પૂરો ન થયાનો અફસોસ તેમને અને તેમના સાથીઓને રહી ગયો.

પારડી બેઠસત્યાગ્રહ

૯૧

ચોથો અને અંતિમ તબક્કો અને પારડીપ્રશ્નો ઉકેલ :—ઈશ્વરભાઈના મૃત્યુ પછી તેમનાં ધર્મપત્ની કુમુદબેન દેસાઈની પારડી કિસાન પંચાયતના પ્રમુખપદે વરણી થઈ. શ્રી ઉત્તમભાઈ, ગોવિંદભાઈ, ડૉ. અમૂલ દેસાઈ, હકુમત દેસાઈ વગેરે એમના સાથીઓએ બેઠસત્યાગ્રહનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું.

અંતે ગુજરાતની નવી રચાયેલી સરકારના મહેસૂલપ્રધાન શ્રી પ્રેમજીભાઈ ઠક્કર સાથે જમીનદારોના પ્રતિનિધિ અને પારડી કિસાનપંચાયતના પ્રતિનિધિઓએ આવરત ૧૪ કલાકની મંત્રણા કરી. તા. ૫-૭-૬૭ ના દિવસે સરકાર અને જમીનદારો વચ્ચે રાજ્યના સચિવાલયમાં કરાર થયા જેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે.

(૧) જમીનમાલિકો ૧૪૦૦૦ એકર જમીન ભૂમિહીન આદિવાસીઓને વહેંચવા માટે ફાગલ પાડી આપશે. (૨) આ ૧૪૦૦૦ એકર પૈકી ટોચમર્યાદાના કાયદા હેઠળ ૬૦૦૦ એકર જમીન નીકળશે. બાકીની ૮૦૦૦ એકર જમીન, જમીનમાલિકો પાસેથી સ્વૈચ્છિક રીતે કળખે લઈ સરકાર લઈ શકશે. જે ૮૦૦૦ એકર જમીન સરકાર હસ્તે સોંપાય તેની કિંમત મુખ્યમંત્રીશ્રી નક્કી કરે તે જમીનદારોને મંજૂર રહેશે. (૩) ધાસિયા જમીનમાં ખેતી થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવાની જમીનદારોએ ખાતરી આપી.

કરાર મુજબ મળેલી જમીનની વહેંચણી ભૂમિહીનોમાં કરવા દરેક તાલુકાએ માટે સરકારે સમિતિની રચના કરી. આ સમિતિમાં પારડી તાલુકામાં શ્રી ઉત્તમભાઈ પટેલની સજગતા અને પરિશ્રમને કારણે યોગ્ય વહેંચણી થઈ શકી, બીજા તાલુકામાં સંતોષકારક કામ થયું નહિ.

શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીના હસ્તે ભૂમિહીનોને જમીનવહેંચણી (૧૯૬૮) :—

પારડી વિભાગના ભૂમિહીન આદિવાસીઓને મળેલી જમીનની વહેંચણીનું કાર્ય ભારતનાં તે સમયનાં વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીના હસ્તે કરવા તેમને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું, જે તેમણે સ્વીકાર્યું. પારડીમાં પાર નદીને કાંઠે વિરાટ રેલીમાં ભૂમિવહેંચણીનાં પત્રકો પોતાના વરદહસ્તે આપી શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીએ પારડીમાં ચંચેલી ભૂમિકાંતિને બિરદાવી. બીજીવાર પણ ચૂંટણી દરમિયાન શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીએ પારડીની કિસાનરેલીને સંબોધી હતી.

સત્યાગ્રહ પછી :—જે ધાસિયા જમીન આદિવાસીને મળી તેમાં અનાજ પાકી શકે તેમ નથી એમ કહેવાતું ત્યાં હાલમાં એક એકરે ૬૫ મણુ જેટલી ડાંગર આદિવાસી ખેડૂતો પકવે છે. કરચક ગામે તો ભૂમિહીનોને મળેલી જમીનમાં સહકારી ખેતીનો પણ સફળ પ્રયોગ થયો છે. ૨૩ જેટલાં હરિજન અને આદિવાસી કુટુંબોને એક સ્થળે જમીન આપવામાં આવી અને ખૂંપડાં બાંધી વસવાટ કરાવી બીજાં સાધનો આપવામાં આવ્યાં. આ પ્રયોગથી કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર ખૂબ પ્રભાવિત થઈ.

૬૨

ગુજુવંત ને. દેસાઈ

ઉપસંહાર ૧—પારડીવિસ્તારના ભૂમિહીન આદિવાસી માટે આ ખેડસત્યાગ્રહ આશીર્વાદ-સમાન પુરવાર થયો એમ કહી શકાય. કેટલાયે ગરીબ કિસાનો ખેતી કરતા થયા. તેમની આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિમાં સુધારો થયો. તા. ૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૩ એ તેમને માટે મહાન પર્વ ગણાય છે. પ્રતિવર્ષે આ તારીખે હજારોની સંખ્યામાં પારડી તાલુકાના કિસાનો નક્કી કરેલા સ્થળે ભેગા મળી વિશાળ રેલીનું આયોજન કરે છે. ને કે સત્યાગ્રહના બધા ઉદ્દેશો સંપૂર્ણપણે સફળ થયા નથી. તા. ૫-૭-૬૭ના રોજ જમીનદારો અને સરકાર વચ્ચે થયેલા કરાર પછી આ સત્યાગ્રહનો અંત આવ્યો એમ કહેવાય છે. હકીકતમાં મોટા જમીનદારોએ પોતાની ધાસિયા જમીનમાં ધાસ ઉગાડવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું અને ટ્રાયમર્યાદાના કાયદામાં છૂટછાટ મેળવી હતી. પરિણામે ખેડસત્યાગ્રહના નેતાઓએ ઇ. સ. ૧૯૭૫ સુધી બહિષ્કાર અને અહિંસક સત્યાગ્રહના સ્વરૂપે પોતાની લડત ચાલુ રાખી હતી. આ લડતને બળ આપનાર તા. ૧લી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૩નો દિવસ તેમને માટે પ્રેરણારૂપ બન્યો છે. તેથી જ ગત વર્ષે (૧૯૮૫ની) પહેલી સપ્ટેમ્બરની રેલી જે સેલવાસ (હાદરા નગર હવેલી) ખાતે યોજાઈ હતી તેનો અહેવાલ દિલ્હીથી પ્રગટ થતા દૈનિક સમાચાર પત્ર “PATRIOT” માં તા. ૧૯-૯-૮૫ની આશુત્તિમાં પ્રગટ થયો હતો. તે અનુસાર પારડી ખેડસત્યાગ્રહને વડાપ્રધાન રાજીવ ગાંધી અને રાષ્ટ્રપતિ જ્ઞાની ઝેલસિંહે ભારતની કિસાન ચળવળના ઐતિહાસિક બનાવ તરીકે ગણાવેલ છે. Patriot વધુમાં લખે છે.

“The khed Satyagraha was unique in many ways. Not a single police bullet was fired. Not a tear-gas shell was lobbed. Not a Lathicharge was made. The protest and demands were made at the highest order of Ahinsa following the true ideals of Satyagraha. There was never any need for provocation or violence.”

ઝાણસ્વીકાર :—

આ લેખ તૈયાર કરવા માટે પારડી ખેડસત્યાગ્રહના પ્રણેતા અને મુખ્ય નેતા શ્રી ઉત્તમભાઈ પટેલ (સંસદસભ્ય) તથા માણુ ધારાસભ્ય શ્રી રમણભાઈ પટેલ સાથે સત્યાગ્રહનાં અનેક પાસાંઓની રૂપર રચના કરવામાં આવી તથા ખેડસત્યાગ્રહના કેટલાક હયાત આદિવાસી કિસાન ભાઈ-બહેનોની મુલાકાત યોજવામાં આવી. તે સર્વેનો આભાર :—

સંકર્ષ :—(૧) દેસાઈ હકુમત ઝીણુભાઈ “અણુનમ ચોક્કો” — ૧૯૭૬, પ્રકાશક : સ્વ. ઇશ્વરલાલ ઊટુભાઈ દેસાઈ સ્મારક સમિતિ, સૂરત. (૨) દેસાઈ ઇશ્વરલાલ ઊટુભાઈ “દેશનો ભૂમિપ્રશ્ન અને પારડી” સૂરત—૧૯૬૦ (૩) મુમકિન—માસિક અંક ૭-૮, ૧૯૭૪ (૪) ચેતના—પાક્ષિક, તંત્રી શ્રી ઇ. જી. દેસાઈ અંક ૧૯૫૪ થી ૧૯૬૦.

શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીવિત “શ્રી કૃષ્ણ-કુન્તીસંવાદ”* સંરચનાની દૃષ્ટિએ”

શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીવિત

કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા*

આપણે જો “શ્રી કૃષ્ણ-કુન્તીસંવાદ” એ કૃતિના વિવેચનની યોટાલીટી સિદ્ધ કરવા માગતા હોઈએ તો નાટ્ય-સંવાદથી માંડીને સંસ્કૃતિ સુધીના વ્યાપારમાં સંરચનાશોધ, જે માર્ગ દોરી આપે છે તે, નોંધપાત્ર રીતે ઉપયોગી થશે. એટલું જ નહિ પણ ભાષા-વિજ્ઞાનની કઈ વધારાની શિસ્ત આ કૃતિને આત્મસાત્ કરવા અનિવાર્ય બની છે તે પણ સમજાશે.

પદ્યને સીધું તેમ આડકતરું દાખલ કરીને સંયત, ચુસ્ત અને ખાસ તો નિયમિત હોય એવી સંરચનાનો લાભ આ સંવાદનાત્મકને મળ્યો છે. અને એનાં ૩૬ ઉપકરણો યુક્તિઓ લય તેમ લય-સંવાદની નિયત ભાતોએ અર્થસંભવમાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવ્યો છે.

યાકોબસના પોએટિક ફન્ક્શનના ખ્યાલને ધ્યાન પર લઈ કાવ્યોમાં પસંદગીધરીનો પ્રશ્ન પૂછે છે તે જુઓ. કવિ કહે છે કે “જુહોનાં, નયનરસ જેવું અમૃતના” સંભવિત શબ્દોમાંથી “અમૃત” શબ્દ પસંદગી પામ્યો. અને નયનરસ સાથે અસાધારણ રીતે સંયોજાયો. પસંદગીનો આ પ્રશ્ન જેમ એમની કવિતાને સત્વશીલ બનાવે છે તેવી જ રીતે ગદ્યમાં “મારા નેત્રમણિ” જેવાં વિધાનો તપાસો. સ્પષ્ટ સમજાશે કે કાવ્યભાષાની પૈલી સમજ સાહિત્યિક ભાષાની સમજમાં પણ એ જ રીતે વિકસી છે.

સંવાદોમાં પદ્યમય ગદ્યનો ઉપયોગ કાવ્યાત્મક રસોનો અનુભવ કરાવે છે. પદ્ય પોતે પણ રસનિધ્યતિની ક્રિયામાં મદદ કરવા આવે છે. નાટકમાં સુંદર તેમ પ્રેરણાશીલ કાવ્યમય ગદ્યનો ઉપયોગ એના કાવ્યાત્મક રસોનો અનુભવ કરાવવા આપણે કરીએ છીએ નેવી જ રીતે પદ્યકાવ્ય અથવા સંગીત સીધું પણ રસનિધ્યતિની ક્રિયામાં ઉપકારક થાય જ છે.

વિશિષ્ટ સામાજિક બળોએ જે યુગમાં ગુજરાતી નાટકમાંથી સંગીતને તિલાંજલી આપી એ યુગમાં ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના સંવાદો તેમ નાટકોમાં કાવ્યનું સત્ સ્વરૂપ પ્રકાશી બીકું હતું. સામાજિક બળોના એવા અંકુશ નીચે પણ નાટ્યક્ષેત્રે કાવ્યનું સ્વરૂપ સ્થાપવું એ ઘણી મોટી સિદ્ધિ ગણાય. શ્રી કૃષ્ણ-કુન્તી સંવાદનાં કાવ્યો પણ એજ વાતનાં દ્યોતક છે.

‘કૃષ્ણાચાર્ય’, પુ. ૨૮, અંક ૧-૨, દીપેન્દ્રસર્જી-વસંતપંચમી અંક, ઓક્ટોબર ૧૯૯૦-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૧, પૃ. ૯૩-૧૦૪.

* રસદર્શન, દ્વિતીય ગુચ્છ, ગદ્ય પૃ. ૫૫-૫૬, પ્ર. આ., ૧૯૮૬ પ્રકા : શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગ, વડોદરા.

એમ ૮૨/૩૮૫, સરસ્વતીનગર, આઝાદ સોસાયટી પાસે, અમદાવાદ-૧૫, ફોન નં. ૪૬૬૫૬૦.

આને જ્યારે એવાં સામાજિક યજ્ઞોનો અંકુશ તૂટયો છે ત્યારે નવા સામાજિક સંન્મેજોના ભાવોનું વાહન બનવા એ કાવ્યભાષા કેટલી ઉપકારક ગણાય ? આ સંવાદમાં એમણે દરબારી કાનડો, શિખરિણી અને કીર્તનનો લય કુશળતાથી ઉપયોગમાં લીધો છે. ભીમિઓ, ભાવો અને રસોનું ક્રોધ વાહન માત્ર કાવ્યાત્મક છૂટછાટ સાથે બોલાતું ગદ્ય જ માત્ર છે એમ નહિ, પણ જોદાગદ પાઠ્યરૂપ, કરકસરતાવાળું, ચીવટલાળું પણ પાંચ એક ક્રોધ વાહન છે જ.

એમણે પ્રયોજેલા જોદા વગેરે આપણું ભાવિ વાહન થશે કે કેમ એ પ્રશ્ન જુદો છે પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે નાટકમાં જે ધાર્મિક આત્મા સંક્રાંત થયો છે તેમાંથી જ એમણે પોતાનો જોદ શાધી લીધો છે. પદ-ગદ્યનું, અરે ગદ્યનું પણ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવા માટે પ્રારંભમાં જ કૃષ્ણની સ્વગતોક્તિમાં એમણે પદ ઉપરાંત ગદ્યમાં ટાળ્યું ટાળ્યું ટાળ્યું વગેરે દ્વારા જુદી જુદી સ્વર-વ્યંજનાઓની સંકલના ગોઠવી છે. ક્યારેક “સર્વ કંઈ થઈ ગયું” “થનાર સહેને થઈ ગયું”, “થનાર સહેને થઈ ગયું” જેવી પુનરુક્તિઓ વગેરે દ્વારા એમાં ચારુતા સર્જી છે. ખરાબ ટેવો ખરાબ શિક્ષણ વગેરે કારણે સામાન્ય જીવનમાં ભાષા બોલવાની જે કદંગી અને અસરકારક ન હોય તેવી પદ્ધતિ જે આપણે જોઈએ છીએ તેમાંથી બહાર નીકળવાનો આ પ્રયત્ન લેખી શકાય એટલું જ નહિ પણ નાટકમાં પાઠ કેવળ શ્રાવ્ય વસ્તુ જ નથી પણ ભાવોને દૃશ્યાત્મક ચિત્રમય રીતે રજૂ કરી શકાય તે રીતે લખાવા જોઈએ તેને પણ એ પ્રયત્ન ઉપકારક રહ્યો ગણાય.

કૃષ્ણ, પ્રવેશતાં જ, દરબારી કાનડામાં ગાવા માડે છે ને પછી સ્વગતોક્તિ કરે છે. ભલે એ સ્વગતોક્તિ લાંબી છે છતાં એમાં જુદા જુદા રચકારો પેદા કરવાની શક્યતા છે. વાક્યો ટૂંકાં ટૂંકાં છે તથા સંવાદિત અને તાલબદ્ધ રીતે કહેવાયાં છે તેથી શબ્દો પડી જતા નથી કે ઉચ્ચારણ વગર છટકી જતા નથી.

અર્ધવિરામો વગેરે દ્વારા લેખકે જે એકમો કરી આપ્યા છે તે નટને વાક્યોમાં યોગ્ય વિરામ લેવાની શક્તિ પૂરી પાડે છે તથા નટ ફેફસાંમાં શ્વાસ ભરી દેવાની શક્તિ મેળવે છે.

ખીજ એક વાત અગત્યની છે અને તે એ કે ચાલતાં ચાલતાં ચાર પાંચ પગલાં ચાલતાં વાક્ય પૂરું થઈ જાય છે વળી કેટલુંક જીભા રહીને પણ બોલી કાઢે એ ક્રિયા દિગ્દર્શક વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી આપે એટલે સ્વગતોક્તિનું બધું લાંબાણ એમાં યોગળી જવાનું.

થણા યુનિટો નટને લાંબુ ચલાવીને પણ દિગ્દર્શક વ્યવસ્થિત રીતે અને ઝડપથી પૂરા કરી શકવાનો, શ્વાસ કરીને લાંબી સ્વગતોક્તિઓમાં દિગ્દર્શકને કંઈ રીતે અનુકૂળ થવું તેનો અભ્યાસ આ પ્રકારની સ્વગતોક્તિઓ પૂરા પાડે છે, તે દૃષ્ટિએ પણ તેનું જીવ્ય અંકાવું જોઈએ.

યાકોબ્સન પ્રમાણે આ સંવાદ-વાચનાના ઘટકો આમ ગોઠવી શકાય.

સંવાદ-કૃતિ :—એક સંચના, સંચનાબદ્ધ ઉક્તિ સંદર્ભ (context) (સારું શું બોલું શું વગેરે) સંદેશ (Message) (મહાભારતનો, સંસ્કૃતિનો) પાત્રો (વક્તા) (કૃષ્ણ-કુન્તી જેવાં) શ્રોતા (“સ્વ”, અન્યપાત્રો તેમ પ્રેક્ષકો) સંપર્ક (Contact) (વક્તા વગેરેથી) સંકેત (Code) (વાણી લેખન વગેરેમાં) અર્થ : સમગ્ર ક્રિયામાં.

“શ્રી કૃષ્ણ-કુન્તીસંવાદ” સંરચનાની દૃષ્ટિએ

૬૫

સંવાદમાંની સંક્રમણઘટના જે સંદેશની બનેલી છે તે કૃષ્ણ-કુન્તી જેવાં પાત્રોથી થાય છે તે એમની વાણી વગેરેનો વિરામ “સ્વ” અન્ય પાત્રો તેમ પ્રેક્ષકો છે. ગભિત વ્યાકરણને

આધારે રચાયેલી આ સંવાદ-કૃતિ પોતે તો એક સંરચનાબદ્ધ ઉક્તિ માત્ર છે પણ એ ભાવનને દોરે છે અને ભાવનના અસ્તિત્વમાં જ એની ઘટનાઓને કૃતિમાં કશું અસ્તિત્વ છે. સંરચના-વાદીઓ ભાવકને કેન્દ્રમાં લાવે છે. તોદોરાત અને બાથે તો એ વાતને ખૂબ વિસ્તારી પણ છે. થિયેટરની સંકલ પરિભાષામાં, વાણીલેખન તેમ તેના વિધાયકો, બન્યાત્મક સંયોજકો તથા આહ્વાય વગેરે અન્ય માધ્યમો વગેરેમાં તે મૂર્ત થાય છે. સાડું શું? ખોટું શું? ધર્મ શું? અધર્મ શું? વગેરે સંદર્ભોનો એના વડે નિર્દેશ મળે છે, અને અર્થ સમગ્ર ક્રિયાને પરિણામે મળે છે.

સંવાદ-તત્ત્વનું સંઘટનસૂત્ર વસ્તુગૂંફનમાં પાત્રો જે ભાગ લેજીવે છે, તેની તપાસમાંથી જડે છે, અને એમાં રહેલી સંરચના સમગ્ર સંવાદરૂપને ધારણ કરતું નોંધપાત્ર તત્ત્વ છે. એ પારખી શકાય તેવી અને પુનરાવર્તનશીલ છે. પાત્રોનાં કાર્યોના ક્રિયાક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ દુરોધનને ખસનાયકના ક્રિયાક્ષેત્રમાં જુઓ તો કૃષ્ણ દાતા, મદદકર્તા, નાયક વગેરે રૂપે દેખાય છે.

યુનિટ વગેરેની જે વાત કરી તેમ પુનરાવર્તન જેવાં ધ્વનિસામ્યોની જે વાત કરી તેને તથા યથાસ્થાને લય તેમ લયસંવાદની જે વાત કરી છે તેને લોત્તમનની દૃષ્ટિએ તપાસો. સ્પેસ-અવકાશમાં સાહિત્યનો ઔષ્ધ થવો એમ જે તે કહે છે તેને કારણે સામાન્ય ભાષા કરતાં ઉપેન્દ્રાચાર્યની ભાષા કઈ રીતે જુદી પડે છે તે સમજાશે. એમનું ગદ્ય-પદ્ય માત્ર માહિતી જ ઝડપથી પહોંચાડે છે એમ નહિ પણ પ્રેક્ષકોની સક્રિયતાને પણ એ ઉશ્કેરી મૂકે છે. પ્રેક્ષકો પાસેથી જે કંઈ તે માગે છે તે ભાવનવ્યાપારમાં નવા જ અર્થસંભારનું આકલન થતું આપણે જોઈ શકીએ છીએ. લોત્તમન પ્રમાણે એમની કૃતિની એ દેખી છે એમ કહી શકાય.

એ અર્થમાં એ ભાવન-વ્યાપાર સાહિત્યનો સાર્વત્રિક સંરચનાવ્યાપાર છે. ‘સ્ક્રૂકચર’માં લોત્તમને કલાપરક સંકલવિજ્ઞાનનું જે નિરૂપણ ક્યું છે, તેમાં એ તો કલાને એક ભાષા તરીકે જ આલેખે છે. એ અર્થમાં આ સંવાદકલામાં ખીખી સંક્રમણોથી જુદી જ રીતે એવું સંક્રમણનું પાયાનું કાર્ય જે થાય છે, જે પણ કલાને કારણે થાય છે, જે પોતે જ એક ભાષા છે.

એમનાં સંવાદસ્વરૂપે અનેક જગ્યાએ નાટકનાં તત્ત્વો અપનાવ્યાં છે. શ્રીકૃષ્ણના પ્રવેશથી માંડી સંકોચ, વાતનું પલટાવું, આશીર્વાદમુદ્રા કરી રહેવું વગેરે એ સંદર્ભે સૂચિત કરી શકાય. તેથી આ સંવાદ પણ એમના નિષ્કલ્પ-સંવાદોનું સ્વરૂપ ધારતા સંવાદોની હરોળમાં બેસે છે. શાંત રસ એમાં મુખ્ય રસ છે. સંગીત જેવા વિભાવો પણ એને ટોચ પર પહોંચાડવાની ક્રિયાના ઉદ્દીપકો છે. હવે આપણે એ જોઈએ કે એ બધા વડે સંસ્કૃતિનો વ્યાપાર કઈ રીતે થયો છે.

મૂળ મહાભારતમાં કૃષ્ણનો હેતુ સમગ્ર કરુણામાંથી બહાર નીકળી શાંતિની સ્થાપના કરવી તે તરફ રહ્યો છે. એ જ હેતુ, સહ્ય તરફની ગતિ આ નાટકની પણ છે. પ્રારંભે જ કૃષ્ણ ધર્મથી વિપરિત એકી કરુણ શક્તિને કઈ રીતે કાઢી તે વણીવે છે અને તેમાંથી બહાર નીકળી શાંત રસ તરફ ગતિ કરે છે. આમ હેતુલક્ષી નાટક-હોવા છતાં હેતુ સીધા અચારરૂપે એટલે કે

નાટ્યધર્મથી વિપરિત ગતિએ નથી. જો એમ થયું હોત તો સંસ્કારજીવનના મૂળમાં સડો પેડો હોત. નટના અભિનયની શક્તિ ક્ષીણ થતી હોત અને આ દશ્યનાટકનું સ્થાન એકદમ ચેનચાળાએ લીધું હોત. નીચેના આત્મરૂપ સંબંધથી નાટકને તેમણે વિકસાવ્યું છે. ૧ એમને માટે તે અવસ્થાનુકૂળ છે. ૨ રસ એ આ નાટ્યસંજ્ઞાનો આત્મા છે. ૩ કૃષ્ણને માટે માતૃવત્સલ કુન્તી બાલ વિભાવ છે તેવી જ રીતે કુન્તી માટે કૃષ્ણ પણ બાલ વિભાવ છે, જેનો વાસ્તવિક અનુભવ નાટકના પાયામાં છે. ૪ જાને પાત્રોના અંતઃકરણના ભાવો પણ સત્યતાની જ પ્રતીતિ કરાવે છે. ૫ જે અભિનય જન્મે છે તેનું દર્શન લોકધર્મી છે અને તમામ સત્યથી અવળી એવી ગતિઓ કૃષ્ણ તેમ કુન્તીની ઉક્તિઓ તથા અભિનયમાં ચળાઈ જાય છે, તેમાં જ તો આ નાટકની સફળતા રહેલી છે, જેમ કે મહોન્મત થઈ ગયેલો દુર્યોધન ગયો, દ્રૌપદીની પણ સિદ્ધિ થઈ વગેરે એવી રીતે કહેવાયું છે કે મશ્કરી ઉડાવવાના, આચારભજ્જતાના પ્રયોગો થવાની શક્યતાઓ જ રહેતી નથી. આ આખા નાટકમાં એવા પ્રયોગો લેખકે ઓગાળા દીધા છે અને કેવળ પેલા સત્યને લેખકે આત્મરૂપ આપવાની જ મંથામણુ કરી છે. એ ગતિ નાટ્યરસથી વિપરિત ન હોવાને કારણે લેખકને સફળતા અપાવે છે.

નાટક પોતે જ એક ધર્મપ્રવૃત્તિ છે, ઉત્સવ છે. જીવનશુદ્ધિને અભિવ્યક્ત કરવાનું માધ્યમ છે અને જીવનનો એક આનંદજનક વ્યાપાર છે એ હેતુઓ સિદ્ધ કરવા ઉપેન્દ્રાચાર્યજી જે વિવિધ સ્વરૂપોને આશ્રયે ગયા તેમાં કવિતા ઉપરાંત રસિક એકાંકિઓ અને સંવાદો જેવાં સ્વરૂપો પણ માધ્યમરૂપે રહ્યાં.

ઉપયુક્ત ત્રણે સાહિત્યતત્ત્વોને નાટકમાં અથવા નાટક થવામાં સીધો સંબંધ રહ્યો છે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ રંગભૂમિ તરફ વળ્યા. બંને તે હેતુલક્ષી રહી પણ એટલા કારણસર જ જો તે ઉપેક્ષિત રહી હોય તો તે બધી મોટી ભૂલ છે.

પ્રચારદષ્ટિ મોટું લયસ્થાન હોવા છતાં કલાની સીમામાં રહીને જ જો એ કાર્ય પ્રતિપક્ષી થઈને કમું હોય તો પણ કલાને ઉપકારક રહે છે.

ધર્મવિવરણ કે ધર્મને નિત્ય વ્યવહારમાં ઉતારવાની અગત્યતા અથવા ધર્મ અને જીવનનો સમન્વય આવું કોઈ પણ કાર્ય ઉપેન્દ્રાચાર્યના સંવાદોમાં થયું છે. ભારે પાત્રો અને ઘટનાઓને આંચ ન આવે એવી કુશળતા એમણે કવી રીતે સેવી છે, તે આપણે એમની કૃતિ “શ્રી કૃષ્ણ-કુન્તી સંવાદ”ના પૃથ્થકરણ દ્વારા જોઈ શકીએ છીએ.

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રેક્ષકોના મનમાં પ્રચાર આપોઆપ કઈ રીતે સરી પડે છે.

જો કે કલા સાથે આનંદ સિવાયનો હેતુ જોડાય છે ત્યારે એ બધીવાર મોલકો થઈ જાય છે અને રસક્ષતિ કરે છે પણ એવું ન થવું હોય ત્યારે પણ અમે તો કલા ખાતર કલાવાદીઓ છીએ એમ કહીને મોં ફેરવી લેવું તે અસાધ્ય નથી.

“શ્રી કૃષ્ણ-કુન્તીસંવાદ” સંરચનાની દૃષ્ટિએ

૯૭

આપણી રાસલીલાઓ કે મણિપુરી નર્તન વગેરે સહેતુક રચાં હોવા છતાં કલાસૂઝ દાખવે જ છે એ દૃષ્ટિએ જ ઉપેન્દ્રાચાર્યની પ્રવૃત્તિ મૂલ્યવની રહી અને અભિનયનિર્માણલેખનમાં જો કલાસૂઝ દાખવવામાં આવી હોય તો (એટલે કે સંવાદ જે રીતે ઉચ્ચારાયો હોય એમાં કથા વગેરે જે રીતે કહેવાયાં હોય, તેમ જે રીતે પાત્રોની સ્થિતિ હોય તે બધાંમાં જોનાર પ્રેક્ષકને સંવાદ-લેખથી કંઈક વિશેષ જોઈ શકવાની શક્યતા રહી હોય તો) ત્યાં થિયેટર થતું હોઈ રંગ-ભૂમિના ઇતિહાસમાંથી એનો કાંકરો કાઢી નાખી શકાય જ નહિ. ઉ.ત. મણિપુરી નર્તન મણિપુરીઓના સમાજનું લાક્ષણિક અંગ હોવા છતાં એમને માટે એ ચૈતન્ય-પ્રેરિત રાધા-કૃષ્ણની ભક્તિનું સાધન છે છતાં ઉચ્ચ રાષ્ટ્રીય કલાનું એ ઘોનક છે. અનેક અટપટા તાલો, વૈવિધ્યભરી રાગ-રાગણી, વિવિધ ભાવો પ્રકાશિત કરી રસ ઉત્પન્ન કરી શકવાની શક્યતા વગેરે વિવિધતાભરી લાક્ષણિકતાઓથી એ અભિવ્યક્ત થાય છે. તે જ રીતે ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની પ્રવૃત્તિ હેતુપ્રધાન હોવા છતાં વાક્યોમાં એમણે ઘાડેલા એકમો, સંગીતનો પ્રવેશ, રસનિષ્પત્તિની શક્યતા, નાટ્યધર્મથી વિતરિત નહિ એવી ગતિ વગેરે જે આ લેખમાં ચર્ચાઈ છે તે બધી લાક્ષણિકતાઓવાળી એ છે. જે પેલા સંવાદ-લેખને કશીક વિશેષતા અર્પે છે અને તે થિયેટર થવામાં ઉપકારક એવી પ્રવૃત્તિ બને છે.

એ કલાસૂઝ ક્રમશઃ ઉમેરાતી ગઈ હોય તો પણ ધડાતા ઇતિહાસને એ પ્રવૃત્તિ અનુપકારક તો નથી જ. માત્ર વાચન માટેના સંવાદમાંથી બહાર નીકળી થિયેટર થવા સુધી એ વિકસી છે. એ વાત ઇતિહાસલેખકે નોંધવી જ પડે.

એક આગવા સંકેતતન્ત્રની દૃષ્ટિએ એ શું વિશિષ્ટ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે સમજશો. અન્ય સામાજિક-સાંસ્કૃતિક તન્ત્રોની જેમ એ સંકેતતન્ત્ર ઇતિહાસ-નિરપેક્ષ ન હોવા છતાં એટલું તો નોંધવું પડશે કે એ વડે તે ઠીક ઠીક આબદ છે અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિબળોની નીપજ છે. માત્ર કવિતા જ નહિ એમનું ગદ્ય પણ ધણી સંકુલ માહિતી વ્યક્ત કરે છે અને એ કાર્ય એની સમગ્ર સંરચનાને આભારી છે. બોધની જે સંકુલતા એમાં છે તેને કારણે પદ્ય-ગદ્ય તરવો, ખાસ પ્રકારના અર્થ-પરક ભારનું વહન કરતાં હોય એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

“સંવાદ” એ એકમમાંનું ચિન્તન ભલે કૃષ્ણ તેમ કુન્તી એ બે પાત્રોનું ચિત્તપરક હોય પણ તે એક સંસા છે અને કશા પણ સૂચન કે બોધનો પ્રારંભ કરે છે. જો કે નાટકમાં તો કશું જ નહિ સૂચવનારા અર્થહીન પ્લેનિઓ પણ પ્રયોજાય છે. ખુદ ભરતે પણ શુદ્ધ એટલે કે અર્થહીન આકારો જેમાં આવે તેવી ધ્રુવા શુદ્ધાવકૃષ્ટા પણ પ્રયોજવાનું કહ્યું છે. શુદ્ધ એટલે અર્થહીન અક્ષરોથી બનેલી અવકૃષ્ટા નામની ધ્રુવા તે જ શુદ્ધાવકૃષ્ટા અને તે જર્જરના શ્લોકો દેખાડનાર છે. એમ ભરતે અધ્યાય પાંચમાં પૂર્વરંગપ્રયોગમાં ઉત્થાપનવિધિની ક્રિયાઓના વર્ણનમાં શ્લોક રૂપમાં કહ્યું છે. ધ્રુવા હદોગત જૂતો વડે પ્રગટ કરી શકાય છે. વિવિધ હદો વડે બતાવેલાં અને કાવ્યપણાને પામ્યાં છે એવાં ધ્રુવાઓનાં મુખ અને પ્રતિમુખ વગેરે છે. મુખ અને પ્રતિમુખ અવકૃષ્ટા બે ધ્રુવાનાં અંગો છે. નાટકની વસ્તુનો ચાલતો પ્રયોગ કે જે રસ અને ભાવને આશ્રયે કરી રહેલો છે તેને તેમ જ દેશ કાલ અને અવસ્થાને જાણીને પ્રયોજાઈએ ધ્રુવા કરવી એમ રવા. ૧૩

કહ્યું છે. અવકૃષ્ટા ધ્રુવા કરુણરસયુક્ત છે. જગતે શ્લોકની શુદ્ધ અવકૃષ્ટા ધ્રુવા ગવાઈ ગયા પછી તંત્ર તેમ વાઘી તરફ ડગલાં ભરી દીધા પછી વિદુષકે સૂત્રધારને હસવું આવે એવી લગભગ અસંખ્ય જેવી તત્કાલિક ચર્યાકથા કરવાનો પણ ભરતે આદેશ આપ્યો છે. એ જ અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૩૪માં એ આદેશ છે. એમાં મિથ્યાવાદ, અટપટી ઉક્તિઓ વગેરે પણ વિદુષકે વચ્ચે વચ્ચે ખોલી જેને વિરૂપ કરેલ છે અને સૂત્રધારે જેનું સમર્થન કયું છે તે પરિપાશ્વકની વાતો ત્રિગતમાં પ્રયોજાય છે, એમ કહ્યું છે. પણ ઉપેન્દ્રાચાર્ય એવા પ્વાનઓથી બચ્યા છે, અથવા એવા પ્વાનઓની એમને આ નાટકમાં જરૂર પડી નથી. એટલે કે અમુક એક નિશ્ચિત તન્ત્રમાં એ હંમેશા અર્થપૂર્ણ રહ્યા છે. આખું નાટક અર્થપૂર્ણ સંજ્ઞાઓનું બનેલું છે. એટલે આપણે વિવિધ સંજ્ઞાતન્ત્રો તેમ તેમની વચ્ચેના સમ્યન્ધોની એક સંકુલ જાળનો અનુભવ કરીએ છીએ. કૃષ્ણ કે કુંતી દ્વારા ખોલાયેલી કાઈપણ ઉક્ત કે ઉક્તિસમૂહ સંવાદના માધ્યમથી એકબીજા સાથે જોડાય છે અને વિશિષ્ટ અર્થઘટન પામે છે. અર્થો તેમ અર્થો જોડા કરનારી એવી પથરાયેલી જાળનો આપણને અહીં અનુભવ થાય છે. એ આપણે આ નાટકનું સમજવા જે સંકેતવિજ્ઞાનનો આધાર લેવા માગીએ છીએ તેની સામગ્રી છે. એ સામગ્રી સમજવા પ્રયત્ન કરીએ પણ તે પહેલાં એ ખ્યાલ રાખવો જરૂરી છે કે ઉપર જે સંકેતવિજ્ઞાનની વાત કરે તે આ નાટકમાંથી પીઅર્સ પદ્ધતિને અનુસરે છે. કેમ કે મૂળભૂતપણે કૃષ્ણ તથા કુંતી દ્વારા થયેલા તર્કને એ ભેટે છે.

એ સામગ્રી તથા ઉપયુક્ત જાળમાં જે વિષય પથરાયું છે તેના અનેક પદાર્થોના સંપર્કમાં આપણે આવીએ છીએ, એમાંથી જય પામવું, પરાજય થવો, મિત્રફલ, સન્નિવૃત્ત, માતૃત્વ વગેરેનો આપણે પરિચય કરીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે શરીરની બાહ્ય તેમ આંતરિક પરિસ્થિતિઓ, પ્રવેશવું, નમવું, સ્મિત કરવું વગેરેનો પણ પરિચય આપણને થાય છે. સંવેદનો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા એ જ્ઞાનનો સંગઠિત સ્વરૂપમાં આપણે જે અનુભવ કરીએ છીએ, એટલે કે પૂર્ણ નાટકનો પરિચય કરીએ છીએ ત્યારે, નાટક એના જીવનમાં કઈ રીતે જીવું રહ્યું છે તે સમજાય છે. સંરચનાની દૃષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણ-કુંતીસંવાદને પામવાની પ્રક્રિયા Perception-પ્રત્યક્ષીકરણમાંથી આપણે પસાર થવું રહ્યું. એટલે કે નાટકને પામવા માટે Patterns-માં અર્થપૂર્ણ તરાહોમાં સંવેદનોનો અનુભવ આપણે કઈ રીતે કરીએ છીએ તે સમજવું રહ્યું.

જે સામગ્રીની વાત કરી તેમાં નટ તેમ અન્ય વિધાયકો તથા તેની સાથેનાં કલાનાં માધ્યમો પણ આવશે. કેન્દ્રમાં સંરચના કઈ રીતે છે તે સમજવાથી વાત સમજશે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે અર્થ હંમેશાં પ્રેક્ષકોને એટલે કે ઘટનકારને મળે છે પણ તેનો મદાર તે સંરચના પર બાંધવાનો છે. પ્રેક્ષકોની પ્રતિભા, સ્થાપી ભાવો વગેરેનું સંરચના આવશ્યક નિયંત્રણ કરશે તો બીજી તરફ અર્થનું ઘટન કરનાર નટ તેમ અન્ય વિધાયકો તથા માધ્યમો વગર એ સંરચના થવાની નથી. કેમ કે નાટકનો અર્થ ભલે નટો તેમ પ્રેક્ષકો વડે જ અસ્તિત્વમાં આવે છે. છતાં એ પોતાના ઘટક-તત્ત્વોની સમ્યન્ધબૃમિકાને પણ આભારી છે. આમ અહીં ભાષાકૃતિ તેના વિધાયકો વગેરે અને અર્થઘટનકાર પ્રેક્ષકો વચ્ચે જે સાયુજ્ય રચાય છે, તે કૃતિથી સંસ્કૃતિ સૃષ્ટિનો એક વૈજ્ઞાનિક સેતુ છે અને આપણે આ વિવેચનમાં તેનું જ પૃથક્કરણ કરી રહ્યા છીએ.

“શ્રી કૃષ્ણ-કુન્તીસંવાદ” સંસ્કરણની દૃષ્ટિએ

૬૬

પ્રથમ નટ લો. કૃષ્ણની એકાકિતમાં ઉચ્ચારણનું જે વૈવિધ્ય લેખકે ગોઠવી આપ્યું છે તે સંભાષણ નટની આંખ ઉપર જે ઘેરાય છે તે ઘણું અગત્યનું છે. “સર્વ”, “પરાજય”, “જય” જેવા શબ્દો એ સંદર્ભો જે રીતે સિદ્ધ થયા છે તે તપાસો. અર્ધવિરામ, આશ્રયવિરામ, પ્રશ્નો વગેરે તેમ પાંડવો અને કૌરવોનું સરખાપણું કે વિરોધાભાસ વગેરે તરત પછી તેમાં ઉપકારક થાય છે. “કૌરવોનો પરાજય કરાવ્યો” એ વાક્યને માનો કે દિગ્દર્શકે નીચા સ્વરમાં ગોઠવ્યું તો તેનાથી વિરોધી વાક્ય “પાંડવોનો જય કરાવ્યો”ને તરત જ જોયા સ્વરમાં ગોઠવવાની દિગ્દર્શકને તક રહે છે. એવી જ રીતે “દ્રોપદીની સિદ્ધિ કરાવી” કણ્ઠ સાથે શત્રુકૃત્ય કથું, અર્જુન સાથે મિત્રકૃત્ય કરાવ્યું વગેરેમાં પ્રગટતું જીવન તપાસો, ઉભા, ગતિ, ક્રિયા વગેરે તરત તપાસો, જે એમાં રંગ પૂરવા દિગ્દર્શકને માટે જરૂરી છે તે લેખકે પચાવી આપ્યા છે. પ્રથમ પરિચ્છેદ લો. મૃત્યુ છે, સ્મશાન વગેરે જે છે, સાં અવાજ નીચે પડતો જાય છે. પરીક્ષિતને જિવાડ્યા, અર્જુન સાથે મિત્રકૃત્ય કથું વગેરેમાં શક્તિનાં પૂર ચઢે છે અને અવાજ ખીલી જાડે છે. આ રીતે આપું નાહ્ય, ક્રિયાઓ, સંસ્કરણની દૃષ્ટિએ તપાસતાં એમાં એકાકિતને ગોઠવવામાં લેખકની સફળતા સ્પષ્ટ વરતાશે.

મુખ અને એના ઉપાંગોની જેમ હાથ પાણી શ્રીકૃષ્ણનો રોલ કરતા નટ માટે કેવું અગત્યનું અંગ અને છે તે જુઓ. સૂચિત જે પરિચ્છેદ આપણે લીધો છે તેમાં “સર્વ કંઈ થઈ ગયું” “કૌરવોનો પરાજય કરાવ્યો, પાંડવોનો જય કરાવ્યો” એટલા એક વાક્યમાં જ હાથનાં ઉપાંગો કેટલી બધી અસરો પરમાણુ છે અને પ્રગટ કરે છે? “કૌરવોનો પરાજય કરાવ્યો”માં હાથ શક્તિના પ્રતીક તરીકે વપરાશે અને પાંડવોનો જય કરાવ્યો એમ નટ બોલે તે પહેલાં જ એ વાત હાથ દ્વારા નટ પ્રેક્ષકને પહોંચાડી શકવાનો. પરાજય વખતે હાથ વધારે કઠણ અને જય વખતે મુલાયમ હશે. એ ભાવો બદલાય ત્યારે આંખ અને તરત જ હાથમાં કેવા વાંચી શકાય છે?

હાથની સંવેદનશીલતા વગેરેનો નાહ્યના વિદ્યાર્થીને અભ્યાસ કરાવવા માટે આ અને આવા પ્રકારની એકાકિતઓ કેટલી બધી ઉપકારક રહે તે સમજી શકાય છે. એ દૃષ્ટિએ પણ એનું મૂલ્ય અંકાયું રહ્યું. તેવી રીતે ઉપરોક્ત વાક્ય ઉચ્ચારતા નટ મુલાયમતા, અંકુશ, સંયમ, આધાત, પ્રસાધાત, દિશા-રેખા વગેરે માટે પોતાના પગને કબ્જ રીતે વાપર્યા હશે તે વિચારો અને તે જ રીતે એ વખતનાં એનાં શરીર, ગતિ-ક્રિયા, વગેરે વિશે વિચારો એટલે ઉપેન્દ્રાયાર્થજીની આ અને આવા પ્રકારની એકાકિતઓને આ નાટકમાં તેમ એમનાં નાટકોમાં એટલે કે નાટકના જીવનમાં જીલા રહેવાની શક્યતા કેટલી બધી છે તે સમજાશે. અર્થાત્ નટની આંતરપ્રવૃત્તિની સાથે બાહ્યરંગી કસળ વિકસાવવા પણ એ ઉપકારક રહેવાની અને આમેય આંતરિક સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિને વહેતી કરવા બહિરંગી કસળ પણ નટે કેળવવો જ પડે છે. કેમ કે તો જ અભિનય સાકાર, સુંદર અને મનોરંજક અને દા. ત. સૂચિત પરિચ્છેદમાં નટ ‘પાંડવોનો જય કરાવ્યો’ એમ બોલે છે ત્યારે એને જમીન સાથે પગના પંજની બરાબર પકડ લઈને ચાલવું પડશે. તો જ મુલાયમતા આવશે. એટલે કે એની સરલ સહજ ચપળ ગતિમાંથી એ પેદા થશે. એવો અંકુશ શરીરને કલાત્મક સ્થિતિ બક્ષશે. ભરને પણ નાહ્યશાસ્ત્રમાં પગની ક્રિયામાં ‘ચારી’ કર્મને ઘણી અગત્યતા આપી છે. “કૌરવોનો પરાજય કરાવ્યો” એ વિધાન ઉચ્ચારતી વખતે પગની ગતિ પણ સચોટ

૬૬૬

કૃષ્ણભાષાના કડકિયા

શક્તિમાન દેખાવી જોઈએ, તો જ જોઈતું સામર્થ્ય પેદા થશે. જેવી ચાલ ભાવવાહી હશે તેવા આધાત-પ્રત્યાધાત મળશે. પંક્તિઓમાં જેવો ભાવ અને વિચાર અને તેની દિશારેખા તેની પગની પણ દિશારેખા નટને શીખવા મળતી હોય છે. એ દૃષ્ટિએ આવા પ્રકારની એકાકિતઓ કેટલી બધી ઉપકારક રહે તે સમજી શકાય છે.

ભરતમુનિએ વાચિક અભિનયનો સંબંધ સ્વરચ્ચંજન સાથે મેળવ્યો છે. એનો પાયો તે શબ્દ. નાટ્યનો એ દેહ છે. નાટ્યને દૃશ્ય બનાવવા માણુસનું ગણું જે ક્રિયાઓ કરે છે એમાં એક વાર્તાલાપ પણ છે. સાહિત્ય તે આ વાર્તાલાપ પણ છે. શબ્દોનો પાઠ જે વાચિક અભિનયથી નટ કરે છે તે ક્રિયાપદ, ધાતુ, સમાસ, વગેરે સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેથી તેના પર ભરતે ઘણો ભાર મૂક્યો છે. એના અભિનય માટે યતન કરવો જ રહ્યો. વિના યતને તે સિદ્ધ ન થાય એમ ભરત સ્પષ્ટ માને છે. ભરતની દૃષ્ટિએ તો તેનું મુખ્ય વાહન વાચા છે ને અન્ય સત્ત્વો એના અર્થને વ્યક્ત કરે છે એ જ સંદર્ભે આ કૃતિના વાર્તાલાપને તપાસવો રહ્યો.

ગીટેએ આગ્રહ સેવ્યો હતો કે શુદ્ધ ભાષા દ્વારા નાટકોની રજૂઆત કરવી જોઈએ. અહીં અકસ્માતે શુદ્ધ યુગરાતી ભાષા દ્વારા આ નાટક ભજવવાની શક્યતા રહે છે. તેથી તેનાં ક્રિયાપદ, ધાતુ, સમાસ વગેરેનું જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન જ જોઈએ થતો નથી. દાસી એકાદ વાક્ય માત્ર બોલે છે તેને એ પાત્રને અનુકૂળ ભાષા આપી શકાય તે સિવાય સમગ્ર સંવાદ કૃષ્ણ અને કુન્તી વચ્ચે થાય છે. એ બંને પાત્રો ઉચ્ચકોટિનાં હોઈ સંવાદ શુદ્ધભાષા શીખવી શકે અને શુદ્ધભાષાના પ્રચારનું વાહન બની શકે તેવી શક્તિવાળો રહ્યો છે. તેથી નટો બોલીના વળાંકની ખોડ જોટલી દૂર કરે તેટલા વધુ સફળ આ સંવાદોમાં રહી શકે. તત્સમ શબ્દોની ઠીક ઠીક અસરવાળો તે હોઈ રસો તથા ભાવોના ઉચ્ચાલન માટે નટોનો રણકાર જ ખૂબ ઉપકારક થઈ પડવાનો. ક્યાંક વાક્યનો આખો એકમ પણ સંસ્કૃતમાં લખાયો છે. ‘ભેટું’ કે ચરણમાં ભેટું ?’ જેવાં કુન્તીનાં વાક્યોમાં સ્વરચ્ચંજનની સંકલનાથી કે કૃષ્ણ દ્વારા, ‘માતા! માતા!’ જેવી પુનરુક્તિની ચારુતાથી નટની મનનપ્રક્રિયામાં અર્થના આવેગ, જુરસો, ભાવોનું આદોલન જીગડાવું વગેરે સંદર્ભે લેખક સહાયક રહ્યા છે. આ પ્રકારનું લખાણ નટો ચિત્રાત્મક ધ્વનિપૂર્ણ ઉચ્ચારણ કરી શકે તે માટે ઉપકારક રહ્યું ગણાય.

કૃતિના સાહિત્યતત્ત્વ માટે સંરચનાવાદ યથાસ્થાને એક ચેતવણી પણ ઉચ્ચારે છે અને તે, ઉપર દાસીએ વાપરેલી ભાષાની જે વાત કરી છે તે સામે છે. સંરચનાવાદી તો અહીં પ્રશ્નો પૂછવાનો કે એની ભાષા વ્યવહારભાષા છે? દાસી શું એવા વર્ગમાંથી આવે છે કે તે અન્યભાષા બોલે? કે લેખકે કશી વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વરીતિ એ ભાષા-પ્રયોગ કર્યો છે? તે આવા પ્રશ્નો એટલા માટે પૂછે છે કે તેના મતે સાહિત્યભાષા વ્યવહારભાષાથી જુદી નથી. દાસીની વ્યવહારભાષા કૃષ્ણ તેમ કુન્તીની વ્યવહારભાષાની સમકક્ષ દેખાતી હોય ત્યારે સંરચનાવાદીએ ઉચ્ચારેલી ચેતવણીમાં કશુંક વજૂદ છે એમ લાગે.

આમ છતાં ઉપરોક્ત ચેતવણી બાદ કરતાં એટલું તો નોંધવું પડશે કે ઉપેન્દ્રાચાર્યજી દ્વારા અહીં થયેલો ભાષાપ્રયોગ કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિરૂપે થયો નથી એટલું જ નહિ પણ એ ભાષા વ્યવહારભાષાથી તાત્વિક રીતે જુદી નથી એવાં બે પાયાનાં વલણો સંરચનાવાદનાં અહીં દેખાય

“શ્રી કૃષ્ણ-કુન્તીસંવાદ” સંરચનાની રૂઢિએ

૧૦૧

છે. સમાજજીવનનું ઉચ્ચ ઘડતર કરવામાં અધ્યાત્મવિદ્યા-ભક્તિ, કર્મ, જ્ઞાનના વિચારો દર્શાવતા કીર્તનો લોકપ્રિય નાટકોના ઢાળમાં કે સંવાદ-નાટકોના માધ્યમમાં રચાય તો તે સળળ સાધન છે. એ ગણુત્રીએ થયેલા આ પ્રયોગો હોઈ એ કરીક પરિસ્થિતિ છે અને ભાષાથી સિદ્ધ થઈ છે એમ સ્વીકારવામાં કોઈ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી.

આ કૃતિનો કોઈ પણ અંશ લો. કાવ્ય, કૃષ્ણ, દાસી, કુન્તી કોઈ પણ અંશ. એ આપણી સંસ્કૃતિનો અંશ છે. એટલે આ કૃતિ માત્ર સાંસ્કૃતિક આવિષ્કાર છે. પછી એ ધર્મનેતાની છે કે કવિની છે એ પ્રશ્ન રહેતો નથી. કૃષ્ણ અને કુન્તીનાં વિધાનોમાં જે સાંકેતિકતા છે તે આપણને તે સમયના સામાજિક સ્તરો તેમ સાંસ્કૃતિક સ્તરોમાં લઈ જાય છે અને આજ સુધીના સામાજિક તેમ સાંસ્કૃતિક વિકાસ પામતા સ્તરોમાં એ જ સંકેતોનાં વિવિધ રૂપોનો બોધ થાય છે. પછી એ જય અંગેની વાત હોય કે પરાજય અંગેની. સંકેતનાં આ રૂપાંતરણોની હારમાળાથી જ આપણને આપણી સંસ્કૃતિ સમજાય છે. સંરચનાવાદ જે મૂળે રૂપવાદી દર્શનનું સમર્થન કરે છે, તે સંદર્ભે આ કૃતિને જ્ઞેતાં તેનું એવું મુલ્ય સમજાય છે કે તે સંસ્કૃતિ છે અને તેના દ્વારા જીવનવિશેષનો બોધ થાય છે. એમાં ‘સર્વ કંઈ થઈ ગયું’ જેવાં વાક્યોની અનિવાર્યતા સમજાય છે અને બાકીનાં વાક્યો કેમ પડતાં મૂકાયાં છે તેનો ઉત્તર પણ પેલી સાંસ્કૃતિક વિચારસરણીના સંદર્ભમાં જ જડે છે. ભલે પછી એની ભાષા, જે વાક્યનો સંભવ નિર્ણય કરે છે તે, રૂઢિથી વેગળા રહીને રચાઈ હોય. તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે એ સંભવની રચના થવામાં જીવન-વિષયક પરિસ્થિતિએ જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

હવે એ જ્ઞેત્ર એ કે ઉપયુક્ત પૃથક્કરણમાં અનિવાર્યપણે આપણે અનેક જાતના સંકેતી-કરણમાં ઉતરવું જ પડે છે. દા. ત. આ કૃતિના નાટ્યસંવાદમાં વાર્તાનો જે અંશ છે, તે ઘણી સહેલાઈથી અર્થપૂર્ણ છે. કેમકે સંસ્કૃતિના તર્કવ્યાપારમાં ભાવજ્ઞા સારા અને ખોટા વચ્ચેનો ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચેનો, દર્શન અને અદર્શન વચ્ચેનો, સ્નેહ અને વિરાગ વચ્ચેનો તેમ કૃષ્ણનાં વિવિધ રૂપો વગેરે વચ્ચેનો વિરોધ સંકેત પામી ચૂક્યા છે. એ વિરોધ સંકેતિત (કોડિકાઈડ) થયો હોવાને કારણે જ અર્થવિસ્તારમાં પામી શકાય છે. બધા ભાવજ્ઞ માટે જ્યાં આવાં વિરોધસ્વરૂપો છે, ત્યાં અર્થનો સંભવ છે જ. એટલે આપણે કૃતિનું જે પૃથક્કરણ કરીશું તેમાં એ જાતના સંરચન-વ્યાપારમાં પણ આપણે ઉતરવું પડશે.

જય-પરાજય જેવાં વિરોધો, વન્દન સ્વીકારવાનો અધિકાર કોને કૃષ્ણને કે કુન્તીને ? જેવા તક્ષાવતો, દર્શન છે તેનું અદર્શન કર જેવી વિષમ પરિસ્થિતિ, સ્નેહ અને વિરાગ જેવા ભેદો વગેરે નાટકના અર્થને અસ્તિત્વમાં લાવવામાં સહાયક રહ્યા છે.

પ્રવેશ: ૧માં કૃષ્ણની સ્વગતોક્તિના માધ્યમથી આ કૃતિ કેવા ઓપોઝિશન “ફન્ક્શનલ” ની અનેલી છે તે સમજાય છે. લેવી-સ્ટ્રોસનો દ્વિવિધ વિરોધનો સિદ્ધાંત એને સમજવા ખૂબ ઉપકારક થઈ પડે. આખી કૃતિના સ્વરૂપઘડતરમાં એ તત્ત્વનો અગત્યનો ફાળો રહ્યો છે. એનો

૧૩૬

કુલ્યકાન્ત કલ્પિયા

એવ યેથી પણ વધુ બલવત્તર માત્રામાં પ્રવેશ : રના અંતિમ ભાગમાં કુન્તીની ઉક્તિઓ કરાવે છે. લીલયા વિસ્તારના એ વિરોધો સંવાદને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડે છે નીચે કેટલાંક અગત્યનાં આપોઝિશનનું પૃથક્કરણ મૂક્યું છે.

“જેનું મને દર્શન છે તેનું અદર્શન કર, અને જેનું મને અદર્શન છે તેનું દર્શન કરાવ.

જે જાણ્યું છે તે જુલાવ, જે જુલાયું છે તે જણાવ જેમાં સ્નેહ છે, તેમાં વિરાગ લાવ, જેમાં
 વિરાગ છે તેમાં સ્નેહ લાવ. મારા નેત્રમણિ! દષ્ટિથી દૂર થાય તો ભલે, પણ હું શું કરું છું?
 બેબે હોં આ મારાં હૃદય કૃષ્ણ ! હૃદયથી દૂર ન થતો.

૪

૧	દર્શન : અદર્શન	૧
---	----------------	---

જાણ્યું
જુલાવ
—
જુલાયું
જણાવ
૧
૨
(જ્ઞાન)

સ્નેહ
વિરાગ
—
૩
(ભાવના)

દષ્ટિથી દૂર થાય તો ભલે
હૃદયથી દૂર ન થતો
—
૪
(ભૌતિક)

મેટાક્રિક્કસ પણ આન્તરાં આજ, ભૌતિક! અભૌતિક જેવા વિરોધોને સ્વસ્થાપના માટે જરૂરી ગણે છે. વિરોધો ભેદને કારણે અસ્તિત્વમાં આવે છે. પણ વાગર્થસંપ્રક્રિતી ક્ષણે એ સમી જાય છે. વૈચારિક સ્થાપનાઓ પણ એવી ક્ષણે સાથે જ સંકળાયેલી હોય છે. માટે વાણીની આ પ્રકૃતિનું મહત્ત્વ રહેવાનું જ. સૌસ્થૂર જેવા સંરચનાવાદીઓએ એ મહિમા ગાયો પણ છે. ભે કે દોરિકા જેવા તો ભેદને કેન્દ્રમાં મૂકીને શબ્દો અને વિચાર સાથે એનું સહવિસ્તરણ છે, એમ કહે છે. હતાં મેટાભાગની વિચારધારાઓમાંથી એટલું તો ફક્ત થાય છે કે ભાષા-વિચારનો પાયો ઉપસ્થિતિ છે અને વાચાને એમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મળ્યું નોઈએ.

“શ્રી કૃષ્ણ-કુન્તી સંવાદ” સંરચનાની દૃષ્ટિએ

૧૦૩

સાહિત્ય “લેખન” બન્યું અને એક પ્રકારની સંકુલ સભાનતાનો આપણને અનુભવ કંઈ રીતે થયો તે ચર્ચામાં આપણે નહિ પડીએ પણ એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે પૂર્વે જે કંઈ કહ્યું તે કે તે મતલબનું કંઈ પણ કહેવાથી લેખનનું મહત્ત્વ કે લેખન તથા વાણીના સંબંધો ક્ષીણ થઈ જતા નથી. કેમ કે અંતે તો લેખન પણ વાચાને રજૂ કરવાની એક પદ્ધતિ છે. ખુદ દોરિદાએ પણ લેખનને નવેસરથી મૂકામેલી વાણી તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

આમ ઉપર કહ્યું તેમ ખરી રીતે તો ઓપોઝિશનલ (વિરોધ-સ્વરૂપ) લેખી શકાય એવી આ કૃતિની સંરચના છે.

આ વિરોધ સ્વરૂપને સમજાવવા આપણે બંને ગ્રંથમાસ, તોદોરોવ, કાઉલર, સોસ્યુર, દોરિદાના કે લેવી સ્ટ્રોસ વગેરેના વિચારોને ઉપયોગમાં લઈએ પણ રહસ્યવાદીને પ્રાપ્ય થતી તત્ત્વદષ્ટિના વ્યાપક સ્વરૂપને સમજાવવા જેમ આપણા ઋષિઓએ આવાં સ્વરૂપોનો ઉપયોગ કર્યો જ છે તેમ ઉપેન્દ્રાચાર્ય પણ આ કૃતિની રચના અર્થે એવી શૈલીને આગ્રે જાય છે. ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ કહે છે કે ‘તે કાલે ચાલે છે, તે કાલનું ચાલતું નથી’ વગેરે (એ માટે મગનભાઈ દેસાઈ, ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ, પ્રકા. : મગનભાઈ દેસાઈ સન્માન ટ્રસ્ટ, ૧૯૬૨, શ્લોક-૫ વગેરે) શ્રી કૃષ્ણ-કુન્તી સંવાદમાં પ્રથમ જ ઉદ્દભાટનું કાવ્ય ભૌતિક તેમ અભૌતિક વિજ્ઞાનની વિભિન્નતાઓમાં સર્વ સાધારણ વસ્તુસંરચના છે અને વિરોધધર્મિતાએ અસ્તિત્વમાં આવે છે. ઉ. ત. માયાપતિની નયારી ગતિને તેઓ ગણિતકારી તરીકે ગિરદાવે છે. તો ‘કર્તુ’ અકર્તુ’ અન્યથા કર્તુ’ એવા પ્રયોગ દ્વારા સાહિત્યિક ભાષાના સ્વરૂપઘટકમાં ઓપોઝિશનલ ‘ફન્ક્શનલ’નો ઉપયોગ એમના કાવ્યમાં કંઈ રીતે થયો છે તે સ્પષ્ટ વરતાય છે, એટલું જ નહિ એમાં હૃદયલય વગેરે રૂઢ ઉપકરણો જે છે તેને કારણે વિરોધમૂલ કલાનો અનુભવ થાય છે. પછી કવિતાના વિરોધે ગણનો જીગમ થયો. તેમાં જે કલાત્મક નિરૂપણ થયું છે તે વાસ્તવિકતાથી વિરોધ રચે છે. પ્રેક્ષકોના કૃતિયાત્મ વિરોધો લેખકના સંકેતોથી વિરોધ પડેલા છે અને એથી વિરોધપરક વિચાર વિકસ્યો, જેણે આ કૃતિને યાંધી છે. દા. ત. યુધિષ્ઠિરના રસોડામાં કૃષ્ણ એકાં પતરાળાં વાળે-સજાં કના એવા સંકેતોના વિરોધે પ્રેક્ષકોના વિરોધો હોઈ શકે જે વિરોધપરક વિચાર વિકસાવે છે અને એ માટે લેખકે એ ઉપરાંત વિશ્વે એમ ધ્વનીય તફાવતો વગેરે સિદ્ધ કરી ભાષાનું અસ્તિત્વ કાચ પર લઈ તેને વિકસાવી આપી છે. જેમ કે આ નાટક જોનાર પ્રેક્ષકો કાંઈ સાવ સ્વતંત્ર-મુક્ત નથી. એમના પર હિંદુ ધર્મનું સ્વામિત્વ છે. કૃષ્ણ એક ભગવાન છે એવા બંધન નીચે તેઓ આ નાટક જુએ છે એટલે કે એ વિભાવના એમના મસ્તક પર ચઢી બેઠી છે. વળી ‘સર્વ કાંઈ થઈ ગયું’ એમ કહી કૃષ્ણ જે કંઈ વળ્યું છે તેના નેપથ્યમાં બધું તેઓ જ ફેરવે છે બધું એમને કારણે, એટલે કે ભગવાનને કારણે જ પલટાયું છે એવું સ્વગતોક્તિમાં પ્રારંભથી જ વરતાયા કરે છે. કૃષ્ણ માટે ભગવાન તરીકેના સજાં મૂકેલા આ સંકેતો છે. ખીજા પરિવેશમાં પણ એવા સંકેતો ચાલુ રહ્યા છે. જેમ કે, યુધિષ્ઠિરના સભામંડપમાં રાજઅર્ચો સ્વીકારનાર અને એને શુદ્ધ ધર્મનીતિ શીખવનાર, અજુનને કુટિલ રાજનીતિ ઉપદેશનાર, એવા ભગવાન કૃષ્ણ, તે પોતે જ્યારે એકાં પતરાળાં વાળ્યાં એમ કહે છે ત્યારે સજાં ભગવાન તરીકેના જે જે

૧૦૪

કૃષ્ણકાન્ત કકડિયા

સંકેતો કૃષ્ણ માટે મૂક્યા છે તેના વિરોધે પ્રેક્ષકોના વિરોધો હોઈ શકે છે ને એવા વિરોધપ્રેરક વિચારના વિકાસને માટે સર્જકે કૃષ્ણના વ્યક્તિત્વના માનવ તેમ જ દેવત્વના ગુણો એકસાથે એક વાક્યમાં જ મૂકી આપ્યા છે. પણ અધવિરામ કે અલ્પવિરામ વગેરે ઉપરોક્ત તફાવતને સિદ્ધ કરી આપવા માટે ઉપયોગમાં લીધા છે ને એમ કંઈ ભાષાનું અસ્તિત્વ હાથ પર લઈ તેને વિકસાવી આપી છે. રૂપ, લય, અધ્યાસ અને વ્યંજના જેવાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો દ્વારા સામાન્ય વાણી પર સર્જકે સુગઠિત આક્રમણ કરી તથા પછી તેમ ગદ્ય દ્વારા સાહિત્યિકતા અર્પી એ દ્વારા એમણે આ સાહિત્ય-કૃતિ સર્જી છે.

નિવાપાંજલિ

પ્રો. કે. ટી. એમ. હેગડેને નિવાપાંજલિ

૧૯૯૨ના સપ્ટેમ્બરની ૧૪મી તારીખે ૬૨ વર્ષે ટૂંકી માંદગી પછી થયેલ પ્રો. કરુણાકરન

થિંગલે મંજ્ય હેગડેના અવસાનના સમાચારથી પુરાવસ્તુવિજ્ઞાન અને ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિક્ષેત્રે સમગ્ર દેશ તેમ જ વિદેશના વિદ્વાનોએ જળરજસ્ત આઘાત અને જડા દુઃખની લાગણી અનુભવી છે. તેમનો જન્મ ૧૯૩૦ના ૧૮મી જુલાઈના રોજ કર્ણાટકના દક્ષિણ કાનરા જિલ્લામાં આવેલ થિંગલે ગામમાં થયો હતો. વિજ્ઞાનશાખામાં (B.Sc.) પદવી પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રો. હેગડેએ પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત વિશ્વવિખ્યાત અજંતાની ગુફાઓનાં ભિત્તિચિત્રોની સાચવણી માટે કેમીકલ આસીસ્ટન્ટ તરીકે આર્કિયોલોજીકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયાના નેજા હેઠળ કરી હતી. આ પછી તરત જ ૧૯૬૦માં પ્રો. ખી. સુબ્બારાવે તેમની નિમણૂક ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ આર્કિયોલોજી, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા ખાતે કેમેસ્ટ્રીના વ્યાખ્યાતા તરીકે કરી. અહીં તેમણે 'ઉત્ખનન

દરમિયાન મળેલ પુરાવસ્તુઓને કેમીકલ તથા ફિઝિકલ પૃથક્કરણની વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા સાચવણી માટે લેબોરેટરીની સ્થાપના કરી અને તેઓ નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી આ લેબોરેટરીનું પશ્ચિમી ઢબે આધુનિકીકરણ કર્યું. આ લેબોરેટરીમાં પ્રાચીન ધાતુવિજ્ઞાન (Metallurgy) તથા રાસાયણિક તેમજ ફિઝિકલ પૃથક્કરણપદ્ધતિઓ દ્વારા પ્રાચીન પર્યાવરણ (Environmental archaeology) અને પ્રાચીન માટીકામના ઉદ્યોગ (Petrological studies) વિશેનાં સંશોધનો માટે પ્રયોગો કરવાની સાધન-સામગ્રી, સગવડો ઉપલબ્ધ છે, જે તેમની દીર્ઘદષ્ટિનું પરિણામ છે.

પ્રો. હેગડે એક વિદ્વાન વૈજ્ઞાનિક-પુરાવસ્તુવિદ તરીકે દેશ-વિદેશમાં વિખ્યાત હતા. ભારતીય પુરાવસ્તુશાસ્ત્રની સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં તે પારંગત હતા. ૧૯૭૦માં પશ્ચિમ ભારત અને રાજસ્થાનના રણપ્રદેશના પ્રાચીન પર્યાવરણના (Quaternary Environmental) સ્વા. ૧૪

૧૦૬

પ્રો. કે. ટી. એમ. હેગડેને.....

Archaeology) ક્ષેત્રે કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીની ટીમ સાથે સફળતાપૂર્વક સંશોધન કર્યું. ૧૯૬૦ના દશકામાં તાંબા અને લોખંડની કાચી ધાતુને શુદ્ધ કરવાની પ્રાચીન ધાતુવિદ્યા વિશે સંશોધન કરનાર તેઓ આપણા દેશના પ્રથમ વિદ્વાન ગણાયા. ત્યારથી આજ સુધી પ્રો. હેગડે ભારતીય પ્રાચીન ધાતુવિજ્ઞાનના વિષયમાં અભ્યાસ પ્રયોગો તેમ જ સંશોધનાત્મક લેખો દ્વારા ખુબમૂલ્ય ફાળો આપતા રહ્યા હતા. ૧૯૮૩માં ઉદયપુર (રાજસ્થાન) નજીક આવેલ ઝાવર ખાતે ઉત્ખનન દરમિયાન જસત શુદ્ધ કરવાની પ્રાચીન ભઠ્ઠીઓ મળી આવી હતી જ્યારે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે જસત ધાતુને આ પદ્ધતિથી શુદ્ધ કરવાની પ્રક્રિયા ૧૯મી સદીમાં યુરોપમાં સૌ પ્રથમ શોધાઈ. તેની સામે ઝાવર ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત પ્રાચીન જસત શુદ્ધીકરણની ભઠ્ઠીઓનાં જોડાં સંશોધનો દ્વારા પ્રો. હેગડેએ સાબિત કરી બનાવ્યું કે કાચી જસત ધાતુને 'ઊર્ધ્વ-શુદ્ધિકરણ પદ્ધતિ' (Vertical Distillation) દ્વારા જસત પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ પ્રાચીન ઝાવર તેમ જ પાશ્ચિમ ભારતમાં ખૂબ જાણીતી હતી.

તદુપરાંત પાશ્ચાત્ય પુરાવિદ્વાનો મત વિરુદ્ધ ઉત્તર ગુજરાતમાં હડપ્પન સંસ્કૃતિની શક્યતાઓ તેમણે જ પુરવાર કરી હતી કે જેમાં ૧૯૮૦-૯૦ના દાયકામાં પુરાવસ્તુકીય સર્વેક્ષણ દરમિયાન હડપ્પન સંસ્કૃતિના ટીંબાઓ પર પ્રકાશ પાડ્યો. નાગેશ્વર, રતનપુરા અને નગવાડાનાં ઉત્ખનનોમાંથી મળેલ અવશેષોએ ગુજરાતની હડપ્પન સંસ્કૃતિના અભ્યાસમાં એક નવીન દિશાસૂચક સંશોધનનું પ્રદાન કર્યું છે. આ પ્રાચીન અવશેષોનાં પ્રદર્શનો પણ ભરવામાં આવ્યાં હતાં.

પ્રો. હેગડેને દેશ-વિદેશમાં સ્કોલરશીપ અને ફેલોશીપથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૬૫માં એરીઝોના યુનિવર્સિટી ટસ્કન (યુ. એસ. એ.)માં તેઓએ સ્મીથ-મુન્થ-કુલબ્રાઈટ સ્કોલર તરીકે લેખોરેટરીમાં સંશોધનકાર્ય કર્યું. ૧૯૮૬માં હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી અને એરીઝોના યુનિવર્સિટીમાં મુખ્ય કુલબ્રાઈટ ફેલો તરીકે આમંત્રણ પામ્યા. નિવૃત્તિ પહેલાં ૧૯૯૦માં તેમને ફિલાડેલ્ફિયાની યુનિવર્સિટીમાં એશીયન આર્કિયોલોજીની પ્રોફેસરશીપથી સન્માનિત કરાયા.

આ પછી સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન કરેલ પ્રયોગો, સંશોધનો અને અનુભવના નિયોડસમાં પ્રાચીન ભારતીય ધાતુવિજ્ઞાન વિશે સંશોધનાત્મક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. ૧૪મી સપ્ટેમ્બર-૧૯૯૨માં અવસાન પામ્યા, પરંતુ છેક જુલાઈ-૯૨ સુધી નગવાડા ઉત્ખનનો રિપોર્ટ લખવામાં વ્યસ્ત રહ્યા.

વૈજ્ઞાનિક અભિગમ ધરાવનાર, પુરાવસ્તુવિજ્ઞાનને સમર્પિત પ્રો. કે. ટી. એમ. હેગડેએ અથાગ પરિશ્રમ તથા સમર્પણ દ્વારા ભારતીય પુરાતત્ત્વમાં ધાતુવિજ્ઞાન, પર્યાવરણ વિગેરે પુરાતત્ત્વસંશોધનમાં એક અનોખું ઉચ્ચ પ્રદાન કર્યું છે, જે આવતાં ધણાં વર્ષો સુધી અમર રહેશે.

ડૉ. ઓફ આર્કિયોલોજી એન્ડ ઓન્શનન્ટ
હિસ્ટ્રી, વડોદરા

વી. એસ. પારેખ

નિવાપાંજલિ

૧૦૭

સોમાભાઈ ધૂ. પારેખ

જન્મ ૧૩/૬/૧૯૧૮;

સ્વર્ગવાસ ૯/૬/૧૯૯૩

૯ જૂનને બુધવારે સાંજના આશરે સાડાચારના સુમારે સોમાભાઈનો સૌથી નાનો પુત્ર સુંદર મળવા આવ્યો. તેની શોકધેરી મુદ્રા જોઈને કોઈપણ પ્રશ્ન પૂછું તે પહેલાં જ તેણે તૂટક અવાજે “કાકા! મોટાભાઈ ગયા”નો સંદેશો સંભળાવ્યો.

મોટાભાઈને નામે બાળકોના પ્રિય, સોમાભાઈ ધૂ. પારેખના અણુચિત્તવ્યા અવસાનનો આઘાત અનેક અતીતની સ્મૃતિઓ સંકોરતો રહ્યો. સોમાભાઈની જીવનયાત્રા મુખ્યત્વે રાણીઆ, સાધી, પાદરા અને વડોદરામાં થઈ. ભાદરવા પાસે વડોદરા જિલ્લાના રાણીઆ ગામના નાંખત કુટુંબમાં જન્મેલા સોમાભાઈનું મોસાળ સાધી, મોસાળની પરિસ્થિતિ ધરની પરિસ્થિતિને મુકાબલે કંઈક સારી તેથી મામાએ ભાણેજને હાઈસ્કૂલમાં ભણાવવાની હામ ભીડી

સાધીથી પાદરાનું આશરે દશ કિલોમીટરનું અંતર વારંવાર કાપવું, પાદરામાં થોડો વખત રહેવું, અને અધ્યયન ચાલુ રાખવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરતા રહેવાની સોમાભાઈની નિષ્ઠામાં પ્રાચીન જ્ઞાતપરંપરાના સંસ્કારો દેખાય છે. પાદરામાં જશુભાઈ શાહ અને તેમનાં કુટુંબમાં સોમાભાઈને સાંત્વન મળતું. એ કુટુંબ તેમને પુત્રવત્ ગણતું. કેટલીકવાર ભોજનની સગવડ કરી આપતું અને સોમાભાઈની અનેક પ્રવૃત્તિમાં પ્રોત્સાહન આપતું. કષ્ટમય આર્થિક વ્યવસ્થા અધ્યયન કરીને સોમાભાઈ ધૂ. વાળંદ મૈટ્રિકની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા.

નળળી આર્થિક સ્થિતિમાંથી પગભર થવા માટે પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે બામબુગામની શાળામાં જોડાયા. પરંતુ આગળ વધવાની તેમની અદ્યક્ષ ઇચ્છાથી તેઓ બરોડા કોલેજમાં જોડાયા, અને ગુજરાતી મુખ્ય વિષય સાથે ૧૯૪૪માં બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી. પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે તેમને બી. એ. નો ગ્રેડ મળવો જોઈએ એવી અરજી કરતાં ખાતામાંથી અનેક પ્રશ્નો અને વિદ્નો જિભાં થતાં તેમણે નોકરીમાંથી છૂટા થઈને, રેવેન્યુ, જંગલ આદિ ગાયકવાડી રાજ્યનાં ખાતાઓમાં નોકરી કરતાં કરતાં એમ. એ. ગુજરાતીની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં પસાર કરી.

એમ. એ. થયા બાદ તેમણે બી. એડ.ની પરીક્ષા પસાર કરી અને વડોદરાની મુસ્લિમ એજ્યુકેશન સોસાયટીની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે નોકરી સ્વીકારી. તેમની આ વિદ્યાકીય

પ્રવૃત્તિ દરમિયાન તેમનું વાચન, ચર્ચાવિચારણા, કાવ્યલેખન વગેરે તેમના મિત્રો સાથે ચાલુ રહેતાં હતાં. આ વર્ષો દરમિયાન તેમનું લગ્ન પણ થઈ ગયું હતું અને તેમની વસંત, ગૌતમ, સુંદર અને હંસા એ સંતતિ છે.

સોમાભાઈનાં પત્ની નર્મદાબહેન અત્યંત માયાળુ અને મૃદુ સ્વભાવનાં, ધીર પ્રકૃતિનાં હતાં. તેમણે સોમાભાઈને ભારતીય સન્મારીની પરિપાટી અનુસાર આજીવન સાથે આપ્યો હતો. તેમનો સોમાભાઈના પહેલાં સ્વર્ગવાસ થયો હતો.

સોમાભાઈની શાંત અને સન્નિષ્ઠ પ્રકૃતિથી ચાલતી સરસ્વતીની સેવાને મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગે આગળ વધારી. પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓનું સંપાદન કરીને ગુજરાતી ભાષાનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કોશ તૈયાર કરવાની સમગ્ર યોજનામાં અન્વેષણ માટે તેમની અન્વેક્ષક અર્થાત્ રિસર્ચ આસિસ્ટન્ટ તરીકે નિમણૂક થયા બાદ તેમની ૧૯૭૮ સુધીની અઠી દાયકા ઉપર વિસ્તરતી પ્રવૃત્તિમાં તેમણે હસ્તપ્રતો વાંચી, તેનાં પાઠાંતરો તૈયાર કર્યાં અને તેમના પરિશ્રમને લીધે ગુજરાતી વિભાગની ‘પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાળા’ને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મળી છે. ડૉ. પારેખની આ ક્ષેત્રમાં થયેલી પ્રવૃત્તિમાં લેખક કે સંપાદક તરીકે નામ આવે કે ન આવે તે પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખેલી હોઈ પ્રાચીન ક્ષત્રસંગ્રહ તેમના નામ સાથે સંકળાયેલો ગ્રંથ છે. પરંતુ તેમના કાર્યની પૂર્વભૂમિકા પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાળામાં પાયારૂપ છે. હસ્તપ્રતોનાં વાચન માટે આવશ્યક લિપિ અને ભાષાજ્ઞાનને અભાવે ક્ષીણ થતી જતી આ વિદ્યાશાખામાં ડૉ. સોમાભાઈ પારેખની યોગદાંતો વખત સુધી સાલશે.

જૂની ગુજરાતીના તેમના અધ્યયનને લીધે તેઓ પંચદંડની કથા તરફ આકર્ષાયા અને તેનું વ્યવસ્થિત અધ્યયન કરીને તેમણે વિદ્યાવાચસ્પતિની પદવી પ્રાપ્ત કરી. આ કાર્ય માટે તેમણે હસ્તપ્રતો વાંચી તેની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરીને તેની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખી. આ પ્રસ્તાવના સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલી તેમની કૃતિ આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારને માટે સારું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

સોમાભાઈની આ પ્રવૃત્તિઓને લીધે તેઓ રિસર્ચ આસિસ્ટન્ટને બદલે પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરમાં રિસર્ચ ઓફિસરની જગ્યા પર નિમાયા હતા. ત્યાર બાદ તેમના પોતાના અન્વેષણ ઉપરાંત તેમની જવાબદારીઓ વધી હતી. તે પણ તેઓ વ્યવસ્થિત રીતે અદા કરતા હોવાથી તેમના વખતમાં પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરનાં પ્રકાશનો સારી ઝડપથી અને ચોકસાઈપૂર્વક કરવાથી તેમના ઉપરી અધિકારીઓ ડૉ. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહ તથા ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાની મનોકામનાઓ પૂર્ણ થતી રહેતી હતી.

સોમાભાઈ આ કાર્યો કરતાં કરતાં શરૂઆતમાં તે કાન્યો બનાવતા, તે પૈકી ‘ગુલમહોર’ જેવાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. પરંતુ તેમનું ધ્યાન ત્યાર બાદ નિબંધો લખવા તરફ રહ્યું છે અને તેથી તેમની આ કૃતિઓ અવારનવાર પ્રસિદ્ધ થતી હતી.

નિવાર્ણિક

૧૦૬

આ લેખનપ્રવૃત્તિઓમાં તેમને ઘણો સમય જતો હતો, તદ્દપરાંત શિક્ષક તરીકે પણ તેઓ કામ કરતા. ઠીંગણી કાચાવાળા સોમાભાઈનું શારીરિક વ્યક્તિ તંદુરસ્ત પણે ઓછું પ્રભાવશાળી હતું. તે પ્રભાવની ખોટ એમની બુદ્ધિની તેજસ્વિતા, તેમની વિનોદ કરવાની અને વિનોદ સહન કરવાની વૃત્તિ પૂર્ણ કરતી. વિદ્યાર્થીઓ તરફની તેમની સદ્ભાવના, તેમને મદદ કરવાની તેમની તૈયારીને લીધે સોમાભાઈ નાના મોટા વિદ્યાર્થીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરતા. તેમના કાર્યક્ષેત્રમાં એમ. એ. સુધીનાં વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ થતો. તેમની શિક્ષણશાસ્ત્રની ખી. એડ્. અને એમ. એડ્. ડીગ્રી માટે કરેલી કામગીરી માટે તેઓ સંગ્રહાલયમાંથી ચિત્રો આદિ એકત્ર કરીને તેમના શિક્ષકોને પ્રભાવિત કરતા એટલું જ નહીં પણ તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં પણ મૂલગત સામગ્રીનો યથા-સ્થાને ઉપયોગ કરતા.

આ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાની તેમની ભાવના પરથી તેમનો મૂર્તિશાસ્ત્ર જેવા ક્ષેત્રમાં રસ વધ્યો હતો અને ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહની પ્રેરણાથી તે વિષયમાં સારી પ્રગતિ કરી હતી. તેમના પુત્ર ડૉ. વસંત પારેખના શૈવમૂર્તિઓના અધ્યયન વખતે પણ તેમનો આ વિષયનો ઉત્સાહ સ્પષ્ટ થતો હતો. એ વિષય અંગેનાં પુસ્તકો વાંચવાં, ચિત્રો જોવાં તથા મૂર્તિઓ જોવી આદિ તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં તેમના શિક્ષક અને અન્વેષક સ્વભાવનું સારું પ્રતિબિંબ પડતું.

આવા ક્ષેત્રમાં પ્રદર્શન યોજવાં, પ્રદર્શનમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવામાં પણ સોમાભાઈ પારેખનો ઉત્સાહ ઘણો ઉપયોગી નીવડતો. પ્રદર્શનનાં લખાણો, લેખો આદિની ગુજરાતી ભાષા તપાસી જવી, તેની જોડણીની શુદ્ધિ આદિ નાનાં મોટાં અનેક કાર્યોમાં તેમની મુક સેવાઓ વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયમાં મહત્ત્વનું યોગદાન બની રહેતી હતી.

આમ વિદ્યાકીય ક્ષેત્રમાં કાર્યરત ડૉ. સોમાભાઈ પારેખનું જીવન સાદાઈપૂર્ણ હતું. પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે સકચ્છ ધોતિયું, બંધ કોલરનો જોધપુરી ઢબનો કોટ અને સફેદ ટોપી એમનો પોશાક હતો તે બદલીને બહાર બુશર્ટ અને પાટલુન પહેરનાર સોમાભાઈ ઘરમાં સાદાં વસ્ત્રો પહેરતા. ખોરાક સંપૂર્ણ શાકાહારી. તેમને ખીચડી અને શીરો ઘણાં પ્રિય હતાં. તેઓ મહેમાનગતિ પણ સારી કરતા. તથા પોતાનાં મિત્રવર્તુલમાં હમેશાં મદદગાર થવાની કોશિશ કરતા. તેમના મિત્રોને તેમણે ઘરકામમાં, સામાજિક કામમાં અનેક પ્રકારની સહાય આપી હતી. તેઓ બાળકો પ્રત્યે મમતાળુ વર્તન રાખતા હોવાથી સોમાકાકાની હાજરી બાળકોમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ જગાડતી. મકરસંક્રાન્તિ પર પતંગો ઉડાડવાની તેમની મર્યાદિત આવડત તેમના અપૂર્વ ઉત્સાહથી ઢંકાઈ જતી.

તેમનું કૌટુંબિક જીવન પણ સામાન્યતઃ આનંદપૂર્વક વ્યતીત થયું હતું. પરંતુ તેમની પુત્રીની માનસિક અસ્વસ્થતાથી સોમાભાઈ પર શોકની છાયા રહેતી હતી.

૧૨૬

૨. ના. મહેતા

યુનિવર્સિટીમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ તેમની નબળી પડતી આંખો, ધીમે ધીમે ઘટતી સ્મૃતિને લીધે તેમને કાર્યાન્વિત કરવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થતા, તેઓ પોતાનું નિવૃત્ત જીવન પોતાનાં બાળકો સાથે વિતાવતા હતા. તેમનું સામાન્ય સ્વાસ્થ્ય બાણું સારું રહેતું તેથી તેમના સ્વર્ગવાસના સમાચારનો શ્રી. રણજિતભાઈ પટેલ (અનામી) નો પ્રતિભાવ હતો કે “પરમ દહાડે તો હું તેમને મળ્યો ત્યારે તેઓ સારા હતા.” પરંતુ હૃદયરની અકળ સત્તામાં ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ તેમની ટીલા વિસ્તારી ગયા.

રમણલાલ ના. મહેતા

, ક્રોયસ સોસાયટી,
સકોર્સ, વડોદરા

અંથાવલોકન

જ્ઞાનગંગોત્રી અંથકોણી-ભારતદર્શન ૪ (સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ-૨) :

લે. ભોગીભાઈ ગાંધી, મુકુંદરાય મુનિ અને દિનેશ શુક્લ, સંયોજક ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજી, મુખ્ય સંપાદક ભોગીભાઈ ગાંધી, પ્ર. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર, આવૃત્તિ-૧, ૧૯૯૦, પૃ. ૨૦ + ૨૧૬ (૩૫૯ ક્રાઉન), કિંમત રૂ. ૪૦ = ૦૦.

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર તરફથી જે ૩૦ અંથોની જ્ઞાનગંગોત્રી અંથકોણી પ્રગટ થઈ રહી છે તેમાંનો આ ૨૭મો અંથ છે. તે ભારતદર્શનનો ૪થો અને ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો ૨જો અંથ છે. આ અંથના સંયોજક કુલપાત ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજી અને મુખ્ય સંપાદક શ્રી ભોગીભાઈ ગાંધી છે. અંથના લેખકો સર્વશ્રી ભોગીભાઈ ગાંધી (જાણીતા લેખક તથા વિચારક), મુકુંદરાય મુનિ (લોકભારતી, સણોસરાના નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક) તથા દિનેશ શુક્લ (ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદના પ્રાધ્યાપક) છે.

આ અંથકોણીના ૨૭ અંથો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. એટલે એની યોજના અને અમલથી ગુજરાતના વિદ્વાનો પરિચિત છે. લોકોને વિવિધ વિષયોનું અદ્યતન જ્ઞાન સરળ ભાષામાં મળી રહે એ આ યોજનાનો હેતુ છે. જ્ઞાનની સીમાઓ સતત વિસ્તરતી જાય છે. એટલે દર પચાસ કે સો વર્ષે આવી એકાદ કોણી અપાય તો લોકો છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો અને સંશોધનોથી વાકેફ રહી શકે. અંથની શરૂઆતના 'નિવેદન'માં કુલપતિ ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજીએ અંથકોણીના ઉદ્દેશો જણાવ્યા છે જ્યારે 'સંપાદકીયમાં' શ્રી ભોગીભાઈ ગાંધીએ આ અંથની પૂર્વભૂમિકા સમજાવી છે. શ્રી ભોગીભાઈના સંપાદન નીચેનો આ છેલ્લો અંથ હોવાથી 'આભારદર્શન'માં એમણે આ યોજના કેવી રીતે ઘડાઈ, અમલમાં મૂકાઈ અને એમાં ફેરફારો થયા એનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપી મદદ કરનાર વિદ્વાનો તથા લેખકોનો આભાર માન્યો છે.

પુસ્તકનો 'પ્રવેશક' રાજ્યશાસ્ત્રના વિદ્વાન અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકરણના અભ્યાસી પ્રા. પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકરે લખ્યો છે. ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વિષે તેઓ જણાવે છે, 'ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની ગાથા સમૃદ્ધ અને ગૌરવવંતી છે. આપણો દેશ પ્રાચીન અને વિધિવિધ સંસ્કૃતિઓથી સભર હોવા છતાં, એક પ્રકારની સમાન ભારતીય સભ્યતા ધરાવતો હોવા છતાં, એયાર સૌકાઓથી નહિ પણ હજારો વર્ષથી ટકીરહ્યો છે.' એ જ 'પ્રવેશક'માં આગળ જતાં તેઓ જણાવે છે, 'સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ આપણા દેશમાં અનેરી રહી છે. ભારતની પ્રજાએ અનેક આદર્શોને વાગેળતા રહીને સ્વાતંત્ર્ય માટેનો સંગ્રામ ખેડ્યો છે. એમાં પ્રજાએ અને પ્રજાના આગેવાનોએ અવનવાં સ્વપ્નો સેવ્યાં છે તેમ અનેકવિધ આદર્શો સાથેનાં મૂલ્યોને પણ સંભાળ્યાં છે અને સાચવ્યાં છે.'

૧૧૨

સુભટલાલ પો. બાવીસી

અંથમાં કુલ ૭ ખંડ છે. પ્રથમ ખંડ 'કોંગ્રેસી ઉદ્દામો' વિષે છે. એના પ્રથમ પ્રકરણ 'જવાહરલાલનો અજ્ઞાપો'માં ગાંધીજી અને જવાહરલાલના વિચારોમાં રહેલી લિનનતા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે જ્યારે બીજા પ્રકરણ 'સુભાષબાબુની તાલાવેલી'માં સુભાષબાબુએ છૂપા વેશે છટકીને હિંદ છોડ્યું' ત્યારથી વિમાની અકસ્માતમાં તેમના અવસાન સુધીની રોમાંચકારી પ્રવૃત્તિઓની સિલસિલાબંધ હકીકત આપવામાં આવી છે. પ્રકરણને અંતે સુભાષબાબુએ રંગૂન છોડતી વખતે આઝાદ હિંદ ફોજના સાથીઓને લખેલો પત્ર અને સુભાષબાબુએ ગાંધીજીનું 'કરેલું' મૂલ્યાંકન ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. એમાં સુભાષબાબુએ ગાંધીજી વિષે કેટલાંક કડવાં સત્યો ઉચ્ચાર્યાં છે. આ વિગતો અન્ય કોઈ ગુજરાતી પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી આ પ્રકરણ અને આ અંથનું મૂલ્ય વધે છે.

ખંડ-૨ 'સમાજવાદી આંદોલન' ઈ. સ. ૧૯૩૪માં કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના અને તેની પ્રવૃત્તિઓ વિષે અલબ્ધ માહિતી પૂરી પાડે છે. આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ, જયપ્રકાશ નારાયણ, મીનુ મસાણી, અચ્યુત પટવર્ધન, રામમનોહર લોહિયા, અશોક મહેતા, અરુણા અસફઅલી વગેરે કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષના મુખ્ય નેતાઓ હતા. એમણે કોંગ્રેસમાં રહીને સમાજવાદી વિચારોના પ્રચાર માટે કરેલી મથામણોનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ખંડ-૩માં હિંદમાં સામ્યવાદના પ્રણેતા તથા લેનિનના નીકટ પરિચયમાં આવેલ પ્રખર વિચારક શ્રી એમ. એન. રોય (માનવેન્દ્રનાથ રોય)નું સાહસિક જીવન, ક્રાંતિકારી વિચારધારા તથા એ વિચારધારાને અમલમાં મૂકવાના સંનિષ્ઠ પ્રયાસોનો વિશદ ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. ખંડ-૪માં બે પ્રકરણ છે. એમાં પ્રકરણ-૫ 'રુસી ક્રાંતિ', ઈ. સ. ૧૯૧૭માં થયેલી સામ્યવાદી ક્રાંતિ તથા હિંદ પર થયેલી તેની અસરનું આલેખન કરે છે. પ્રકરણ-૬ હિંદના સામ્યવાદી પક્ષની રચના, તેના સિદ્ધાંતો તથા તેના ક્રમિક વિકાસનો આલેખ રજૂ કરે છે.

ખંડ-૫માં હિંદમાં દેશી રાજ્યોની સમસ્યાનું સ્વરૂપ સમજાવી તેના ઉકેલમાં સરદાર વલ્લભભાઈએ ખતાવેલ કુનેહ અને કડકાઈનો વિસ્તૃત ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. સરદાર વલ્લભભાઈએ દેશી રાજ્યોને સમજાવી જરા પણ લોહી રેખા વગર ભારતની એકતા સિદ્ધ કરી એ માટે એમને યોગ્ય રીતે જ 'સવાઈ બિસ્માઈ' કહેવામાં આવે છે. ખંડ-૬માં હિંદના કિસાન-આંદોલનનો અને ખંડ-૭માં કામદાર-આંદોલનનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યો છે. ભારતની આઝાદીની ચળવળમાં આ બે વર્ગોનો પણ મહત્ત્વનો ફાળો છે. છેલ્લે 'પુરવણી'માં રશિયામાં મિખાઇલ ગોર્બાચોવના શાસન દરમિયાન અપનાવાયેલ 'પેરેસ્તોઈકા' વિષે સમજૂતી આપવામાં આવી છે. 'પેરેસ્તોઈકા'નો જ્યારે અમલ થયો ત્યારે સર્વેએ તેને આવકાર આપ્યો હતો. એ વખતે કોઈને ખબર ન હતી કે ગોર્બાચોવ અને 'પેરેસ્તોઈકા' રશિયામાં સામ્યવાદના અંત અને રાષ્ટ્રના, વિઘટન તરફ દોરી જશે.

આમ, જ્ઞાનગંગોત્રી અંથકોણીનો અંથ-૨૭ ભારતનો અવાચીન ઇતિહાસ આલેખે છે એ સાથે ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની ઝલક રજૂ કરે છે. જો કે આ અંથમાં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની વિગતો અદ્ય પ્રમાણમાં છે જ્યારે ભારતમાં ઉદ્દામવાદ, સમાજવાદ અને સામ્યવાદનો ઇતિહાસ

અન્યાયલોકન

૧૧૩

વિશેષ પ્રમાણમાં છે. શ્રી ભોળીભાઈ ગાંધી પણ એક સમયે સામ્યવાદના રંગે રંગાયા હતા અને એમણે એનો જીડો અભ્યાસ કર્યો હતો. એટલે ભારતમાં સમાજવાદ અને સામ્યવાદનો ઇતિહાસ એમની કલમે આલેખાય એ પ્રમાણભૂત અને વિશ્વસનીય હોય એ સ્વાભાવિક છે.

આ ગ્રંથ ભારતના ઇતિહાસનાં કેટલાંક પાસાંઓ પર નવો પ્રકાશ પાડે છે. ખાસ કરીને નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ ગાંધીજી વિષે કેવા વિચારો અને અભિપ્રાયો ધરાવતા હતા એ વિષે આ ગ્રંથમાં સૌ પ્રથમ રજૂઆત કરવામાં આવી છે. કોંગ્રસમાંનાં ઉદ્ધામ જૂથો તથા વિચારસરણીઓ વિષે પણ એમાંથી ઘણી જાણકારી મળે છે. એ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથનું મૂલ્ય ઘણું વધી જાય છે.

એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજ,

મુગટલાલ પો. બાવીસી

અઠવા લાઈન્સ,

સ્મૃત-૩૯૫ ૦૦૧

*

*

*

વૈદ્ય શાલનનાં પુસ્તકો (૧) રોજિંદો આયુર્વેદ, પ્રકાશનવર્ષ ૧૯૯૦, આવૃત્તિ ૬, પૃષ્ઠ ૨૨૪, કિ. રૂપ = ૦૦ (૨) આયુર્વેદ આપણા સોનો, ૧૯૯૧ આ. ૧, પૃષ્ઠ ૨૨૧, કિ. રૂપ = ૦૦ (૩) ઉત્તમ ઇચ્છિત સંતાન, ૧૯૯૧, આ. ૧, પૃ. ૨૨૩, કિ. રૂપ = ૦૦ (૪) દિવ્ય ઔષધિ (ભા. ૧) ૧૯૯૦, આ. ૩, પૃ. ૧૧૨, કિ. રૂપ = ૦૦ (૫) આયુર્વેદીય વાર્તાલાપ, ૧૯૯૧, આ. ૧, પૃ. ૧૩૪, કિ. રૂપ = ૦૦. (૬) નિત્ય નિરોગી, ૧૯૯૧, આ. ૨, પૃ. ૧૩૭, કિ. રૂપ = ૦૦ (૭) કાકડા, ૧૯૯૧, આ. ૨, પૃ. ૪૬, કિ. રૂપ = ૦૦ (૮) આરોગ્ય અને ઔષધ, ૧૯૯૧, આ. ૧, પૃ. ૨૧૧, કિ. રૂપ = ૦૦, સર્વેયના પ્રકાશક-જગદીશ વસાણી, આયુ પ્રકાશન, સર્વોદય, બીજો માળ, રિલીફ સિનેમા પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

આરોગ્ય અને ઔષધ (૭મો ભાગ)માં નાડીપ્રકરણમાં લેખકે નાડીવિજ્ઞાન વિશે પૂરી સમજ આપી દોષાનુસાર નાડીની ગતિ દર્શાવી છે તો ચિકિત્સા કરતી વખતે નાડી ન જોનાર વૈદ્ય અનાડી વૈદ્ય કહેવાય તેવી રમૂજ પણ કરી લીધી છે. આત્યયિક રોગોમાં નાડી તો ખાસ જોવી જોઈએ એવું કથન છે.

વજન વધારવાનાં કારણો દર્શાવી તે વધારવાના ઉપાયો પણ જણાવ્યા છે. ચિંતા-ભ્રમ-અતિસમાગમ-કૃશતા લાવનાર ખોરાક છોડી નિર્ભયતા-નિશ્ચિંતતા તથા મધુર અને ગુરુ ખોરાક જ વજન વધારી શકે છે તેમ જણાવ્યું છે. મોં, જીભ, તાળવું તથા હોઠના સાદા રોગોનો ઇલાજ કેવળ ઇરિમેદાદિ તૈલ જ છે તેવું ભારપૂર્વક કહ્યું છે. તો રોજિંદી સારવારમાં ઉપયોગી કેટલીક ક્રિયાઓ જેવી કે લંઘન-સ્નેહન-કવાથ-પકવ જલપાન-શિરપાક અભ્યંગ-ઉપનાહ, સ્વેદન, લેપ-પ્રલેપ વ્રણબંધન તથા નસ્ય જેવી સામાન્ય ક્રિયાઓ વિશે જનસમાજને ઉપયોગી સમજ સ્વા. ૧૫

૧૧૪

નિખિલકુમાર જ. ૫૦૫૧

આપી છે. પીપળાનો વિવિધ રોગમાં ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે પણ કહ્યું છે. પુત્ર જન્મે તે માટે જેમ પુંસવન વિધિ કરાવવામાં આવે છે તેમ પુત્રી જન્મે તે માટે પણ પુંસવનવિધિ પણ જિલટા ક્રમમાં કરાવી લેખકે એક નવીન રાહ બતાવ્યો છે. જેના ધરમાં પુત્રી ન હોય તેની વેદનાનો ચિતાર દર્શાવી પુત્રીની અગત્યતા સમજાવી છે. સમાજમાં ને વૈદ્યોમાં બહુતા એવા દર્શાંગલેપના વિવિધ ઉપયોગો બતાવ્યા છે, જે સામાન્ય માણસ પણ વિના ચિંતા ઉપયોગમાં લઈ શકે છે. વ્યસનોની આજકાલ ફેશન થઈ પડી છે, તેવા જ એક વ્યસન બીયરના તથા મદ્યના અતિસેવન પ્રત્યે ચિંતા પ્રગટ કરી યુવાનો વાલીઓ-આરોગ્ય ખાતું-કેન્સર શંકાધન તંત્ર-નશાબંધી ખાતા વગેરેને આ અંગે વિચારવા ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે. તમાકુ બિશેની તેમની સૂઝ બહુતી છે અને માનવજાતનો દુશ્મન હોવાનું તેને માને છે—

સારો સ્વર એ મનુષ્યની સુંદર અભિવ્યક્તિ છે. તેને કેળવી શકાય છે. જૂઓ તેમણે પ્રાચીન લોકોક્તિનો ઉપયોગ કરી જણાવ્યું છે કે—

“દૂધ-સાકર ને એલચી વરિયાળી ને દરાખ
જો ગાવાનો શાખ હોય તો પાંચેય વસ્તુ ચાખ.
પણ—હિંગ મરચું ને આમલી સોપારી ને તેલ
જો ગાવાનો શાખ હોય તો પાંચેય વસ્તુ મેલ”

આમ કહી સ્વર માટે પથ્યાપથ્ય બતાવ્યું છે. સ્વર માટે સર્વોત્તમ જેઠીમધ છે જે દૂધમાં ઉકાળી પીવાની તેમની સલાહ છે.

આયુર્વેદના અભ્યાસી તરીકે તેમણે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવવાની ભલામણ કરી છે અને નર્યા નુસખા ઉપર આધારિત ન રહેવા સમજાવ્યું છે. આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનને પ્રૌઢશિક્ષણ-રેડીઓ-ટીવી તથા વર્તમાન પત્ર દ્વારા સમાજના તમામ સ્તરના લોકો સુધી પહોંચાડવાની તેમની માંગ છે.

કાકડા (Tonsils) વિશે તેમણે અલગ પુસ્તક પણ લખ્યું છે, જેમાં તેના થવાનાં કારણો-પથ્યાપથ્ય અને પૂર્ણ તેમ જ અપૂર્ણ રૂપની એવી બે પ્રકારની ચિકિત્સા બતાવી છે. પ્રાયઃ કફજન્ય વિકાર બાળકોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળતો હોવાની અને ઓપરેશન જ તેનો ઈલાજ છે એવું ન માનવા કહી તેમણે કાળજીપૂર્વક ચિકિત્સા કરવા સલાહ આપેલ છે. હળદર-જેઠીમધ અને હરડે તેનાં રામબાણ ઔષધ હોવાનું લખ્યું છે.

આયુર્વેદની દશ વિશેષતાઓ (પંચકર્મ-સદ્વૃત્ત-કાષ્ટીષધો-જઠરાગ્નિનુ મહત્ત્વ-મૂળ-ગામી ઉપચાર) વિગેરે ઉપર તેમણે ટૂંકી સમજ આપી છે, તો નળળા મનના રોગીઓના રોગો મટાડવા મુશ્કેલ પડે છે તેમ દર્શાવી વાયુના રોગોમાં અજમોદાદિ ચૂર્ણ વાપરવા સલાહ આપી છે.

વર્તમાન સમયમાં નાનાં-મોટાં-યુવક-યુવતીઓને વાળની સમસ્યા હોય છે. અકાળે વાળ ધોળા થવા-વાળ ખરવા-જિદરી પડવી વગેરે ઉપર તેમણે હિતકારી ઔષધો જેવાં કે જેઠીમધ-ગળા-અશ્વગંધા-આમળાં હરડે-શતાવરી-આભી-ભાંગરો વિશે સમજ આપી છે. વાળના

અંથાવલોકન

૬૧૫

રક્ષણ માટે કેટલાક પ્રયોગો પણ દર્શાવ્યા છે. હાયાબીટીસ માટે સારિવાદાસવનો પ્રયોગ કરવાનું તેમનું સૂચન વ્યવહારુ ને ચિકિત્સાપયોગી છે. યુવાન-યુવતીઓએ અજમાવવા જેવું કંકુમાદ તેલ તેમણે વિશેષ અનુભવથી સમજાવ્યું છે. રામાયણ-મહાભારતના સમયમાં આયુર્વેદની જે મહત્તા હતી તે તેમણે લક્ષમણજીની મૂર્છા દૂર કરવા સંજીવની ઔષધિ લાવવા વૈદ્ય સુષેણજી હનુમાનજીને મોકલે છે તે દ્વારા પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

ઉત્તમ ઈચ્છિત સંતાન મેળવવા માટે તેમણે એક સુંદર પુસ્તક લખ્યું છે જેમાં ગર્ભાશયમાં ગર્ભનો વિકાસ-પુત્ર કે પુત્રી, ઉત્તમ ગર્ભોત્પત્તિ તેમ જ તે અંગેના પથ્ય આવર-દાવર પર જીકું, અધ્યયનપૂર્વક નિરૂપણ કર્યું છે. પુરુષપ્રધાન સમાજમાં દરેક માતા પુત્ર જ ઇચ્છે છે તેવી માતાઓને પુંસવનપ્રયોગ દ્વારા પુત્રપ્રાપ્તિ માટેના પ્રયોગો દર્શાવ્યા છે અને તે અંગે ગર્ભધારણથી માંડી ક્યારે શું કરવું તે સમજાવ્યું છે. પુત્ર-પ્રાપ્તિ પ્રત્યેના પક્ષપાતનાં કારણો વિશે વિસ્તૃત સમજ આપી કેવળ પુત્રો જ ઇચ્છવા તે યોગ્ય નથી એમ કહી લાલબત્તી પણ ધરી છે.

‘દિવ્ય ઔષધિ’ પુસ્તકમાં દવાઓ જેનાથી બને છે તે ઔષધિઓ પણ સારી સત્વવાળી અને દિવ્ય હોવી જોઈએ તેમ કહ્યું છે. ‘દિવ્ય ઔષધિ રહતી’ એવી તેમની એક કવિતા ઉરઃસંવેદના નામના તેમના પુસ્તકમાં મેં વાંચી છે. પ્રભાતે જ્યાં જલસિંચન થતાં હતાં તેવી તુલસી પ્રત્યેનો સૌનો અભિગમ જાણીતો છે તો કશાય હેતુ અને જ્ઞાન સિવાય ઉખેડી નાંખવામાં આવતી વનરૂપિત પ્રત્યે તેઓ જીકું રૂદન કરે છે.

“રડે લીમડો રડે પીપળો ગળો દૂસકાં ભરતી આ દિવ્ય ઔષધિ રહતી” કવિના હૃદયનો આ ભાવાવેશ તો જે સમજે તે જ જાણે કે ઔષધિ પણ સજીવ છે ને સંવેદના ધરાવે છે. તેની રક્ષા કરવી જ જોઈએ. તો જ સારી તેવી રસદાર વનરૂપિત ઉત્તમ ઔષધિ આપી શકે.

આયુર્વેદને જીવંત રાખવા તેના સિદ્ધાંતોને જ્ઞાનનો પ્રચાર થવો જરૂરી છે. દિનચર્યા-રાત્રિચર્યા-ઋતુચર્યા-સદ્વૃત્ત, આહારના વિહારના વિષયો તથા જીવનરક્ષા માટે શું કરવું-શું છોડવું તે વિશે ‘રોજિંદો આયુર્વેદ’ નામના પુસ્તકમાં સમજાવ્યું છે. દૂધ-દહીં-છાશ-માખણ-ઘી-અનાજ-કઠોળ-શાકભાજી તથા મરીમસાલાના ગુણો બતાવી આપણને તે કઈ રીતે ઉપયોગી છે તે સમજાવ્યું છે.

વિવિધ સમાચારમાધ્યમો દ્વારા આયુર્વેદના સિદ્ધાંતોના પ્રચારના ભાગરૂપે આકાશવાણી ઉપર તેમણે આપેલા ચર્ચાલાપ મારફત સમાજમાં ધર કરી ગયેલ રોગો-કેટલીક કુટેવો તેમ જ વ્યસનોથી થતા વિકારોની સમજ આપી છે. કેટલાક ધરગથ્ય નુસખા પણ બતાવ્યા છે તો પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા જુદા જુદા રોગો વિશે પૂરી સમજ આપી છે.

સરકારી આયુર્વેદિક કૉલેજ

આજવા રોડ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૧૯.

નિખિલકુમાર જ. પંડયા

*

*

*

૧૧૬

એસ. કે. દેસાઈ

ગુપ્તસમયનું ભારત. (ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં લલિતકળાઓનો એક અભ્યાસ) —
 ડૉ. જી. ડી. શુક્લ. પ્રકાશક : સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભાવધાનગર, (જિ. ખેડા),
 ૧૯૮૯, કિંમત રૂ. ૨૮ = ૦૦.

ઉપર દર્શાવેલ પુસ્તક કુલ ૧૮૧ પાનમાં લખાયેલું છે. આમ કદની દૃષ્ટિએ નાનું કહી શકાય તેવું આ પુસ્તક વિષયની રજૂઆત અને માવજતના સંદર્ભમાં ઉલ્લેખનીય બને છે.

લેખકનાં આ વિષયને સમજવા માટે જે ખંત અને ધગશ છે તે વાચકને જરૂર દેખાઈ આવે છે. લલિતકળા જેવા ક્ષેત્રના અભ્યાસ માટે ખાસ ખંત, સમજણ અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમની આવશ્યકતા હોય છે. લેખકે આ કળાઓ ગુપ્તકાળમાં કેવી રીતે વિકસિત થવા સાથે પૂર્ણતાએ પહોંચી તેની સુંદર સમજણ પ્રકરણ રમાં આપી છે. “આવી જ રીતે સ્થાપત્યકળા, મૂર્તિકળા અને ચિત્રકળાની પણ જુદાં જુદાં પ્રકરણો દ્વારા વિસ્તૃત માહિતી આપી છે. સંગીત, નૃત્ય અને અભિનયકળાઓને પણ લેખકે ન્યાય આપવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

લલિત કળાઓના વિકાસની રજૂઆત કરતાં પહેલાં લેખકે “ગુપ્ત યુગ—એક વિહંગ-દર્શન” નામના પ્રકરણથી વાંચકને ગુપ્તયુગ અને લલિત કળાઓ વિશેની પૂર્વભૂમિકાની સમજ આપી છે. આ પ્રકરણ અહીં એટલા માટે આવશ્યક બન્યું છે કે સામાન્ય રીતે આપણા વાચક-વર્ગ પાસે લલિત કળા જેવા ગહન વિષયના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ અને છતાં પણ તે આવા ગહન વિષય યથેચ્છ સમજી શકે એ હેતુથી આ પ્રકરણ લખાયું છે. લેખકે આમ આ પ્રકરણ લખીને સામાન્ય વાચકને પણ પુસ્તકના વસ્તુવિષયમાં પ્રવેશવાની પીઠિકા પૂરી પાડી છે.

પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસને સમજવા માટે આપણે વિવિધ અભિગમો અપનાવી રહ્યા છીએ. આ જ્ઞાનપ્રવૃત્તિનો આશય કેવળ આપણી જ્ઞાનપિપાસા સંતોષવાનો નથી પણ તે દ્વારા આપણે આપણી Identity શોધવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણા ઇતિહાસઘડતરમાં પ્રાચીન સમયના કાળને યોગ્ય રીતે સમજવાની આજે વધુ જરૂર છે કારણ કે તે દ્વારા જ આજના સમાજમાં ઉદ્ભવેલી મૂલ્યકટોકટીનો સખળ સામનો કરી શકાય.

સામાન્ય રીતે આપણે પ્રાચીનકાળમાં “સુવર્ણયુગની” શોધ કરતા હોઈએ છીએ. અને આ ‘સુવર્ણયુગની’ શોધની પ્રવૃત્તિમાં આપણે ગુપ્તકાળને “સુવર્ણયુગનું” લેખલ લગાવીએ છીએ. આ કેટલે અંશે સાચું ?

અંશાવલોકન

૧૧૭૫

શું સામાન્ય સમાજજીવન સુખી સંપન્ન હતું ? કે પછી ભદ્ર સમાજના સંતોષ અને સુખ માટે રાજ્યે આદરેલી પ્રવૃત્તિઓ, આ સમયને ‘સુવર્ણયુગ’ તરીકે ઓળખાવવા પ્રેરે છે. આ રીતે જોઈએ તો યુગ્ત સમયમાં જે લલિત કળાઓ વિકસી તે કેવળ ભદ્ર લોકના સંદર્ભમાં ઉદ્ભવેલી તેમ કહેવું ડો. શુક્લના પરિશ્રમને અન્યાય કરવા ખરોખર ગણાશે.

ખૌદ અને હિંદુ સાધુસંતોના મનોવ્યાપાર, કે ધર્મની પ્રતિકૃતિઓ અને ધર્મગ્રંથો દ્વારા કલાકારના માનસ પર પડેલી અસરોનું વિશેષરૂપે આ સમયમાં નિરૂપણ થયેલું છે. ડો. શુક્લે તેમના લખાણમાં જાણેઅજાણે આ બાબતને વ્યક્ત કરી છે.

કલાકાર સામાન્ય જનજીવનથી પર નથી અને તેની કલાની અભિવ્યક્તિ તેને મળેલા વાતાવરણની પ્રેરણામાંથી ઉદ્ભવે છે. આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખી લેખકે તેના પર પ્રકાશ પાડ્યો હોત તો ગ્રંથ વધુ ઉપયોગી થાત.

ડો. શુક્લનો આ ગ્રંથ માહિતીસભર છે કારણ કે તે એક ઇતિહાસવિદની દૃષ્ટિથી લખાયેલો છે અને આ કારણે લલિત કલાની માવજત, તેના તજજ્ઞની દૃષ્ટિ તેમાં ન હોય તે સ્વાભાવિક છે.

વાચકો અને સંશોધનકારોને તે ઉપયોગી થઈ પડશે એમ માનું છું.

ઇતિહાસ વિભાગ,
મ. સ. યુનિવર્સિટી,
વડોદરા.

એસ કે. દેસાઈ

* * *

શ્રી શ્રોયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ—લે. ડો. લવકુમાર મ. દેસાઈ, પ્ર. રજિસ્ટ્રાર, મ. સ. યુનિ., વડોદરા, ૧૯૯૨, આ. ૧, પૃ. ૮ + ૫૦૭, કિં, રૂ. ૧૨૩ = ૦૦.

‘ત્વમેવ ચમત્કૃતિઃ ।’નો અર્થજીવ મૈત્ર સમાજ અને સાહિત્યને અર્પનાર ‘શ્રી શ્રોયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ’ વિશે એક આધારભૂત અધ્યયનગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો છે તે યુજ્જરાતી સાહિત્યનું સદ્ભાગ્ય છે. પ્રો. ડો. લવકુમાર મ. દેસાઈરચિત, આ ગ્રંથ’, શ્રી શ્રોયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ’, એક સંશોધન-મહાનિબંધ છે. તેના પ્રકાશનનું મહત્ત્વ આજે એ રીતે અનેકગણું વધી જાય છે કે તે એક એવા સમયનો સંદર્ભ લઈને આવે છે, જેને માત્ર યુજ્જરાત કે ભારતના જ નહીં પરંતુ સમગ્ર માનવજાતના ઇતિહાસમાં નિશ્ચિતપણે ગૌરવભર્યું સ્થાન મળેલું છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૫માં ‘શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા’ના ૧૯૪મા પુષ્પ તરીકે, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરા દ્વારા પ્રકાશિત, શ્રી મહેન્દ્રકુમાર મો. દેસાઈ (આ ગ્રંથકર્તાના પિતાશ્રી) રચિત, ‘શ્રીમન્નસિહાચાર્યજી’ ગ્રંથનું અનુસંધાન સર્જને જોઈએ તો આ ગ્રંથ આ વિષય પરનો આ પ્રકારનો ખીજો પ્રયત્ન ગણી શકાય.

૧૧૮

કલ્પના ખારોડ

પૂર્વાવસ્થામાં એક શિક્ષક, સંગીતજ્ઞ, કવિ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી દ્વારા ઈ. સ. ૧૮૮૨માં વડોદરામાં સ્થપાયેલ આ વર્ગ વિશેનું તલસ્પર્શી અધ્યયન આ ગ્રંથમાં રજૂ થયું છે. ‘શ્રી શ્રાયસ્સાધક, અધિકારી વર્ગ’નો એ સમયમાં પ્રભાવ અને વર્ગની ધ્યાનપાત્ર વિશિષ્ટતાઓને ખૂબ જહેમતપૂર્વક, ચીવટપૂર્વક સંશોધનકારે રજૂ કરીને ગુજરાતી સાહિત્ય અને સમાજની અમૂલ્ય સેવા કરી છે એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

જનચેતના, જનજાગૃતિ, જનકલ્યાણ અને માનવોત્કર્ષની રચનાત્મક વિભાવનાના બળ પર રચાયેલ આ વર્ગના સ્થાપક શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી વિશે સ્વામી. શિવાનંદજી નોંધે છે કે, He was not an ordinary man. He was a yogi. He was a Swayam Siddha.” શ્રી કિશનાસિંહ ચાવડાએ પણ કહ્યું છે, “ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર આ અલૌકિક વિભૂતિની અસર ઐતહાસિક બની જાય એટલી વ્યાપક હતી, અને ગુજરાતની સંસ્કારિતાના વિકાસમાં આ મહાનુભાવનું અર્પણ અવિસ્મરણીય બૂની જાય તેટલું અપૂર્વ હતું”.

પ્રસ્તુત ગ્રંથના આરંભમાં શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના દીપ્તિવંત જીવનકાર્યના ઉલ્લેખ સાથે વર્ગના મહાપુરુષો, નારીરત્નો અને સમગ્રતયા સંસ્થાએ ગુજરાતને કરેલા સેવાપ્રદાન અંગે પશ્ચાદ્ભૂમિકા આપી છે તેથી વર્ગની સ્થાપનાનું હાર્દ અને તેનો સમયસંદર્ભ સ્પષ્ટ થાય છે. મંડમ બ્લેવેટસ્કી જેમને ગુજરાત થિયોસોફીકલ સોસાયટીનું નેતૃત્વ સોંપવા ઇચ્છે કે મહારાજ સયાજીરાવ ત્રીજા જેમને સામેથી મળવાનું ચાહે એવા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી, અપ્રતિમ નમ્રતાના પ્રતીક મહાત્મા ‘વિશ્વવંદ્ય’ અને ભગવાન શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી-એ ત્રણેય આધારસ્તંભ સમી મહાન વિભૂતિઓના વિશાળ પ્રેરક સાક્ષરજીવનનો વિસ્તૃત અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. વળી વર્ગના વાતાવરણમાં પ્રચુદ્ધ થયેલી અનેકવિધ પ્રતિભાઓનો પરિચય આપવા પ્રયાસ કર્યો છે તેમાં કેટલાંક ઘુતિમંત નારીરત્નોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત વર્ગનાં વિવિધ સામયિકો અને ઉત્સવોએ સાહિત્યસંસ્કારની પીઠ તરીકે જે સેવા બજાવી છે તેનો ખ્યાલ અંતિમ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ સાંપ્રતકાળમાં એ રીતે પણ વધી જાય છે કે, “હજારો પૃષ્ઠોમાં પથરાયેલા, વર્ગના વિપુલ સાહિત્યમાં ક્યાંય કોઈની-કોઈ ધર્મતત્ત્વની શાખાની-દ્વેષપૂર્ણ ટીકા કે નિંદાનો અણસારોય જોવા મળતો નથી એટલું જ નહીં પણ જે તે વિષયની તેના લેખકના હાથે તટસ્થપણે, નીડર અને સમ્યક્ રીતે, સંપૂર્ણતઃ સંજોગપાંગ સમાલોચના થયેલી જોવા મળે છે. એ હકીકત એની બિનસાંપ્રદાયિકતા અને ઉદાર સહિષ્ણુતાની દ્યોતક છે.” તેની પ્રતીતિ લેખકે કરાવી છે. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેના શબ્દોમાં “વર્ગનું સાહિત્ય માત્ર ધાર્મિક સાહિત્ય નથી.” આ ગ્રંથકર્તાએ એ બતાવી આપ્યું છે કે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથે પ્રબળજીવનને સુરુચિપૂર્ણ રીતે ધરનાર, વ્યવહારુ આ વર્ગ દ્વારા સમગ્રપણે એક મોટું કામ ચાલી રહ્યું હતું અને તે આપણી સમસ્ત પ્રજાના કાયાકલ્પનું.

અંથાવલોકન

૧૧૬

કવિ હસિતકાન્ત ખૂબે તેા શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીને એક સાહિત્યિક કે ધર્માચાર્ય જ નહોતો પરંતુ એક રાષ્ટ્રશિલ્પી તરીકે નવાજ્યા છે. મહાત્મા ગાંધી માટે “એક ભારતનો સાચો માનવી” ગરબો રચનાર, મીકાના સત્યાગ્રહ પછી મીઠું ખાવાનું છોડી દેનાર, રાષ્ટ્રપ્રેમી શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી અને સહજ રીતે યોગની ક્રિયાઓ શીખવી દેતા આદર્શ શિક્ષક, સાધક, યોગી, સમાજ-સેવક, સંયોજક, કવિ, સાહિત્યકાર, તંત્રી વગેરે અનેકવિધ રૂપમાં ઝળહળતા મહાત્મા વિશ્વવંદ દ્વારા નિર્મિત અને સંવર્ધિત આ વર્ગને શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈએ વેદાંત, ઉપનિષદની ધારાને નવા દેશકાળના સંદર્ભમાં મૌલિક રીતે અભિવ્યક્ત કરતા વર્ગ તરીકે બિરદાવ્યો છે તે સર્વથા યથાર્થ છે. વળી વર્ગના અગણિત કવિઓ અને ધુરંધર વિદ્વાનોએ ધર્મતત્ત્વ અને જીવનોપયોગી વિષયો પર ગ્રંથો અને લેખો લખ્યા છે અને સમાજની અને સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટ કોટિની સેવા કરી છે. પ્રચારની કે પ્રસિદ્ધિની ખેવના કર્યા વગર વર્ગે કરેલી સમાજની વિવિધલક્ષી સેવા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ અત્યંત નોંધપાત્ર છે.

આ ગ્રંથના રચયિતાએ નોંધ્યું છે તેમ યોગૈશ્વર્યસંપન્ન આચાર્યપુરુષોએ અને નારીરત્નોએ ‘ચમત્કાર’ નામના પ્રેતને વર્ગમાં પ્રવેશવા દીધો નથી એ સાચે જ આ વર્ગની વિલક્ષણતા છે. વળી શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીનાં યોગનાં સૂક્ષ્મ રહસ્યોનો ખોલકે ‘વિશ્વવંદ’ની ‘યોગિનીકુમારી’ના યોગ અને યોગક્રિયા અને તેની વિવિધ મુદ્રાઓના આલેખનમાં આ ગ્રંથના લેખકનાં જ્ઞાન અને અભ્યાસની પ્રતીતિ થાય છે. ખૂબ જીવંતી કક્ષાના, સાધનાને અંતે જ સમન્વય તેવા સાહિત્યનો વિસ્તૃત પરિચય, એક સાધકના સુપુત્ર હોવાથી તથા પોતે પણ એક સાધક હોવાને નાતે, ગ્રંથકર્તા સહજપણે કરાવી શક્યા છે.

આ વર્ગની વાટિકાને વિકસાવનાર શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી પર લેખક મન મૂકીને વરસ્યા છે—હેત, યુરુભક્તિ અને અહોભાવથી—અને સાબિત કરી આપ્યું છે કે યોગસિદ્ધિ પિતાનો વારસો મેળવનાર, પ્રતિભાવંત ધર્માચાર્ય ઉપેન્દ્રાચાર્યજી પોતાના સમયથી ઘણા આગળ હતા. જીવનોત્કર્ષ અને દેશોન્નતિ સંબંધી ઘણી સારી બાબતોના પુરસ્કર્તા અથવા પ્રયોજક અને સંપોષક હતા.

તેજસ્વી તારકજંદના પરિચય દ્વારા લેખકે વર્ગના સમસ્ત નભોમંડળનું તાદૃશ્ય દર્શન કરાવ્યું છે. વર્ગનાં જે નરરત્નો અને નારીરત્નોનાં વિરાટ વ્યક્તિત્વોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પૈકીના પ્રત્યેકના જીવન અને સાહિત્યકર્મ વિશે સ્વતંત્રપણે સંશોધન કરી શકાય તેવી શક્યતાઓ છે. એમ કહી શકાય કે પ્રસ્તુત ગ્રંથ દ્વારા લેખકે ભાવિ સંશોધનો માટે જાણે કે અનેક દાર ખોલી આપ્યાં છે.

વર્ગના ચિંતનાત્મક ગદ્ય અને પ્રવાહી શૈલીમાં આલેખાયેલા સાહિત્યના આ દર્શનથી જેઓ આ વર્ગના સાધકો નથી કે વર્ગ સાથે સીધી રીતે સંકળાયેલા નથી તેવા સુરાજનો અને જિજ્ઞાસુઓ પણ વર્ગ તરફ આકર્ષાય એવી ખૂબી આ ગ્રંથમાં છે.

૧૬૦

દેવદત્ત જોશી

વર્ગના વરિષ્ઠ ક્રોયસ્સાધક કવિવર શ્રી રાજેન્દ્ર શાહને અર્પણ થયેલ આ ગ્રંથમાં ગ્રંથ-કર્તાએ વર્ગના વિપુલ ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્યની વિસ્તારથી સમાલોચના કરી છે. ગ્રંથના અંતે આપેલ સાહિત્યસૂચિ પરથી પણ વર્ગના સાહિત્ય પરના પ્રભાવનો ખ્યાલ આવે છે. વર્ગના ૧૦૧ જેટલા ગ્રંથો ઉપરાંત અન્ય લેખકોના ૭૫ જેટલા ગ્રંથો, હિંદી-અંગ્રેજી પુસ્તકો અને ૨૫ જેટલાં સામયિકોની વિપુલ સામગ્રીનો વિદ્વાતપૂર્ણ અભ્યાસ કરીને લખાયેલો આ મહાનિબંધ આ વર્ગની સંસ્કારસેવા અને સાહિત્યસેવાની અગત્યની નોંધ કરતો એક મહત્ત્વનો દસ્તાવેજ છે એમ કહી શકાય. આ વિશદ કાર્ય માટે લેખક પ્રા. ડૉ. લવકુમાર મ. દેસાઈ ધન્યવાદના અધિકારી છે. સાથે સાથે આવા ઉત્તમ ગ્રંથને પ્રકાશિત કરવા માટે મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયને પણ અભિનંદન ધટે છે.

૧૯, સુખતા સોસાયટી,
અકોટા, વડોદરા.

કલ્પના ખારોટ

* * *

‘આપણી વાત’ લે. રણજિત એમ. પટેલ, ‘અનામી’, પ્ર. અનામી પ્રકાશન, ૨૨/૨ અરુણોદય સોસાયટી, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૫, આ. ૧, ૧૯૯૧, પૃ. ૮ + ૧૬૦, કિં. રૂ. ૫૦ = ૦૦.

અહાંદસની ખોલખાલામાં ‘અનામી’નો કાવ્યસંગ્રહ જોતાં પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે હાદો-ખડતા, જે આ સંગ્રહનું આકર્ષક પાસું છે. બહુધા શિખરિણીનો પ્રયોગ છે. એ નોંધવા જેવું છે કે જે કવિએ હાદો આત્મસાત્ કર્યા હોય એની અહાંદસ કવિતામાં પણ કોઈક હાદો લય દહેરાતો હોય છે, જે સંતર્પક નીવડે છે. ઉદાહરણ તરીકે અહાંદસથી ઊધડતા ‘તિમિરે તેજ’માં પરંપરિત મનહર હાદનું લયગુંજન સંભળાવા વિના રહેતું નથી જેમકે—

“આઠ આઠ દાયકાનો સહકાર

ઝૂંદ્યો-ફૂંદ્યો-ફૂંડ્યો

મુકિત-શાખે”

(પૃ. ૬૯).

હાંદસ-અહાંદસ સાથે ગીતકાવ્યો, ગઝલ પણ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં છે. પ્રતિકાવ્ય જેવા પ્રયોગ છે તો મધ્યકાલીન શામળશાઈ છપા પણ છે. પ્રકારવૈવિધ્ય સાથે વિષયવૈવિધ્ય નોંધપાત્ર બની રહે છે. પ્રણય, પ્રકૃતિ, પ્રભુ, તત્ત્વચિંતન, શહેરીજીવન, પૌરાણિક પાત્રો, માનવીય સ્થિતિ કે પરિસ્થિતિ એમ વિવિધ વિષયો સાથે નિવેદ, વિષાદ, વિસ્મય, પ્રસન્નતા, કૃતાર્થતા, આરત, પ્રાર્થના, સ્વીકૃતિ એમ અનેક ભાવોની સૃષ્ટિમાં અવગાહન થતું રહે છે વિષાદના ભાવમાં બહુધા સંસ્મરણોની ભૂમિકા નિમિત્ત બન્યા કરે છે.

“વિતેલાં વર્ષોના ફલક પર ચિત્રો ખીપસતાં:

કંઈ આછાંધેરાં, કદુ-મધુ સ્મૃતિથી ઊભરતાં,”

(વિતેલાં વર્ષોના પૃ. ૪)

મંથરાવલોકન

૧૨૧

એ ભાવ ‘આપણી વાત’નો કેન્દ્રસ્થ ભાવ છે. પ્રણયનું સંવેદન પણ મોટેભાગે સ્મરણરૂપે જ અભિવ્યક્ત થયું છે. સંબંધમાં જીવનની ધણીબધી ગતિવિધિઓનો આલેખ છે. અદૃષ્ટની સ્વીકૃતિ સાથે નિયતિવાદનો સ્વીકાર છે. મૃત્યુ માટેની તૈયારી અને અદૃતની અનુભૂતિ માટેની ઝંખના છે.

પહેલું જ કાવ્ય ‘હવે?’-કેન્દ્રથી પરિધ તરફ કાલ્પનિક રીતે જઈ આવ્યાને વરસો વીતી ગયાં. ખરેખર પરિધ પર પહોંચ્યા પછી કેન્દ્ર તરફ જઈ શકાય ખરું? બાલ્યાવસ્થામાં દાદાની ભૂમિકા લગ્નવી શકાય પણ દાદા બન્યા પછી ફરીથી બાળક બની શકાય ખરું? વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્મરણોને સથવારે માણસ જીવે છે. દાદાની પાધડી, લાકડી વગેરે લઈ દાદા બનવાની શિશુકીડા કરેલી તે ભૂમિકા વાસ્તવિક બનતાં જીવનનો ઉત્તમકાળ વહી જવાનો વિષાદ સાર્વજનિકતા પામીને શિખરિણીના લયમાં આસ્વાદ્ય બની રહે છે. ‘હવે?’ માંનો પ્રશ્નાર્થ-ગળે ભેરવાઈ ગયેલું પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મૂંઝું ઊંડું સંવેદન સૂચવી જાય છે. ‘હવે?’ના પ્રશ્નનો ઉત્તર ખીળ જ કાવ્ય ‘નિર્વેદ’માં છે, જીવલું એ મનુષ્યની નિયતિ છે. જીવન ક્ષણભંગુર છે પણ એ ક્ષણ પણ જીવી શકાય છે. સુખની કલ્પનાના કેફમાં જીવતાં, જીવન પૂરું થયા પછી મરણ આવે તેને અમૃતના કુંભ તરીકે સ્વીકારી લેવાની કલ્પના મરણને સહ્ય બનાવે.

સંધ્યાકાળથી રાત્રિ સુધીની પ્રકૃતિલીલા અને એમાંથી જન્મતું સંવેદન ‘મળે નો પોતાનું’માં છે. આકાશરૂપી ખીન ઉપર અદૃષ્ટ નખલીથી સર્જાતું સંગીત જીવ-શવની એકતાની અનુભૂતિ સુધી લઈ જાય છે. સૂર્યને પોતાનું આકાશ મળી ગયું છે એવું જ દરેકને પોતાનું આકાશ મળી જાય તો આભા નીખરે ખરી. રાત્રિના આકાશદર્શને કવિને મુગ્ધ કર્યા છે.

‘દુર્ગંધ-રતિ’માં “સહજ દુર્ગંધ શું રતિ” છે. હોસ્પિટલમાંની અનેક પ્રકારની દુર્ગંધોની વાત કરી એ પ્રત્યેની રતિ પછી “વિભ્રમ મતિ?” એવો પ્રશ્ન મૂકે છે પણ કટાક્ષ છતો થાય છે.

“નવી સંસ્કૃતિનાં પ્રદૂષણ, હવામાન, સલિસે,
નભેને પાતાલે અહ્! ખુશનશીખી મનુજની!”

“સહીને દુર્ગંધો મનુજ-પ્રકૃતિની અસહ ને
સુગંધો સૃષ્ટિની, વિરલ ગુણ ભારે શકું સહી!” (પૃ. ૧૧)

મંથરા નવા નવા સ્વરૂપે સમાજમાં હોય જ છે. બધા મત્યોમાં એ સનાતન પાત્ર અ-મૃત છે.

“છોને ગમે તે જગ-જીલ જલ્પે,
નવે નવે રૂપ હું, કલ્પ કલ્પે.” (‘હું મંથરા’...પૃ. ૨૧)

એના વ્યાકતત્વનું એક ઉજળું પાસું-
સ્વા ૧૬

૧૨૨

દેવદત્ત જોશી

“હિતૈષિણી કેમ બનું ન જોનું,
સદાય ખાધું લૂણ રાજમહેલે ?
કુબ્જ શી દાસી ! મર મંથરા ગતિ ?
ચલાવું ના રાજનીતિ વિષે મતી ?”

(પૃ. ૨૦)

મંથરાની આ સ્વગતોક્તિમાં એ દુષ્ટપાત્રનો નવેસરથી વિચાર થયો છે. ઉમાશંકરે પણ ‘મંથરા’ પદ્યનાટકમાં મંથરાની ઉક્તિરૂપે આ પાત્રનું નવું અર્થઘટન કર્યું છે. મંથરાને માનવ-પરિમાણથી દૂર લઈ જઈ વિધાતાની કારમી શક્તિ જેવું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે-

“હું દુરિત હું અસીમ, અગાધ, અપરિમેય,
આખા ય આ બ્રહ્માંડનો બૂકડો હું કરી દઉં.”

(“મંથરા”, ‘સમગ્ર કવિતા’, પૃ. ૬૧૯)

એવું જ ‘હું દુર્યોધન સૌ યુગનો’માં દુર્યોધનના પાત્રની સનાતનતા વર્ણવી છે. ‘કુંભકર્ણુ’ને ‘માં કુંભકર્ણુ’ને બંધુનિષ્ઠ, સીતા પ્રત્યે માતૃભાવ અનુભવનાર તરીકે બિરદાવી દુષ્ટ પાત્ર પ્રત્યે નવો દષ્ટિકોણ (પ્રેમાનંદ જેટલો જૂનો) આપ્યો છે.

‘આપણી વાત’માં વ્યથા જાને જીરવી જવાની વાત છે. વ્યથા કોઈને કહેવાની નહિ. “પોતાનો કોસ તો પોતે ઉપાડવો !” (પૃ. ૨૫) રાજેન્દ્રશાહના ગીત “ભાઈ રે, આપણા દુઃખનું કેટલું જોર ?”નું સ્મરણ થાય. ‘ચલ રે સખી !’ એ કૃષ્ણવિષયક કાવ્યનો ઉપાડ જ ઉપડવાનો મિઝજ (Mood) પ્રગટ કરે છે-“ચલ, રે સખી ! વૃંદાવન” (પૃ. ૨૫) ટી. એસ. એલિયટની Let us go then, you and I પંક્તિનો ઉપાડ મનમાં ચમકી જાય. ‘ચલતારામ’ની ઉપાડપંક્તિ “આપણે તો બે ચલતારામ”માં સહજ સ્વાભાવિક જીવનની મસ્તી પ્રગટ થાય છે. સંસ્કૃતિની સૌથી વધુ ફિકર કવિને હોય છે. ‘વાનરથી આઈન્સ્ટાઈન’માં ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમમાં ચન્દ્રલોક સુધી પહોંચ્યા પછી મનુષ્યસંસ્કૃતિને શિખરે આસુરી બળો પહોંચી જતાં લાગતાં ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં વિનિપાતની ખીણમાં પડવાનો તો ક્રમ નથી ને ? એમ કવિ દહેશત અનુભવે છે. અહંના અધિકારને બદલે માનવ્યના ઉદયથી સંસ્કૃતિનો સાચો ક્રમ જળવાય એમ સુચવે છે—

“હુંકાર વાદળ વચ્ચે ધન અધિકાર,
માનવ્યના ઉદયથી બિધડે સહવાર”

(પૃ. ૨૬)

‘એક વાર’ માંનું મૌઘ્ય આસ્વાદ્ય છે—

“મેં તો એકવાર દર્પણમાં જોયું,
ને મન મારું મોહું,
કે વાડીમાં આંબલે મંજરીઓ મહેકે”.

(પૃ. ૩૦)

કાવ્યવલોકન

૧૨૭

મુંબઈ-અમદાવાદ-સૂરત જેવાં શહેરોની બદલાતી સૂરત-બદસૂરતનાં કાવ્યોના અનુસંધાનમાં વડોદરા વિષેનું ‘આ તે સાલું શહેર છે?’ કાવ્ય છે. જેનાં સર્વસામાન્ય લક્ષણો લગભગ દરેક શહેરમાં હોય એવી શહેરજીવનની કૃત્રિમતા, વિષમતાનું ચિત્ર છે. “આ તે સાલું શહેર છે? કેવો કાળો કેર છે!” બીજી જ પંક્તિમાં પરિસ્થિતિની વક્તા પ્રત્યે કટાક્ષનો કાકુ છે જે અવતરણચિહ્ન દ્વારા પમાય છે—

“‘બરોડા સીટીની મહીં એ ય લીલાલહેર છે,’ નાનામોટા છ વિભાગમાં પથરાયેલા કાવ્યમાં સંસ્કારનગરી વડોદરાનો વાસ્તવિક ચહેરો બતાવતાં શહેરના વૈભવી વિસ્તાર અલકાપુરીથી પ્રારંભ કરતાં કહે છે—“અલકાપુરીનું નાળુ! જાણે નરકાપુરીનું બહારું!” વિશ્વામિત્રી નદી એટલે પ્રદૂષણનો પ્રવાહ—“રીવ્યુલેટ કહો, અતિરોક્ત ‘ગંદો વહેણો!’” એ સત્યોક્તિ!” (પૃ. ૩૧).

આ તે સાલું શહેર છે? એ ધ્રુવપંક્તિ છે. ગાયો-બેસો-ઘેટાં-ભૂંડ વગેરેને કારણે રાજમાર્ગો ગંદા બન્યા છે. એ ચિત્ર આપ્યા પછી ભરવાડો અહિંસ્તા અહિંસ્તા ચાલે છે જે “જોકુલવૃંદાવન ઘડવૈયા જો-પાલ-ભરવાડો-ભૈયા” છે કહી પરિસ્થિતિને વિરોધાવી છે. પ્રદૂષણવ્યાપ્ત શહેરમાં “તરણું તૂટે જે ધરણી પર, તારક તૂટે તો નભ ઉપર” અને “સ્લમથી ભૂંડી અનેક ચાલ” પછી કટાક્ષ “કેવી લીલાલહેર છે!” અલકાપુરીમાં લોકો—“સોડા-શરાબ-પાને ઝૂમે અલબેલા અલબેલી ધૂમે!” અને “અલકાપુરી નથી બરોડા! ઝાઝા દુખિયા, સુખિયા થોડા.” આવું શહેર નેતાવિહોણું છે—

“કહો, કેવું આ શહેર છે? કોઈ નથી મહાજન કે નેતા?
લોકહૃદયનો કોઈ વિજેતા?
દોરે, પોષે, દિશા દાખવે, નિર્ભીકતા કટુ સત્ય લાખવે! (પૃ. ૩૩)
દિશા-દૃષ્ટીન મંજિલ કેવી? અંધે-અંધ દોરવણી જેવી!”

માં અખાની પંક્તિ “સામસામે બેઠાં ઘૂડ”નું સ્મરણ થાય. “કરણી કરશે તે “ભરવાના”, દીવા નીચે અંધેર છે” જેવાં સર્વસ્વીકૃત સમાજમાન્ય સત્યો વણાઈ ગયાં છે.

‘શું કરું છું!’ ગઝલમાં—“હવે શેષ જીવનમાં ગતને સ્મરું” છું,
સ્મરણથી, જીવન-ખાલીપાને ભરું છું.”
“હું તોયારી છેલ્લી ઘડીની કરું છું.” (પૃ. ૪૦)

આ ભાવ ઘણી કવિતામાં પ્રસરેલો જણાય છે.

‘આ ધરા ગુર્જરી’ જૂલણના લયમાં ગુજરાતનું ગૌરવગાન છે. ‘આ જ આપણો ભારતદેશ?’માં ભારતનું મહિમ્નસ્તોત્ર છે. ‘આ જ અમારી ભરતભૂમિ કે?’માં ઐતિહાસિક પરિવર્તનોનો આલેખ આપી “શીખ્યાં ન સમજ્યા કશું ઇતિહાસે ભૂલોની ભૂંડી વણાઈ” છતાં દેશ અખંડ એની અસલી તાકાતને લીધે છે. એ તાકાત વિશ્વશાંતિ, સર્વોદય, પ્રેમ,

૧૨૪

દેવદત્ત બેશી

અહિંસા 'એક પિતાનાં સો સંતાનો'ની ભાવનામાં છે એમ કવિ કહે છે. 'આ અષાઢની હેલી?' માં "ગગન-જોગીની મેઘ-જટાથી ગંગાજી રહેતાં રેલી" જેવી સરસ રૂપકાત્મક સજ્જવારોપણયુક્ત પંક્તિ છે. 'છહેલી' 'રેલી' 'કેલિ' 'નવેલી' 'ખેલી' જેવા પ્રાસાનુ-પ્રાસ વણ્યા છે. 'એક વાર યસ'માં...અખંડ ભારત માટે કૃષ્ણને પ્રાર્થના કરતા કવિને કૃષ્ણ-સમયનાં પાત્રો વર્તમાનમાં દેખાય છે. એ પરિસ્થિતિમાં કૃષ્ણની અનિવાર્યતા જણાય છે. 'ભલે પ્રલય થઈ જાય'માં—"કરાલ દંષ્ટ્રા એવી ખોલો ભસ્મ અસદ્ થઈ જાય".

એમ કાળપ્રભુને પ્રાર્થના પણ કરી લે છે. 'ધન્ય જશોદા'માં જશોદાની ધન્યતા ધન્યભાષાની છાંટ સાથે ગવાઈ છે, જેમાં "કર્મનકી ગત, ઋણાનુબંધ સખ" કર્મની ફિલસૂફી છે. 'માનવીની વિશેષતા' મનહર છંદમાં દલપતરામના 'જિંટ કહે'ના પ્રતિકાવ્ય જેવું છે. પ્રાણીઓ પોતપોતાની વિશિષ્ટતા કહે છે. પછી "અધિકતા આપણી જ આવે રૂડા ખ્યાલમાં," પશુપરિષદનો આવો ઠરાવ સાંભળી માનવીનો પ્રતિનિધિ કહે છે—

“ગુણ અવગુણ સહુ આપમાં તો એક એક
જાતિમાં અમારી તો અઢારે એકસામટા!”

(પુ. ૭૮)

'તમારી એ વાણી'માં પ્રણયનાં સંવેદનો સંસ્મરણાત્મક ભૂમિકાઓથી આલેખાયાં છે. સોનેટની શરૂઆત પહેલાં "હૃદયમાત્ર જાણે છે પ્રીતિયોગ પરસ્પર" એ લવભૂતિની, અનુવાદિત પંક્તિ કો'સમાં અવતરણચિહ્નમાં કહેવાઈ છે. 'પ્રિયતમાના વતનમાં' પણ પ્રણયાનુભૂતિ સ્મરણો-રૂપે છે. એમાં "તૂટ્યા વીણા-તારે અસલ સૂરને ના ધરી શકું"ની નિરાશા સાથે "લીલા સર્વે માનું સમયની! કશું ના કળી શકું" જેવો નિયતિવાદ છે. 'ધાર્યું' તો 'માં' પણ આવો જ પારંપરિક શ્રદ્ધાનો સૂર છે. 'ચંક્રમણ'માં "કુરંગ માતંગ પતંગ ભૂંગ"...એ શ્લોકસંદર્ભમાં માયાવી જીવોની સ્થિતિ વિચાર્યા પછી—

“અરે! આ નિયતિ કેવી!

માનવીની! પ્રવાહમાં

કર્મના, ઢસરડાનું

સ્વેચ્છા, સંકલ્પ ના કશું?”

(પુ. ૮૪)

અંતે જીવાત્મા એ અમૃતસ્ય પુત્રા : છે એવું સમાધાન-આશ્વાસન લીધું છે. 'હવે હું થાક્યો છું' સરી ગયેલા સમયનો સદુપયોગ ન કરી શકવાના પશ્ચાત્તાપ સાથે મરણના આકર્ષણની વાત પણ કહી જાય છે—"વિહંગે જવાનું જીરણનીડ છાંડી, નવનીડે?" અને "હવે જોડો હંસા! અવલનવલા કો ગગનમાં." 'નેતિ-ઈતિ'માં પ્રકૃતિનાં વિરાટ તત્ત્વો, પુષ્પ, બાળક, માતા બધાને જ્ઞાતત્ત્વ તરીકે જોવાનો પ્રયત્ન કરતાં સોનેટના અંતે—

“નેતિ-ઈતિ ગહન તત્ત્વ કશું ન જાણું,

પ્રત્યક્ષ જે શ્વસી રહ્યું, સહજે પ્રમાણું”

(પુ. ૯૬)

અખો કહે છે તે "આ પ્રત્યક્ષ મુખેમુખ વાતો કરે" ના સહજ તત્ત્વની સ્વીકૃતિ છે. 'માઘે'માં "જાળાલિ-કેતાનચિ" જેવી શબ્દજૂટ લીધી છે. 'જૈન ન તૃષ્ણા'માં શંકરાચાર્યની ઉક્તિ "અંગ ગણિતં પલિતં મુંડં" વજેરેની ગ્રેરણા જોઈ શકાય. 'નયન'માં

અંથાવલોકન

૧૨૫

વેણીલાઈ જેને “ઉનાં રે પાણીનાં અદ્ભુત માછલાં” કહે છે તે નયનમાં વ્યક્તિત્વ સમગ્ર પ્રગટ થાય છે. એ વિષે—“બધાયે ભાવેની ચરમ અભિવ્યક્તિ નયનમાં”. જીનભાને માટે લખાયેલા પાંચ વિભાગના કાવ્ય ‘મુમૂર્ષુ’માં દુઃખપ્રધાન સુખ અવપથકી ભરેલી માનવજીવનની ઘટમાળની ચાતમાં—“વિદ્યુતપ્રભા ક્ષણ શું મૌકિક વૌધવાનાં”. એ પંક્તિમાં અન્ય સંદર્ભે “વીજળીને ઝબકારે મોતી પેરોવવું પાનખાઈ”. એ ગંગાસતીની પંક્તિનો સ્મરણઝબકાર થાય.

સંપ્રદમાં ભગવાન છુદ્ધ, પૂ. યોગેશ્વરજી, ગાંધીજી, વિનોબાજી, સરદાર પટેલ, જયદેવ શુક્લ જેવાં વ્યક્તિ/વિભૂતિવિષયક અન્ય કાવ્યો ધ્યાનાર્હ છે. ‘ના’માં નકારાત્મક અનુભૂતિ ગેય દાળમાં કાવ્યાત્મક બની રહે છે—

“મારી આંખોની સામે અટવાય,

દેખાય ના!

મારા મનડાની કેવી આ રીત!

(પૃ. ૧૨૬)

કળાય ના.

‘મૂક અજંબો’માં મુક્ત ગગનનું આહત પંખી

પુરાયું શું નીડે!”

જેવાં જૂનાં પ્રતીકોનો વિનિયોગ છે. ચાર ભાગમાં વિસ્તરતા ‘ધનપ્રશસ્તિ’માં શામળશાઈ છાપાને સફળ પ્રયોગ છે—

“વિશ્વચક્રનું અંજન મંજન મહોલાતોનું,

કલા-કવિતા રંજન, ભંજન ભડ વાતોનું.”

(પૃ. ૧૪૩)

જેવા પ્રાસાનુપ્રાસ સાથે છાપાને અંતે “ભણે અનામી રંક”ની કવિછાપ છે. ‘સ્કિનિંગ’માં આઝાદીના ચાર દાયકા પછીની દેશની દશાનું ચિત્ર “ભીતરથી તો વરવો વેશ” ધ્રુવપદ દ્વારા દર્શાવ્યું છે. ‘કેટકેટલાં રૂપ ?’માં વિરાટ ઈશ્વરને પ્રાણપ્રિયા તરીકે અનુભવી એના સ્વરૂપમાં ભળવાની આરત છે. ‘મારો સાયબો તો’ પ્રકૃતિકાવ્યની પડછે ઈશ્વરવિષયક ગીતકાવ્યનો નમૂનો બની રહે છે. ‘નથી જોઈતું’ માનવ અને પ્રભુ વચ્ચેની સંવાદાત્મક અભિવ્યક્તિ છે, જેમાં મન હોવું એ માનવ હોવાનો પુરાવો છે, મન છે તો મનન છે, મનનાં સંચલનોથી અકળાવાની જરૂર નથી વગેરે વિચારો રજૂ થયા છે. એનાજ અનુસંધાનમાં મનનાં વિવિધ રૂપોને દર્શાવતાં ‘મન મુજ’ ‘મન તું ?’ ‘કેમ કરી સમજવું !’ ‘ગા, મન !’ જેવાં મનવિષયક કાવ્યો જોઈ શકાય. ‘મળી જાય’માં પક્ષીજીવનને ધિરદાવતાં પાંખના અભાવની મનુષ્યજીવનની અધૂરપ દર્શાવી છે. “પેલા પંખીને જોઈ મને થાય” એ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના બાળગીતનું અનુસંધાન દેખાય. ‘કેટકેટલાં ?’માં સંસ્કૃતસાહિત્યની અસર જોઈ શકાય—ચન્દ્રે લાઙ્ગ્મતા હિમં હિમગિરી અને ન જાને સંસારઃ કિમમૃતમયઃ કિં વિષમયઃતો વિચારવિસ્તાર જણાય. સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષાવાળા કાવ્ય ‘પરબ્રહ્મ’ આગળ સૂચક રીતે ‘આપણી વાત’ પૂરી થાય છે. આમ સમગ્રતયા જોતાં ડૉ. સુભાષ દવે કહે છે તેમ “અવસાદ અને આનંદ—એવી પરસ્પર વિરોધી ભાવસ્થિતિઓની અનુભૂતિ ‘આપણી વાત’નું ભાવજગત છે.

પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર, મ. સ. યુનિવર્સિટી,
વડોદરા.

દેવદત્ત જોશી

THE GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

GOS. Nos.

- 30 TATTVASAṄGRAHA—Vol. I (Sanskrit Text)—Edited by
Pandit Embar Krishnamacharya (Reprinted; 1984) Rs. 165.00
- 156 GAṄGADĀSA-PRATĀPAVILĀSA-NĀṬAKAM—by Gaṅgā-
dhara—Edited by B. J. Sandesara and Pandit Amritlal M.
Bhojak (1973) Rs. 12.00
- 157 ZAFAR UL WĀLIH BI MUZAFFAR WA ĀLIHI—An
Arabic History of Gujarat Vol. II—by Abdullāh Muhammad Al-
Makki Al-Āṣafi Al-Ulughkhāni Hajji Ad-Dabir, Translated
into English by M. F. Lokhandwala (1974) Rs. 50.00
- 158 A DESCRIPTIVE BIBLIOGRAPHY OF THE PRINTED
TEXTS OF THE PĀṆCARĀTRĀGAMA, Vol. I—by Daniel
Smith (1975) Rs. 50.00
- 159 SATYASIDDHIŚĀSTRA—of Harivarman, Vol. I—Sanskrit
Text from Chinese translation by N. A. Sastri (1976) Rs. 65.00
- 160 ĀGAMAPRĀMĀNYA—of Yāmunācārya—Edited by M.
Narasimhachary (1976) Rs. 18.00
- 161 SMRTICINTĀMAṆI—of Gaṅgāditya—Edited by Ludo
Rocher (1976) Rs. 26.00
- 162 VṚDDHAYAVANAJĀTAKA—of Mīnarāja, Vol. I—Edited by
David Pingree (1976) Rs. 94.00
- 163 VṚDDHAYAVANAJĀTAKA—of Mīnarāja, Vol. II—Edited by
David Pingree (1977) Rs. 64.00
- 164 SODHALA-NIGHANṬU (Nāmasaṅgraha and Guṇasaṅgraha)
of Vaidyācārya Sodhala—Edited by Priya Vrat Sharma (1978)
Rs. 53.00
- 165 SATYASIDDHI ŚĀSTRA—of Harivarman—Vol. II (English
translation)—by N. A. Sastri (1978) Rs. 92.00
- 166 ŚAKTISAṄGAMA TANTRA—Vol. IV : CHINNAMASTĀ
KHAṆḌA—Edited by Late B. Bhattacharyya &
Pandit Vrajavallabha Dvivedi (1978) Rs. 49.00
- 167 KṚTYAKALPATARU—of Bhaṭṭa Laxmīdhara : PRA-
TIṢṬHĀKĀṆḌA Vol. IX—Edited by Late K. V. Rangaswami
Aiyangar (1979) Rs. 53.00
- 168 A DESCRIPTIVE BIBLIOGRAPHY OF THE PRINTED
TEXTS OF THE PĀṆCARĀTRĀGAMA—Vol. II—AN
ANNOTATED INDEX TO SELECTED TOPICS by
H. Daniel Smith (1980) Rs. 41.00
- 169 NYĀYĀLĀNKĀRA—of Abhayatilaka Upādhyāya Edited
by A. L. Thakur & Late J. S. Jetly (1981) Rs. 143.00
- 170 TRCABHĀSKARA by Bhāskararāya Edited by R. G. Sathe
(1982) Rs. 53.00
- 171 ŚRĪ GANEŚAVIJAYAKĀVYAM Edited by B. N. Bhatt Rs. 46.00

Can be had of :

MANAGER, UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT, University Press Premises,
Near Palace Gate, Palace Road, Baroda-390 001, Gujarat, India.

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ

૧૨૭

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ—નારાયણ દેસાઈ, પ્ર. અમૃત મોદી, મંત્રી, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ જન્મશતાબ્દી સમિતિ, ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, હરિજન આશ્રમ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૭ આ. ૧, ૨, ઓક્ટોબર, ૧૯૯૨, પૃ. ૮૦૦, કિં. રૂ. ૫૦ = ૦૦

શ્રી નારાયણ દેસાઈએ ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ લખી પોતાના પિતા, ગાંધીભક્ત, ગાંધીજીના સચિવ તથા માનસપુત્ર શ્રી મહાદેવભાઈ હ. દેસાઈનું સર્વથા ઉચિત પિતૃતપંચ કર્યું છે. તે અંગે તેમને કેટલાય ગ્રંથો લિખલાવ્યા તથા કેટલાય માણસોની મુલાકાત લીધી તથા કેટલુંયે અપ્રકટ પત્રસાહિત્ય પણ ધ્યાનથી જોયું.

ગાંધીસાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી શ્રી મી. ના. પટેલે “મહાદેવ દેસાઈ : ગાંધીજીના ગણેશ અને હનુમાન” શીર્ષકથી પ્રસ્તાવના લખી મહાદેવ દેસાઈના વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વની વિશેષતાઓ બતાવી છે.

શ્રી નારાયણ દેસાઈએ પુસ્તકને સ્મૃતિ, પ્રસ્તુતિ, પ્રીતિ, દ્યુતિ તથા આહુતિ-એમ પાંચ વિભાગોમાં વહેંચ્યું છે. સ્મૃતિમાંનું “મહાદેવ, જીઠો મહાદેવ ! ઓગસ્ટ ૧૫, ૧૯૪૨” પ્રકરણ યરવડા જેલમાં થયેલા મહાદેવભાઈના મૃત્યુ અને પુર્વાપર ઘટનાઓનું માર્મિક વર્ણન કરે છે. મહાદેવ દેસાઈ ટૂંક જીવ્યા એ વાતનો સ્વીકાર ન કરતાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું. :- “મહાદેવનું કામ પૂરું થઈ ચૂક્યું હતું. તેમણે પચાસ વર્ષમાં સો વર્ષનું કામ કર્યું હતું તે વધુ વખત શા સારુ રહે ? ભગવાને તેને શા સારુ રહેવા દે ?”

(૫૪ ૧૧)

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ગુજરાતી કાર્યસભાની ઈનામી જાહેરાતમાં લોર્ડ મેલોની ‘બોન ક્રોમ્બોમાઈલ’ નું ભાષાંતર કરવા સારુ તેમની પસંદગી થઈ અને રૂ. ૧૦૦૦/નું ઈનામ તેમણે મેળવ્યું. તે જ વર્ષમાં જૂન માસમાં અમદાવાદની ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટમાં વફીલ તરીકે સનદ લીધી. તેમણે બંગાળીનો અભ્યાસ કરી ટાગોરની ‘ચિત્રાંગદા’ નું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું. ૧૯૧૬માં પિતા શિક્ષકની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતાં તેમણે સહકારી બેંકના ઇન્સપેક્ટર તરીકે નોકરી સ્વીકારી. ૨-૧૧-૧૭ના દિવસે જોધરાની રાજકીય પરિષદ વખતે દુર્ગાબહેન સાથે ગાંધીજી પાસે આવ્યા ને હઠી નવેબરે ગાંધીજી સાથે ચંપારણની યાત્રામાં જોડાયા. ૧૩મા નવેબરથી તેમણે ડાયરી લખવાનો પ્રારંભ કર્યો અને ૨૫-૧૧-૧૯૧૭ના દિવસે પિતાની રજા લઈને ગાંધીજીને જીવન સમર્પણ કરી દીધું. તેઓ ૧૯૧૮માં અમદાવાદના મિલમજૂરોની લડતમાં, ખેડ સલામત વખતે તથા સૌનિકભરતીના કામમાં ગાંધીજી જોડે હતા. ૧૯૧૯માં પંખજપ્રવેશનો મનાઈ

૧૨૮

નહાદેવભાઈ અંબાલાલ બચાવે

હુકમ ભંગ કરતાં ગાંધીજી પહેલી વાર ગિરફતાર થતાં તેમણે મહાદેવભાઈને પોતાના ‘વારસ’ કહ્યા. મહાદેવભાઈએ પોતાનો એવો કોઈ અધિકાર ન સ્વીકારતાં હનુમાનનો આદર્શ રાખ્યો. તે ૪ વર્ષે તેઓ સાબરમતી આશ્રમમાં ટાઈફોઇડની લાંબી માંદગીમાં પટકાયા.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં મોતીલાલ નહેરુના ફ્રિન્ડેન્ડ પત્રના તંત્રીપદે તેઓ અલ્હાબાદ ગયા અને પ્રેસ બંધ થતાં તેમણે હસ્તલિખિત દૈનિક કાઢ્યું. ૨૪-૧૨-૨૧ના રોજ તેઓ પહેલી વાર ગિરફતાર થયા અને જેલ ગયા. ઈ. સ. ૧૯૨૨માં તેઓ નૈની, આગ્રા અને લખનૌની જેલમાં રહ્યા. લખનૌની જેલમાં પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ તેમની જોડે હતા. પથ્ય તેમણે આ સમય દરમ્યાન ડાયરી નથી લખી. આ સમય દરમ્યાન તેમણે શરદબાણીની વિરાજવહુ અને ત્રણ વાર્તાઓનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો તથા ઉર્દૂભાષા શીખ્યા. જન્યુઆરીની ૨૩મીએ તેમને લખનૌ જેલમાંથી છોડવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ તેઓ નવજીવન માટે લખવા લાગ્યા અને કાકા-સાહેબ જેલ જતાં ‘નવજીવન’ના તંત્રી બન્યા. આ બધી ઘટનાઓનું શ્રી નારાયણ દેસાઈએ ખૂબ જ સરળ અને પ્રભાવશાળી ભાષામાં નિરૂપણ કર્યું છે. લેખકની પ્રાસાદિક અને મધુર સૈદી પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે છે.

૧૯૨૪માં એપેન્ડીસાઈટીસના ઓપરેશન પછી પૂનાથી જેલમાંથી છૂટતાં ગાંધીજીએ જ્યારે કલ્કત્તા કે ‘નવજીવન’ અને ‘યંગ ફ્રિન્ડ્સ’નું તંત્રીપદ પોતે સંભાળી લેશે ત્યારે મહાદેવભાઈનો આનંદ લંકાથી પાછા આવી રામચંદ્રે રાજ્યભાર સંભાળ્યો ત્યારે ભરત-શત્રુઘ્નને થયેલા આનંદથી લગીરે ઓછો નહોતો હોય. (પૃષ્ઠ ૩૪૦)

અંગ્રેજો વિશે ગાંધીજીની મુખ્ય ફરિયાદ એ હતી કે તેમણે આ દેશને શારીરિક રીતે, માનસિક દૃષ્ટિએ અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નામદં બનાવ્યો. આ વાત એમણે બીજરૂપે હિંદ સ્વરાજ માં કહી છે અને જીવનના અંત સુધી તેઓ આ વાત કહેતા રહ્યા; મહાદેવભાઈ દેસાઈ પથ્ય વિવિધ રીતે આ વાતની સમજૂતી આપતા રહ્યા. શ્રી નારાયણ દેસાઈ જણાવે છે તેમ મહાદેવભાઈનાં ભાષ્યોને લીધે ગાંધીજીની વાત વધારે સરળ અને વધુ સચોટ બનતી.

લેખકના મત મુજબ “૧૯૨૫ થી ૧૯૨૭, એટલે કે ગાંધીજી કોંગ્રેસના પ્રમુખ બન્યા ત્યારથી ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ થયો (૧૯૨૮) ત્યાર સુધીના કાળના મહાદેવભાઈના જીવન વિશે જો એક વાક્ય વાપરવું હોય તો એમ જ કહી શકાય કે તે કાળમાં તેમણે ગાંધીજીની સેવામાં પોતાની જાતને શ્રમ્યવત્ બનાવી દીધી હતી. એમ તો ગાંધીજીની સેવામાં પોતાની જાતને શ્રમ્ય બનાવવી એ મહાદેવભાઈના આખા જીવનનો મંત્ર છે, પણ આ કાળમાં તે વિશેષરૂપે એટલા સારુ લાગ્યું પડી શકે એમ છે, કે તે વખતે મહાદેવભાઈ અખંડ ગાંધીજીની સાથે ને સાથે જ હતા. (પૃષ્ઠ ૩૬૨)

શ્રી નારાયણ દેસાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે “ગાંધીજીનાં ભાષણોની નોંધો દ્વારા મહાદેવભાઈ એ બમણી વફાદારીનું કામ બજાવ્યું. પહેલી વફાદારી ગાંધીજી પ્રત્યે કે જેને લીધે એમના શબ્દોનો મર્મ સમજીને એ શબ્દોને ઝીલ્યા. બીજી વફાદારી દેશ પ્રત્યે જેના લોકોને ગાંધીજીના દરેક દરેક ભાષણથી મહાદેવભાઈ એ વાંકે રાખ્યા.” (પૃષ્ઠ ૫૪૬)

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ

૧૨૬

બીજી ગોળમેજી પરિષદમાંથી ગાંધીજી ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બર માસમાં ખાલી હાથે પાછા ફર્યા તે પછી તેમની ૧૯૩૨ના જાન્યુઆરીની ૪ થી તારીખે પાછી ધરપકડ થઈ. તે વખતે મહાદેવભાઈ પણ પકડાયા અને માર્ચ માસમાં તેઓ યરવડા જેલમાં ગાંધીજી સાથે જેડાયા ભારથી પ્રારંભ કરીને ૧૯૩૩ના ઓગસ્ટની ૧૦મી સુધીની એમણે એમની હાથરીઓના પ્રથમ ત્રણ ભાગમાં ગાંધીજી, વલ્લભભાઈ અને પોતાની વચ્ચે થયેલા વાર્તાલાપો, સંવાદો, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ તથા ગાંધીજીના ઉપવાસો ઇત્યાદિનાં સુંદર ચિત્રણ આપ્યાં છે. મહાદેવ દેસાઈ ગાંધીજી માટે દાસ, સરદાર માટે ખેડૂત અને પોતાને માટે હમાલ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. આ બધી જ ઘટનાઓનું નારાયણ દેસાઈએ સાંગોપાંગ વર્ણન કર્યું છે. ને તેમનાં વર્ણનોમાં તથા તેમની ભાષામાં સ્વાભાવિક મધુરતા તથા સુંદરતાનાં આપણને દર્શન થાય છે.

હવે આપણે ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ પ્રકરણ પર વિચાર કરીએ. જેમ “મહાદેવ, ઊઠો મહાદેવ! ઓગસ્ટ ૧૫, ૧૯૪૨” આ પુસ્તકનું મહત્ત્વનું પ્રકરણ છે, તેમ આ પ્રકરણ પણ આ પુસ્તકનું મહત્ત્વપૂર્ણ અને જીવનની વિવિધ અનુભૂતિઓનું તાદૃશ્ય વર્ણન કરતું પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણના શીર્ષક પરથી જ અંતરનું શીર્ષક નિશ્ચિત થયું છે તે સર્વથા યોગ્ય છે. ૧૯૩૮માં ઓરિસ્સાના જગન્નાથપુરી જિલ્લાના ડેલાંગ ગામમાં ગાંધી સર્વસેવા સંઘનું અધિવેશન મળતાં કસ્તુરબા, દુર્ગાબહેન, વેલાંબહેન ઇત્યાદિ બહેનો જગન્નાથપુરીના મંદિરના દર્શને જાય છે. મહાદેવ દેસાઈ તેમની જેડે જ હતા. મંદિરમાં જતાં બધાંને કમ ન રોક્યાં એ સંબંધી ગાંધીજીએ મહાદેવભાઈ દેસાઈને સખત કપકો આપતાં પોતે ગાંધીજીને યોગ્ય નથી એમ માની ગાંધીજીને છોડી જવાનો નિશ્ચય કરે છે, પણ ગાંધીજી તેમને છોડીને જવાની રજા આપતા નથી. મહાદેવ દેસાઈ ગાંધીજીને છોડીને જાય તો પણ દુર્ગાબહેન તથા નારાયણ દેસાઈ તો ગાંધીજીને છોડીને જવાનાં જ નહોતાં. આ ઘટના દ્વારા કુસુમથી પણ મૃદુ ગાંધીજી પોતાના માનસપુત્ર, શિષ્ય અને સચિવ પ્રત્યે વજ્રથી પણ કઠોર કેવી રીતે બની ગયા અને તે વખતે મહાદેવ દેસાઈના મનમાં ઊઠતા ભાવોનું લેખકે આભેહ્ય વર્ણન કર્યું છે. આ પુસ્તકનું નામ ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ રાખવામાં આવે એવો શ્રી નગીનદાસ પારેખનો મત હતો અને તે અંગે તેમણે નારાયણ દેસાઈને કહ્યું પણ હતું, પણ લેખકના જણાવ્યા મુજબ મહાદેવભાઈ શહાદતના પ્રસંગે શોકસંદેશો મોકલતાં આપણા રાષ્ટ્રીય શાયર શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ તેમને માટે દેસાઈની ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો હતો. તેથી ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં આ શીર્ષક જ વધુ યોગ્ય છે એમ લેખકના કથન સાથે આપણે સૌ સંમત થઈશું.

‘સંત સૈવતાં સુકૃત વાધે’ ના લેખક દ્વારા આપણને તેમના પિતા અને ગુજરાતના યશસ્વી સપૂત શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈનું સર્વાંગસુંદર જીવનવૃત્તાંત મળ્યું છે. મહાદેવ દેસાઈના જીવનવૃત્તાંતની સાથે સાથે જ આપણને તત્કાલીન ગુજરાતની તથા ભારતની રાજનૈતિક, ઐતિહાસિક, તથા સામાજિક સ્થિતિનાં પણ દર્શન થાય છે. આમ ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ કેવળ મહાદેવ દેસાઈનું જીવનવૃત્તાંત ન રહેતાં ભારતના નાગરિકો માટે રાજનૈતિક, સ્વા. ૧૭

૧૭૭

નરવરલાલ અ'બાલાલ વ્યાસ

ઐતિહાસિક તથા સામાજિક પરિસ્થિતિ સમજવા માટે અમૂલ્ય હસ્તાવેજની ગરજ સારે છે. આ પુસ્તક અંગ્રેજી ઉપરાંત ભારતની વિભિન્ન ભાષાઓમાં અનુવાદ કરવા યોગ્ય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે આ પુસ્તકે પોતાનું અગ્રિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી જ લીધું છે. આપણે આશા રાખીએ કે શ્રી નારાયણ દેસાઈ પોતાની શૈક્ષણિક તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી સમય કાઢી આવાં ખીજાં ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકોનું સર્જન કરશે.

ખી-૨, આનંદગામ (સાઉથ)

નવયુગ સ્કૂલની પાસે, ન્યૂ સમા રોડ

વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૮

નરવરલાલ અ'બાલાલ વ્યાસ

ચિદાનંદમયી મા ગાયત્રી : આલેખક-શાન્તવનજી, પ્રકાશક-ત્રિશ્રી પ્રકાશન, રિલીફ સિનેમાની ગલી, પ્લાઝા હોટેલ સામે, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૧, આવૃત્તિ-૧, પૃ. સંખ્યા ૧૦ + ૩૬૬ : કિંમત રૂ. ૩૨-૦૦

એકમેવાદિતીય સર્વવ્યાપી બ્રહ્મની સાથે તાદાત્મ્ય સાધવામાં મદદરૂપ થનાર ગાયત્રી એક અદ્ભુત મંત્ર છે. વેદ એ હિન્દુ ધર્મનું વ્યવસ્થિત લક્ષણ છે અને એ વૈદિક વાક્યમયમાં ગાયત્રી એક હંદ તરીકે આવે છે. એની વ્યુત્પત્તિ ‘નાલ્લં જાયતે’ એવી આપવામાં આવે છે. ગાયત્રીની હંદ તરીકેની ચર્ચા લગભગ મોટાભાગના બ્રાહ્મણમંથોમાં મળી આવે છે. વિશ્વામિત્ર એના ઋષિ છે અને સવિત્ર એના દેવતા છે. મગ્ધેદમાં સવિતાને સંબોધાયેલાં બધાં સૂકતો ગાયત્રી હંદમાં છે. ત્રિપદા ગાયત્રીને વેદોનું મુખ ગણવામાં આવ્યું છે. અષ્ટાક્ષરા અને ઝંકાર સાથે ગણ્યતાં નવાક્ષરા ગાયત્રી એવાં એનાં બે રૂપો છે.

સમય જતાં પૃથ્વીને જ ગાયત્રી નામાભિધાન મળ્યાનો ઉલ્લેખ શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવે છે. (શતપથ: ૬.૧.૧.૧) અથર્વવેદમાં ગાયત્રીને માતા કહી છે. (અથર્વવેદ: ૧૮.૭૧.૧) અને એ મન્ત્રરૂપ કરનારને દીર્ઘાયુષ, સંતતિ, કીર્તિ, દ્રવ્ય, બ્રહ્મવચ્સ વગેરે બધું જ મળી રહે છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. ગાયત્રી એક હંદ તો છે જ પણ સાથે સાથે એક મહત્ત્વનો મન્ત્ર પણ છે. સ્મૃતિકાળમાં ગાયત્રીનું, હન્દ કરતાં પણ મન્ત્ર તરીકેનું સ્થાન સ્પષ્ટ રીતે નક્કો થઈ ચુક્યું છે. વસિષ્ઠ ધર્મસૂત્ર, શંખસ્મૃતિ અને છેલ્લે મનુસ્મૃતિમાં પણ એની સારી એવી ચર્ચા છે. ગાયત્રીનું અમૃતમન્ત્ર તરીકે એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

ગાયત્રીમન્ત્રના કાયિક, વાચિક અને માનસિક જપથી પરિશુદ્ધ થયેલા મહાત્મા પૂ. શાન્તવનજી મહારાજની પવિત્ર લેખિનીમાંથી આ પવિત્ર વિચારધન પુસ્તકરૂપે બહાર આવ્યું છે- લોકોના હિત માટે. નર્મદાતીરવાસી પૂ. શાન્તવનજી મહારાજ ગાયત્રીના પરમ ઉપાસક છે, એનું શાસ્ત્રશુદ્ધ વિવેચન કરી બહુ છે અને તેથી જ આ પુસ્તક સર્વગ્રાહી બન્યું છે. પુસ્તકમાં ચાર ખંડ છે. પ્રથમખંડમાં (પૃ. ૧ થી ૧૩૪) ઉપાસકો માટે ખૂબ ઉપયુક્ત માહિતી આપી છે. દા. ત. ગાયત્રી મન્ત્રનાં મૂળભૂત સોળ અંગો, સમગ્ર યોગનો સાર ગાયત્રી, અનુષ્ઠાનક્રમ, પૂર્ણાકૃતિ અને ફલપ્રાપ્તિ જેવા વિષયોની ચર્ચા આવે છે. બીજા ખંડમાં (પૃ. ૧૩૭ થી ૩૨૬) પ્રત્યક્ષ મન્ત્રનાં દરેક પદની અત્યંત શાસ્ત્રશુદ્ધ ચર્ચા કરી છે. ઝંકાર ‘બ્રહ્મવિષ તાતપર્યો,’ ‘ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ’ જેવા વિષયોનો એમાં સમાવેશ થાય છે. પૂ. શાન્તવનજીના બ્રહ્મવિષ અભ્યાસનાં દર્શન દરેક સ્થળે થાય છે. ત્રીજા ખંડમાં (પૃ. ૩૨૭ થી ૩૫૮) જુદા જુદા સાધનાપ્રયોગોની વિસ્તૃત માહિતી આપી છે. દા. ત. મન્ત્રલેખનપ્રયોગ, પયઃપાનપ્રયોગ ઇસાદિ, જે સાધકોને માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. ચોથો ખંડ ખૂબ નાનો છે (પૃ. ૩૬૦ થી ૩૬૩) એમાં ફક્ત સ્તવન અને શ્રી નર્મદાજી જ આપ્યાં છે.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં પૂ. શ્રીરામશર્મા આચાર્યજીના આવકારઉદ્દગાર છે અને પદ્મશ્રી અવિનાશ વ્યાસની સકિતશાળી લેખનીમાંથી આમુખ ‘અસ્તિત્વનું મોન’ આલેખાયું છે. અત્યંત નમ્રભાવે શરૂઆતમાં જ એમણે કહ્યું છે કે “.....એ મહાન્ ચિદ્ધના સામે હું બારાખડીને રમાડી રમાડીને કેટલી રમાડી શકું?”

૧૩૨

વિજયા એસ. લેલે

આ સુંદર પુસ્તકમાં એક બિંબપ નર હો અને તે અશુદ્ધિઓની ખાસ કરીને સંસ્કૃત અવતરણોની-કે જે સાંખી-લેવામાં ખૂબ માનસિક કષ્ટ થાય છે. આ પુસ્તક ગાયત્રીમંત્ર વિશે છે, પણ ગાયત્રીમંત્ર દરેક સ્થળે ખોટો લખાયો છે અને એ હકીકત આ પુસ્તક માટે ખૂબજ હાનિરૂપ છે. 'ધિયો યો નઃ' ને બદલે દરેક સ્થળે 'ધિયો યોનઃ', છેક પહેલા પાનાથી છેલ્લા પાના સુધી-લખાયું છે. જુઓ પાન નં ૧ (કે જ્યાં સખીજ ગાયત્રીમંત્ર લખાયો છે.), ૫૧, ૧૩૬, ૩૨૪, ૩૩૪ વિગેરે. ત્યાર બાદ સંસ્કૃત અવતરણોની આવી અનેક ભૂલો બતાવી શકાય એમ છે. આ ઉપરાંત ઘણે સ્થળે અવતરણોના સંદર્ભ આપ્યા નથી, જુઓ પાન નં ૮૩, ૧૪૫, ૧૮૧, વિગેરે. યોગ્ય કાળજી લેવાઈ હોત તો આ ભૂલો ટાળી શકાઈ હોત.

આ ભૂલો બાદ કરતાં એકંદરે આ પુસ્તક સામાન્ય સમાજને ચોક્કસ ઉપયોગી નીવડે એવું છે.

C/o વિશાખા લેલે,
મધુવન સોસાયટી,
આર. વી. દેસાઈ રોડ,
જાડાદરા

વિજયા એસ. લેલે

સાહાર-સ્વીકાર

૧ અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ (મહાદેવભાઈનું જીવનચરિત્ર): લે. નારાયણ દેસાઈ, પ્ર. મંત્રી, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ જન્મશતાબ્દી સમિતિ, ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, હરિજન આશ્રમ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૭, પ્ર. આવૃત્તિ-૧૯૯૨, પૃ. ૨૦ + ૪૦ ફોટાઓ + ૭૫૬ + ૧-૧૬ હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા પત્રો, કિંમત: રૂ. ૫૦ = ૦૦.

૨ ગુજરાતની હિંદુદેવીઓનું પ્રતિમા-વિધાન: (ઈ.સ. ૧૬૦૦ સુધી): લે. રામજીભાઈ ઠાકરસીભાઈ સાવલિયા, પ્ર. આશુતોષ સાવલિયા, એ-૪, યજ્ઞપુરુષનગર, કર્મચારી નગર શાંતિગે સેન્ટર પાછળ, રતનાપાક, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૬૧, પ્ર. આવૃત્તિ-૧૯૯૧, પૃ. ૧૪ + ૩ + ૩૦૪ + ૮, કિંમત: રૂ. ૧૫૦ = ૦૦.

૩ જોડાક્ષરવિચાર: લે. મુનિરાજશ્રી હિતવિજયજી મહારાજ, પ્ર. સ્વ. ગુણીબહેન અખાલાલ રતનચંદ મહાત્માવાળા, C/o. બી. એ. શાહ એન્ડ બ્રધર્સ, ૭૬, ઝવેરીબજાર, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨, પ્ર. આવૃત્તિ, ત્રીર સં. ૨૫૧૯, વિક્રમ સં. ૨૦૪૯, ઈ.સ. ૧૯૯૩, પૃ. ૩૨ + ૧૯૬, કિંમત: રૂ. ૧૨૫ = ૦૦.

આભાર સ્વીકાર

૧૭૩

- ૪ સોગાદ : લે. સુરેશ દલાલ, પ્ર. રજિસ્ટ્રાર, શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ, ૧, નાથીબાઈ ઠાકરસી રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦, પ્ર. આવૃત્તિ : ૧૯૯૨, પૃ. ૧૨ + ૫૨, કિંમત : રૂ. ૩૦ = ૦૦.
- ૫ કુંચટકા પદ એલ : સં. હિષા ઠક્કર, પ્ર. હિપર મુજબ, પ્ર. આવૃત્તિ : ૧૯૯૨, પૃ. ૨૨ + ૧૪૪, કિંમત : રૂ. ૮૦ = ૦૦.
- ૬ રાજા રામમોહન રોય : (પરિચય પુસ્તકા પ્રવૃત્તિ : ૮૨૧, આદ્ય સં. વાડીલાલ ડગલી), લે. મુગટલાલ બાવીસી, પ્ર. પરિચય ટ્રસ્ટ, મહાત્મા ગાંધી મેમોરીયલ બિલ્ડિંગ, નેતાજી સુભાષ રોડ, ચર્ની રોડ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨, પ્ર. આવૃત્તિ : પૃ. ૩૨, કિંમત રૂ. ૪ = ૦૦.
- ૭ સમક્તિવિચાર : (સમગ્ર દર્શન વિચાર) (પ્રાકૃત અન્થ પરિષદ અન્થાંક-૨૬), લે. પાનાચંદ બાર્ચચંદ મહેતા, પ્ર. સેક્રેટરી, પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી, એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્ડોલોજી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯, પ્ર. આવૃત્તિ : ૧૯૯૩, પૃ. ૧૬ + ૧૦૮ + ૧ ફોટો, કિંમત : રૂ. ૩૦ = ૦૦.

JOURNAL OF THE ORIENTAL INSTITUTE

M. S. UNIVERSITY OF BARODA, BARODA

Editor : R. T. Vyas

The JOURNAL OF THE ORIENTAL INSTITUTE, BARODA is a Quarterly, published in the months of September, December, March and June every year.

SPECIAL FEATURES :

Articles on Indology, Vedic studies, textual and cultural problems of the Rāmāyaṇa, Epics & Purāṇas, notices of Manuscripts, reviews of books, survey of contemporary Oriental Journals and the rare works forming the Maharaja Sayajirao University Oriental Series, are some of the special features of this Journal.

CONTRIBUTORS TO NOTE :

1. Only typewritten contributions will be accepted. A copy should be retained by the author for any future reference, as no manuscript will be returned.
2. In the body of the article non-English stray words/Sanskrit/Prakrit line/verse must be written either in *Devanāgarī* or in transliteration with proper diacritical marks.
3. The source of citations/statements of any authority quoted should be invariably mentioned in the footnotes which must be written in the following order : (1) surname, initials of the author or editor, (2) title of the work, (underlined), (3) publisher, (4) place and year of publication and (5) page No.
4. Whenever an abbreviation is used in an article, its full form should be stated at the first occurrence and should not be repeated.
5. Give running foot-note numbers from the beginning to the end of the article.
6. The copyright of all the articles published in the Journal of the Oriental Institute will rest with the M. S. University of Baroda, Baroda.

SUBSCRIPTION RATES : ANNUAL : (From Vol. 40 onwards)

Inland Rs. 60/- (Post-free), Europe £ 10.00 (Post-free)
U.S.A. \$ 20.00 (Post-free)

Subscription is always payable in advance. The yearly subscription is accepted from September to August every year. No subscription will be accepted for less than a year. Subscription/Articles may be sent to :—

The Director, Oriental Institute, Tilak Road, Opp. Sayajigunj
Tower, Vadodara-390 002, Gujarat, India.

Regd. No. 9219/63

ચિત્ર-૧
સંડેરના મંદિર સમુહ
[ચિત્રની સમજૂતી માટે જૂઓ આ અંકમાં
નવીનચંદ્ર આચાર્યનો લેખ]

મુદ્રક : શ્રી પ્રહલાદ નારાયણ શ્રીવાસ્તવ, મેનેજર, ધી મ. સ. યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ),
રાજમહેલ રોડ, વડોદરા; સંપાદક અને પ્રકાશક : મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા વતી
ડૉ. રામકૃષ્ણ તુ વ્યાસ, નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા-૩૬૦ ૦૦૨, જોગણ, ૧૯૯૩.